

UNIVERZITET „UNION - NIKOLA TESLA“ U
BEOGRADU

FAKULTET ZA POSLOVNE STUDIJE I PRAVO
UNVERZITETA „UNION - NIKOLA TESLA“ U
BEOGRADU

Miloš Karajović

Korporativne prevare, revizorska preventiva i otkrivanje

Doktorska disertacija

Beograd, 2025. god.

UNIVERSITY "UNION - NIKOLA TESLA" OF
BELGRADE

FACULTY OF BUSINESS STUDIES AND LAW
UNIVERSITY "UNION - NIKOLA TESLA" OF
BELGRADE

Miloš Karajović

Corporate fraud, audit prevention and detection

Doctoral dissertation

Belgrade, 2025

Komisija za ocenu i odbranu doktorske disertacije:

1. prof. dr Milan Radosavljević, redovni profesor Fakulteta za poslovne studije i pravo Univerziteta „Union - Nikola Tesla“ u Beogradu – predsednik
2. prof. dr Milica Kaličanin, redovni profesor Fakulteta za poslovne studije i pravo Univerziteta „Union - Nikola Tesla“ u Beogradu – mentor
3. prof. dr Maja Andđelković, redovni profesor Fakulteta za informacione tehnologije i inženjerstvo Univerziteta „Union - Nikola Tesla“ u Beogradu – član
4. prof. dr Maja Dimić, vanredni profesor Fakulteta za poslovne studije i pravo Univerziteta „Union - Nikola Tesla“ u Beogradu – član

Datum odbrane: _____

IZRAZI ZAHVALNOSTI

Izražavam svoju duboku zahvalnost svojoj porodici, bez čije ljubavi, podrške i strpljenja ovaj put ne bi bio moguć. Svojoj supruzi i deci, koji su me podsećali na značaj istrajnosti i veru, dugujem beskonačnu zahvalnost za svaku reč ohrabrenja i neiscrpnu snagu koju su mi pružali tokom ovog dugog procesa. Vaša vera u mene i podrška bili su moj najveći motiv i oslonac.

Posebnu zahvalnost dugujem svom mentoru profesorki Milici Kaličanin, kao i profesoru Zoranu Kaličaninu, čije stručno vođenje i neprocenjive smernice su bili ključni za realizaciju ove disertacije. Hvala vam na podršci, inspiraciji i spremnosti da sa mnom podelite svoje znanje i iskustvo. Vaša posvećenost je bila neizmeran izvor motivacije i podsticaja u trenucima izazova.

REZIME

U ovom naučnom radu, u skladu sa teorijskim i metodološkim saznanjima, istražen je odnos korporativnih prevara i funkcija interne i eksterne revizije u njihovoј detekciji i prevenciji. Ovaj odnos je odredio predmet istraživanja. Iz definisanog predmeta istraživanja su proizašli i ciljevi istraživanja, koji su u potpunosti ispunjeni. Rezultati sprovedenog istraživanja dali su odgovor na pitanja koliko revizori mogu uticati na pojavu korporativnih prevara, kakva je njihova uloga u njihovoј detekciji i šta možemo naučiti iz skandala koji su se dešavali u prošlosti.

Nakon što su definisani predmet i cilj istraživanja, uspostavljen je hipotetičkog okvir za istraživanje, kojim je trebalo definisati i dobiti adekvatne odgovore koji su odraz prakse u privrednim okolnostima na međunarodnom nivou. Definisanjem naučnih hipoteza, koje su imale osnovnu svrhu da se dobiju odgovori od ispitanika u odnosu na problem, predmet i ciljeve istraživanja, zahtevalo je da se realizuje naučno istraživanje metodom ispitivanja i to posredstvom anketnog upitnika kao instrumenta navedene metode u ekonomskom ambijentu. Hipotetičkim okvirom postavljena je konceptualna osnova za dokazivanje ili opovrgavanje hipoteza. Postavljena glavna hipoteza - obim i značaj korporativnih prevara je u direktnoj korelaciji sa uspostavljenim sistemima internih kontrola i revizije - potvrđena je sprovedenim istraživanjem. Rezultati istraživanja potvrdili su i sve tri postavljene pomoćne hipoteze.

Otkrivanje korporativnih prevara nije primarni cilj revizije, ali ova funkcija u značajnoj meri može da doprinese njihovoј detekciji i prevenciji. Postojanje korporativnih prevara nije fenomen novijeg datuma, ali nam istraživanje njihovih karakteristika daje značajne podatke kako bismo formirali alate i metode za njihovo sprečavanje. Ovi alati se menjaju kroz vreme, prilagođavaju se izmenjenim privrednim okolnostima, ali zadržavaju svoj cilj kroz vreme.

Naučnim istraživanjem su obuhvaćena teorijska i empirijska saznanja o navedenim pojavama i procesima. Obim i vrsta prevara su istraživani u svetskoj razmeri i analizirani su pokazatelji.

Rad je strukturiran u pet celina. Nakon uvodnog dela, u drugoj celini su kritički analizirani najpoznatiji slučajevi korporativnih prevara. U trećem delu su date glavne odrednice profesije računovodstva i revizije kao i korporativnih prevara da bi u četvrtom delu bila izvršena analiza korporativnih prevara po celinama koje su imanentne današnjem sistemu. Peti deo rada predstavlja samostalan istraživački rad namenjen testiranju postavljenih hipoteza u funkciji donošenja zaključka istraživanja i ovog rada.

Koristeći naučni metod, kroz odabrane studije slučaja koje su obuhvaćene istraživanjem, dobijeni rezultati i zaključci na nov način obogaćuju fond naučnog saznanja o fenomenu korporativnih prevara, čime ovaj rad daje doprinos kako u teorijskom domenu pregleda regulatornog okvira i istorijskog konteksta teme, tako i u domenu klasifikacije prakse i deskripcije savremenih tokova u oblastima interne i eksterne revizije u kontekstu korporativnih prevara. Na osnovu analize nastalih slučajeva korporativnih prevara, algoritma istraživanja i analize svetskih trendova, daju se zaključna razmatranja i preporuke za unapređenje postupaka revizije pri detekciji i prevenciji korporativnih prevara. Nesumnjivo je da rad predstavlja značajan doprinos novim naučnim saznanjima i razumevanju funkcije revizije i njenom odnosu prema globalnom fenomenu korporativnih prevara.

Ključne reči: korporativne prevare, eksterna revizija, interna revizija, računovodstvo, interne kontrole, rizici, forenzička revizija, poreska revizija, kripto valute, finansijski izveštaji, metodologija.

Naučna oblast: ekonomija

Uža naučna oblast: revizija i finansije

ABSTRACT

In this scientific paper, in accordance with theoretical and methodological knowledge, the relationship between corporate fraud and the functions of internal and external audit in their detection and prevention was investigated. This relationship determined the subject of the research. The goals of the research, which were fully fulfilled, emerged from the defined research subject. The results of the research provided answers to the questions of how auditors can influence the occurrence of corporate fraud, what their role is in their detection and what we can learn from the scandals that happened in the past.

After the subject and aim of the research were defined, a hypothetical framework for the research was established, with which it was necessary to define and obtain adequate answers that reflect the practice in economic circumstances at the international level. By defining scientific hypotheses, which had the basic purpose of obtaining answers from the respondents in relation to the problem, subject and aim of the research, it was required to realize scientific research by means of the survey method and that through the survey questionnaire as an instrument of the mentioned method in the economic environment. The hypothetical framework sets the conceptual basis for proving or disproving hypotheses. The main hypothesis - the extent and importance of corporate fraud is directly correlated with the established internal control and audit systems - was confirmed by the conducted research. The results of the research confirmed all three auxiliary hypotheses.

Detecting corporate fraud is not the primary goal of the audit, but this function can significantly contribute to their detection and prevention. The existence of corporate fraud is not a recent phenomenon, but researching its characteristics provides us with significant knowledge in order to form tools and methods to prevent it. These tools change over time, adapt to changing economic circumstances, but retain their purpose over time.

Scientific research includes theoretical and empirical knowledge about the mentioned phenomena and processes. The volume and type of fraud were investigated on a global level and the indicators were analyzed.

The paper is structured in five parts. After the introductory part, the second part critically analyzes the most famous cases of corporate fraud. In the third part, the main determinants of the profession of accounting and auditing, as well as corporate frauds, are given, and in the fourth part, an analysis of corporate frauds is carried out by units that are immanent in today's system. The fifth part of the work is an independent research work intended to test the set hypotheses in the function of reaching the conclusion of the research and this work.

Using the scientific method, through selected case studies included in the research, the obtained results and conclusions enrich the fund of scientific knowledge about the phenomenon of corporate fraud in a new way, thus this work contributes both in the theoretical domain of the review of the regulatory framework and the historical context of the topic, as well as in the domain of practice classification and description of contemporary trends in the areas of internal and external audit in the context of corporate fraud. Based on the analysis of the cases of corporate fraud, the research algorithm, and the analysis of world trends, concluding considerations and recommendations are given for the improvement of audit procedures in the detection and prevention of corporate fraud. There is no doubt that the work represents a

significant contribution to new scientific knowledge and understanding of the audit function and its relationship to the global phenomenon of corporate fraud.

Key words: corporate fraud, external audit, internal audit, accounting, internal controls, risks, forensic audit, tax audit, cryptocurrencies, financial statements, methodology

Scientific field: Economics

More specific field: Audit and Finance

SADRŽAJ

UVOD	12
I PREDMET I METODE ISTAŽIVANJA	14
1.1. Tema istraživanja.....	14
1.2. Predmet istraživanja	15
1.3. Ciljevi istraživanja.....	16
1.4. Hipoteze.....	17
1.5. Metodologija istraživanja	18
1.6. Ostvaren naučni i društveni doprinos	20
II TEORIJSKE OSNOVE I PREGLED ISTRAŽIVANJA O KORPORATIVNIM PREVARAMA.....	22
2.1. Teorijska osnova.....	22
2.2. Najpoznatiji slučajevi korporativnih prevara	27
2.2.1 Poncijeva šema.....	27
2.2.2 Crazy Eddie.....	33
2.2.3 Patisserie Valerie	36
2.2.4 Agrokor	41
2.2.5 Enron i Arthur Andersen.....	48
2.3 Rezime	55
III TEORIJSKI I PRAKTIČNI PRISTUPI REVIZIJE I REVIZORA U SPREČAVANJU KORPORATIVNIH PREVARA	57
3.1 Revizija kao profesija i potreba, pojam, istorija i značaj.....	57
3.2 Vrste revizije i revizora	61
3.3 Revizijska regulativa	63
3.4. Odgovornost revizora	69

3.5 Revizijski dokazi	70
3.6 Ko (ne) može da bude revizor – sukob interesa	72
3.7. Pozicija revizora	78
3.8. Detekcija korporativne prevare	81
3.9 Istraživanje prevare.....	82
3.10 Kadrovska politika.....	84
3.11 Preporuke za unapređenje procesa revizije	88
3.12 Interna revizija.....	92
3.12.1 Definicija interne revizije	92
3.12.2 Aktivnosti interne revizije.....	92
3.12. 3 Osobine internog revizora/Etički kodeks i standardi	94
3.12.4 Odnos interne i eksterne revizije	96
3.12.5 Postupak i izveštavanje interne revizije	100
3.12.6 Ko obavlja posao interne revizije.....	101
3.12.7 Prevarne radnje i uloga internog revizora	102
3.13 Rezime.....	106
IV OBLICI KORPORATIVNIH PREVARA, NAČIN DETEKCIJE I PREVENCIJE	107
4.1. Oblici korporativne prevare.....	107
4.1.1. Sertifikacija istražitelja prevara	107
4.1.2. Zastupljenost prevarnih radnji po vrsti	109
4.1.3. Način otkrivanja prevarnih radnji	111
4.1.4. Regionalni karakter prevarnih radnji	114
4.1.5 Lokalni karakter prevarnih radnji	115
4.2. Poreska evazija	117
4.3. Kriptovalute, njihov potencijal vezan za prevarne radnje i odgovor revizije u funkciji njihove prevencije i detekcije	121

4.3.1 Tradicionalni i moderni novac	121
4.3.2 Istorijat kriptovaluta	123
4.3.3 Pravna regulativa elektronskih sistema plaćanja	123
4.3.4 Prednosti i nedostaci digitalnog novca	126
4.3.5 Najpoznatije kriptovalute	128
4.3.6 Digitalni novac i prevarne radnje	129
4.3.7 Nedozvoljene kripto transakcije	130
4.3.8 Kripto prevare (cryptocurrency fraud)	131
4.3.9 Ograničenja digitalnog novca u odnosu na klasični	132
4.3.10 Finansijski izveštaji pružaoca usluga povezanih sa digitalnim valutama	133
4.3.11 Revizija finansijskih izveštaja pružaoca usluga povezanih sa digitalnim valutama	133
4.4. Rezime	139
V UPRAVLJANJE I KORIŠĆENJE ISTRAŽIVAČKOG MODELA ZA OTKLANJANJE RIZIKA POJAVE KORPORATIVNIH PREVARA	141
5.1. Metodologija	141
5.2 Analiza	143
ZAKLJUČAK	201
PRILOG – Anketa	203
SPISAK TABELA	213
SPISAK SLIKA	216
LITERATURA	219

UVOD

Korporativne prevare predstavljaju jednu od najozbiljnijih pretnji savremenim poslovnim okruženjima, sa potencijalno razornim posledicama po finansijsku stabilnost i reputaciju privrednog društva, investitora i šire ekonomije. Bez obzira na napredak u regulatornom i profesionalnom okviru kroz zakone i profesionalne standarde međunarodnog karaktera, tehnološkim alatima i korporativnom upravljanju, prevare unutar kompanija kao i prevare kompanija i dalje opstaju, razvijaju se i prilagođavaju novim okolnostima. Ove prevare, koje mogu uključivati finansijske malverzacije, lažne izveštaje, zloupotrebu resursa ili manipulacije imovinom, često ostaju neotkrivene dok ne izazovu značajnu štetu.

Interna i eksterna revizija kao mehanizmi za identifikaciju i prevenciju korporativnih prevara postaju sve važnije u savremenom poslovanju. Tradicionalne metode revizije evoluirale su kako bi pratile sve sofisticirane načine počinjanja prevara, pa se uloga revizora ne svodi više samo na proveru tačnosti finansijskih izveštaja, već i na proaktivno otkrivanje rizičnih ponašanja i slabosti unutar korporativnih sistema. U tom kontekstu, revizorska preventiva i tehnike otkrivanja prevara zauzimaju bitno mesto, jer omogućavaju pravovremeno uočavanje anomalija, jačanje kontrolnih mehanizama i stvaranje okvira za održivu korporativnu etiku.

Cilj ove disertacije je da pruži dubinsku analizu korporativnih prevara, sa posebnim osvrtom na ulogu revizije u njihovoj prevenciji i otkrivanju. Pored teorijskog pregleda postojećih modela i metodologija, rad će se baviti i praktičnim primerima, pokazujući kako efikasna revizorska praksa može doprineti smanjenju rizika i unapređenju korporativnog upravljanja. Kroz kombinaciju teorije i prakse, disertacija će nastojati da pruži odgovore na ključna pitanja: kako se prepoznaju rani znaci prevara, koje preventivne mere mogu biti najdelotvornije i kako revizori mogu pomoći u stvaranju transparentnijeg i odgovornijeg poslovnog okruženja.

Rad je koncipiran na način da su tematske celine raspoređene u pet poglavlja.

Prvo poglavlje rada predstavljaju uvodna razmatranja koje se u svom opredeljujućem delu bave predmetom i ciljem istraživanja.

U drugom poglavlju vrši se razrada dosadašnjih teorijskih polazišta iz istraživane naučne oblasti kao i pregled dosadašnjih istraživanja i zaključaka vezanih za korporativne prevare. U ovom poglavlju su prezentirani i kritički analizirani istorijski poznati skandali vezani za ovu oblast na vremenskoj leštvi, njihovi učesnici kao i geografsko prostiranje ove pojave u različitim krajevima sveta sa različitim privrednim okolnostima. Detaljno je objašnjena već u govoru uobičajena Poncijeva šema, prevara koju je sprovela firma Crazy Eddie, prevara iz Velike Britanije vezana za kompaniju Patisserie Valerie, kao i nama najbliža i najbliskija afera vezana za Agrokor iz Hrvatske.

Treće poglavlje rada rezervisano je za odgovore na vrste korporativnih prevara koje su prethodno prezentovane. Autor kao ključne činioce ove paradigmе prezentira računovodstvenu i revizorsku profesiju. One kroz svoje različite formalne oblike rada daju prevenciju i teže ka otkrivanju ovih radnji trudeći se da daju novu vizuru prilikom posmatranja problema nudeći načine da se stvori veća sigurnost i obezbedi bezbednost poslovanja. U ovom poglavlju posebno se razrađuju instrumenti i alati koje koristi svaki poslovni entitet formirajući interne kontrole u svom svakodnevnom poslovanju, dalje su elaborirani postupci kojima se služi funkcija interne revizije, da bi se na kraju izvršila i razmatranja korporativnih pravnevera prilikom nezavisne

revizije finansijskih izveštaja. Kao deo ovog poglavlja istražena je i dočarana i funkcija forenzičke revizije kao nove prakse koja dodaje vrednost ovoj oblasti i na nov način sistematizuje i dalje razrađuje dosadašnja znanja i veštine.

U četvrtom poglavlju rada, vrši se segregacija korporativnih prevara u celine koje su imanentne današnjem društvu i načinu privređivanja. One se posmatraju shodno načinima izvršenja. Prevare vezane za finansijsko izveštavanje su postale tradicionalna vrsta ove pojave i prezentirane su u cilju prevencije standardne procedure mahinacije. Sledeća tema koja se obrađuje jesu poreske evazije koje sa otvaranjem tržišta i u trendovima globalizacije postaju veoma rasprostranjen instrument korporativnih manipulacija. Poslednja u nizu pojava koja se istražuje jeste manipulacija vezana za kriptovalute, čija je aktuelnost nesumnjiva, jer se pojavljuju dovoljno anonimni igrači na globalnoj sceni koji zaobilaze standardna regulatorna tela i sele kapital u virtuelni svet izazivajući nas da na skoro maštovit način pokušamo da predvidimo kako će izgledati poslovanje sredinom 21. veka i da li će se pojaviti samo novi izazovi ispred nas, zanemarujući dosadašnja znanja i postulate za koje se verovalo da će još dugo vredeti. U ovom delu su prezentirani rezultati istraživanja koje sprovodi referentno telo AFCE – udruženje istražitelja prevara na globalnom nivou.

U petom poglavlju rada je sistematizovan istraživački model koji je korišćen, razvijene su pojedinačne hipoteze i statistički obrađeni rezultati sprovedenog istraživanja. Rezultati istraživanja su diskutovani, izvršeno je testiranje postavljenih hipoteza i dati su pregledi dobijenih rezultata. Prilog rada predstavlja anketa koja je poslata na preko četiri stotine relevantnih adresa i dobijene su informacije od preko 250 učesnika. Istraživanje je sprovedeno na međunarodnom nivou i u Republici Srbiji

U zaključku rada prezentiran je rezime ključnih nalaza, razrađene implikacije za istraživače i praktičare, definisana ograničenja u obimu u kome se mogu koristiti rezultati istraživanja i kada bi njihova primena dala najcelishodnije efekte.

I PREDMET I METODE ISTAŽIVANJA

U ovom, prvom delu rada, je dat teorijski uvod u temu. Prezentirana je tema istraživanja kojim se rad bavi kao i ciljevi istraživanja. Takođe su iznete hipoteze. U ovom radu je testirana jedna opšta hipoteza i tri pomoćne hipoteze. U petom delu rada je iznet istraživački model kojim su testirane hipoteze, a poslednji segment ovog dela jeste metodologija koja je korišćena. Metodologija istraživanja društvenih nauka je upućena na drugačije modele nego prirodne nauke i u ovom poglavlju su iznete njene specifičnosti.

1.1. Tema istraživanja

Korporativne prevare predstavljaju složen, više značni i multidimenzionalni socijalni, ekonomski, pravni i psihološki fenomen koji se može posmatrati i izučavati sa više aspekata. Poslednjih decenija i godina u privrednom, ali i socijalnom životu uopšte, dešavaju se mnogobrojne evolutivne promene koje menjaju osnove i načine modernog poslovanja. Trendove promena izmenila je i nedavna pandemija. Automatizacija poslovanja, digitalizacija informacionih sistema, poslovanje preko interneta i različitih platformi su samo neke od promena koje su se dogodile u kratkom periodu vremena i izazvale značajne turbulencije. Međutim, i u ovom skupu korenitih promena i načina razmišljanja opstaje jedna konstanta koja je transcendentna. Ne vezujući se ni za prostor ni za vreme, korporativna prevara ostaje vekovima prisutna i u svojoj suštini ne previše izmenjena, ona samo menja svoj pojavnji oblik i modalitete izvršavanja.

Autor Steve Albrecht u svom trećem izdanju dela „Fraud examination“ iz 2009. godine definiše proneveru kao „generički izraz koji u sebi obuhvata sve raznovrsne načine koje ljudska dosetljivost može smisliti, a kojoj pribegava jedan pojedinac da bi putem lažnog prikazivanja ostvario korist od drugog pojedinca. Nije moguće postaviti neko konačno i nepromjenjeno pravilo u definisanju pronevere budući da one uključuju iznenađenje, trikove, lukavstvo i nepoštene načine na koje se druga osoba obmanjuje. Jedine granice u definisanju pronevere su one koje ograničavaju ljudski lopovluk“¹.

Istorijski posmatrano, prevarne radnje se pojavljuju u ranom postojanju čovečanstva. Svako uređivanje društvene zajednice se bavi i prevarama. Kazne za prevare su definisane i u Hamurabijevom zakoniku iz 1800. godine pre naše ere. Skandali i prevare se međutim dešavaju od najranijih dana do modernog doba.

Prevarne radnje napreduju kroz vreme u načinu sprovođenja, koriste sve sofisticirane alate i pristupe i čine ih i oni koji bi trebalo da se bave njihovom prevencijom i sprečavanjem. Mnogi finansijski skandali koji su se desili i dešavaju se širom sveta ukazuju na opasnost od prevara kao i na to da ne postoje organizacije koje su imune na njih.

Ako prevare posmatramo u korporativnom smislu, njihov osnovni instrument je finansijski izveštaj, odnosno prevarne računovodstvene evidencije. Različiti autori na različite načine definišu vrste prevarnih radnji i svrstavaju ih u određene kategorije. Ernest Jenni u svom

¹ Steve, A, Conan, A. and Chad, A. 2009. „Fraud examination“, South-Western Publication, str. 6.

delu koje je prvi put štampano u Berlinu 1926. godine, a i dan danas je aktuelno i prevodi se i štampa širom sveta razlikuje zloupotrebe činovnika u knjigovodstvu i zloupotrebe koje u knjigovodstvu čine vlasnici². Zloupotrebe koje sprovode činovnici u knjigovodstvu su uglavnom usmerene ka imovini entiteta. Njihov cilj je prikazati imovinu višom nego što ona suštinski jeste, kako bi se prikrila neka već nastala izvršenja. Ove zloupotrebe mogu izvršiti samo činovnici koji donose ili sprovode pojedine odluke i koji su zainteresovani u podeli dobiti po osnovu krivotvorena. Dok su zloupotrebe koje sprovode zaposleni u entitetu kratkog daha i usmerene na pojedine oblike imovine, zloupotrebe kojima se bave vlasnici entiteta imaju za cilj da obmanu javnost. Njima nije cilj pogrešno prikazivanje pojedinosti, već je prikazivanje pogrešnog ukupnog poslovног stanja svrha sama za sebe.

Pored osnove podela pronevera na koje ukazuje Ernest Jenni, do danas se kristališe kompleksnija sistematizacija korporativnih pronevera.

Ukoliko u fokus postavimo poreklo pronevera, razlikovaćemo interne i eksterne. Njihovi počinci su različiti. Interne pronevere sprovode zaposleni u entitetu (insajderi), dok se eksternim prevarama bave treća lica (autsajderi).

Imajući na umu stranu koja ima koristi od prevarne radnje, razlikuju se pronevere u korist organizacije i pronevere na štetu organizacije. Cilj pronevera u korist organizacije je da se ostvare težnje dotične organizacije na obmanjujući način. Njih u većini slučajeva sprovode visoki nivoi uprave kako bi u zabludu doveli vlasnike, kreditore, kupce, fiskusa ili neku drugu zainteresovanu stranu. Pronevere od kojih benefite ostvaruje jedino počinilac su pronevere na štetu organizacije.

U zavisnosti od počinjoca prevarnih radnji, razlikujemo prevare rukovodilaca i prevare zaposlenih. Njihovi alati, a najčešće i volumen prevare su različiti, jer deluju sa neuporedivih tačaka i pozicija moći.

1.2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja su, sa jedne strane, prevarne radnje koje se sa namerom čine u oblasti finansijskog izveštavanja uključujući i poresku evaziju i potencijalne mahinacije u domenu digitalne imovine odnosno kripto valuta, a sa druge strane instrumenti i entiteti koji se bave otkrivanjem i sprečavanjem ovih radnji, a to su svakako sami poslovni subjekti kroz uspostavljanje svojih internih kontrola, interna revizija i na kraju i nezavisna (eksterna) revizija. Predmet rada predstavlja istraživanje, kategorizacija i rangiranje faktora koji utiču na činjenje i na sprečavanje korporativne prevare.

Uzimajući u obzir napred navedeno objektom istraživanja se smatraju korporativne prevare u savremenim okolnostima poslovanja.

Predmet istraživanja nisu psihološki ili filozofski motivi činjenja prevara, već dovođenje u vezu isključivo korporativne prevare sa profesionalnom prakse računovođe, bilo

² Ernest, J. i NiNidermyer, G. 2003. „Zloupotrebe u knjigovodstvu – patologija u knjigovodstvu“, Adižes, Novi Sad, str. 43

da se on pojavljuje u funkciji internog računovođe, pa time kreatora internih kontrola u poslovnom entitetu, bilo u funkciji eksternog revizora, u funkciji internog revizora ili kao forenzički računovođa ili forenzički revizor.

Predstavljena tema je složena i originalna. Osnovni zadatak u istraživanju ove kompleksne i više značne teme je da će naučno biti objašnjeni složeni mehanizmi upravljanja faktorima rizika da li će doći do nastanka, a kasnije do otkrivanja korporativne prevare.

Za sprovođenje istraživanja je odabran uzorak zaposlenih u revizorskim kućama, kompanijama koje imaju ustanovljeno interno računovodstvo, internih revizora, zaposlenih u bankama, finansijskim direktorima i ostalim referentnim profesionalcima. Istraživanje je sprovedeno na lokalnom području, uzimajući u obzir okolnosti imanentne za lokalno tržište, izvršen je i obuhvat istih kategorija poslovnih subjekata u regionu kao i na međunarodnom planu. Anketa koja je korišćena u istraživanju je poslata na preko četiri stotine relevantnih adresa i dobijene su informacije od preko 250 učesnika. Kroz formulaciju problema koji istražuje naglašava se kompleksnost, višedimenzionalnost i složenost predmeta istraživanja, kako sa naučnog, tako i sa društvenog aspekta obrade teme doktorske disertacije.

1.3. Ciljevi istraživanja

Ciljevi istraživanja koje je sprovedeno, jeste da pojasni i na nov način sistematizuje i produbi dosadašnji fond saznanja kojima teoretičari i praktičari raspolažu u domenu prevencije i otkrivanja korporativnih prevara i upravljanja poslovnim organizacijama, a sve to dovodeći u vezu vrste, načine i alate za sprovođenje korporativnih prevara i funkcije internih kontrola u poslovnom subjektu, interne revizije i eksterne revizije. Upravo ta okolnost predstavlja ključni naučni doprinos ovog istraživanja. Opšti cilj istraživanja je da se naučno objasne uslovi i mehanizmi, koji dovode do korporativnih prevara, kako bi se uspostavile crvene zastave za preventivno delovanje i adekvatni pravno-poslovni alati za otkrivanje ovakvih pojava primenom revizijskih procedura u poslovnom okruženju.

Na temeljima kritičke analize dosadašnjih saznanja i stvaranju novog koncepta upravljanja ovim rizicima su stvorene okolnosti za primenu novih modaliteta ovih funkcija u praksi.

Opšti cilj istraživanja je da se naučno objasne složeni mehanizmi upravljanja predikcijom i zaštitom od potencijalne korporativne prevare i njenom detekcijom.

Naučni cilj istraživanja odabrane teme ima značaj, jer će njenom obradom biti date opšte odrednice o korporativnim prevarama. Elaboracijom ove teme došlo se do sticanja novih teorijskih saznanja o polazištima, postavkama i premisama u razumevanju prevara, što je posledično dovelo do poboljšanja postojeće prakse upravljanja rizikom njenog nastanka odnosno sprečavanja. Osim toga dat je doprinos u popunjavanju naučnog fonda o ovoj temi. Naučni cilj istraživanja jeste da se polazeći od naučne deskripcije i naučnog objašnjenja dođe do potpunijeg teorijskog razumevanja faktora rizika nastanka korporativnih prevara. Isto tako, naučni cilj istraživanja je ostvaren kroz obezbeđivanje novog naučnog fonda i novih naučnih saznanja o ovoj problematiki.

Društveni cilj istraživanja ogleda se u doprinosima koje rezultati naučnog istraživanja mogu pružiti u usavršavanju prakse sprečavanja i otkrivanja korporativne prevare. Prevencija i minimiziranje moguće štete od nastanka prevare u društvenom smislu doprinosi boljoj zaštiti.

1.4. Hipoteze

Za postavljanje hipotetičkog okvira bitna pretpostavka jeste da se dovoljno jasno i precizno definiše predmet istraživanja, što je izneto u prethodnim delovima ovog rada. Ovo je bitno stoga što svaka hipoteza, bez obzira što je zasnovana na naučnom saznanju, je nedovoljno poznata, a to je određeno predmetom istraživanja. Iz tog razloga, određivanje hipotetičkog okvira predstavlja postupak da se tvrdnje (istine) svojih pretpostavki učini predmetom istraživanja, a postavljena hipoteza može pojmovno biti samo unutar granica određenih sadržajem i okvirom predmeta istraživanja. Polazeći od različitih izvora saznanja, analize sadržaja i drugih prikupljenih podataka u radu će biti primenjeni instrumenti naučnog istraživanja unutar ekonomskog metoda.

Hipoteze koje su testirane sprovođenjem istraživanja:

Opšta hipoteza

H0 Obim i značaj korporativnih prevara je u direktnoj korelaciji sa uspostavljenim sistemima internih kontrola i revizije.

Pomoćne hipoteze

H1 Kvalitetno kreirani i svakom entitetu prilagođeni sistemi internih kontrola predstavljaju preventivu činjenja korporativnih prevara.

H2 Otkrivanje korporativnih prevara ne predstavlja primarni cilj revizije, ali njen pristup i alati omogućavaju njihovo otkrivanje.

H3 Radi ostvarivanja svoje suštine, sticanje razumnog uveravanja da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne pogrešne iskaze, potrebno je u procesu sprovođenja eksterne revizije sa dužnom pažnjom i profesionalnim skepticizmom izvršiti temeljno testiranje i razmatranje korporativne prevare.

Dosledna obrada navedenog hipotetičkog okvira koji je delom zasnovan i formulisan na naučnim pretpostavkama, a delom na analogiji sa prethodnim istraživanjima, jesu dovoljne da daju objašnjenje brojnih činjenica, pojmove i procesa u okviru teme istraživanja. Pojmovi, stavovi, sudovi i zaključci koji su izloženi na relevantan način daju odgovore radi ispunjenja svrhe ovog rada.

Rezultati istraživanja su takvi da su postavljene hipoteze dokazane. Značajna većina ispitanika je dala potvrdu svim hipotezama. Procenat saglasnosti ispitanika sa hipotezama se kreće od 62% do 96% u zavisnosti od pitanja koja su postavljena za svaku pojedinačnu hipotezu. Kruskal-Walisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja je sproveden na svakom postavljenom pitanju.

Na osnovu navedenih iskaza i analiza, zaključeno je da su konceptualizacija ove doktorske disertacije, ujedno i hipoteze, u potpunosti potvrđene, a što ima poseban naučni i društveni značaj u postojećem naučnom fondu i društvenoj praksi.

1.5. Metodologija istraživanja

Istraživačka metoda koja je korišćena u ovom radu zasniva se na prikupljanju podataka dobijenih od relevantnih izvora u privrednim subjektima, njihovom sređivanju i sintezi u pravcu donošenja zaključaka.

Takođe, definisanje hipoteza i njihovo dokazivanje je zasnovano prvenstveno na istraživanju koje je prezentovano u ovom radu, zatim na saznanjima i iskustvima koji su dostupni i opisani u do sada objavljenoj literaturi, kao i na bazi najboljih primera savremene prakse.

U ekonomskoj nauci i istraživanjima često se oslanjamo i na zakone tendencije koji proističu iz dosadašnjih iskustava, radova i primera najbolje prakse.

Još jedan postulat, koji se najčešće koristi u ekonomiji, a koji u realnim okolnostima i ponašanju pojedinaca, a samim tim i organizacije kao skupa ljudi, može biti opovrgnut je postulat racionalnosti. Naučnici iz oblasti ekonomije, ali i iz oblasti filozofije kao i psihologije bave se često ponašanjem ljudi i odnosima u koje oni stupaju. Jedan od načina na koji bi mogli da se obuhvate ponašanje ljudi i njihove interakcije, jeste oslanjanje na psihološke i društvene zakonitosti od kojih se očekuje da omoguće predvidivost kako će ljudi postupati u određenim situacijama. Međutim, postoji i jaka želja da, osim predviđanja ponašanja drugih, upravo to delovanje vidimo kao razumljiv način ponašanja, Upravo ta percepcija da su nam drugi razumljivi, polazi od prepostavke da ljude vidimo kao racionalna bića.

U ovom istraživanju, shodno uobičajenim postupcima, analizira se korišćenje podataka radi donošenja najracionalnijih mogućih odluka, pri čemu se racionalnost posmatra kao pokušaj maksimiziranja očekivane koristi na bazi raspoloživih resursa. Međutim, u svojim istraživanjima pojedini savremeni eksperimentalni psiholozi su pokazali da ponašanje pojedinaca u pojedinim slučajevima narušava racionalnost. U svakodnevnom životu, takođe možemo primetiti da potrošači biraju dobra koja imaju višu cenu od istorodnih dobara koji na istom nivou zadovoljavaju njihovu potrebu za čije zadovoljenje stiču ta dobra (uzrok može biti stvar prestiža zbog brenda, navike ili slično).

Za potrebe analize predmeta istraživanja i kritički osvrt na problematiku rada, korišćeni su sledeći postupci, odnosno metode:

- (1) analize i sinteze,
- (2) apstrakcije i konkretizacije,
- (3) generalizacije i specijalizacije,
- (4) sistematizacije i klasifikacije,
- (5) komparacije i
- (6) analitičke indukcije i dedukcije.

Metodom analize se, misaono i praktično, predmet istraživanja razlaže na sastavne činioce. Ovim se istraživana celina rastavlja na delove, čime se stvara osnova za utvrđivanje

bitnih zakonitosti primenom drugih kvalitativnih metoda. Metodom sinteze se na sistematičan način činioci dobijeni analizom spajaju u jedinstvenu celinu. Primenom metoda analize i sinteze, razmotreni se osnovni ekonomski, sociološki i pravni faktori koji utiču na pojavu korporativnih prevara, kako bi se preporučili efektivni alati za preventivnu detekciju i otkrivanje primenom revizorskih procedura. Pomenute metode su korišćene prilikom analize prevara čiji su primeri korišćeni u ovom radu, a čije su zakonitosti kasnije sistematizovane, izneti zaključci kao i mere njihove prevencije i detekcije.

Metodom apstrakcije se izdvajaju opšte karakteristike istraživanog predmeta, a zanemaruju se njegovi posebni elementi. Konkretizacija, kao postupak, podrazumeva misaono vraćanje konkretnim, stvarnim pojavama i pojmovima. Oblici kojima se ispoljavaju apstrakcija i konkretizacija su generalizacija i sistematizacija. Ipak, ove metode su misaono složeniji postupak, jer uključuju ne samo oblik mišljenja, već i metod saznanja. Korišćene su metode apstrakcije i konkretizacije da se istraže i izuče međunarodna i lokalna iskustva ekonomskog, sociološkog i pravnog modeliranja sanacija korporativnih prevara i da se istraži struktura privrednih odnosa sa aspekta pojave korporativnih prevara.

Metodom sistematizacije se pojave i pojmovi strukturiraju primenom definicija, klasifikacija i drugih metoda naučnog saznanja. Klasifikacijom se, kao jednom od osnovnih metoda, predmeti posmatranja razvrstavaju u grupe prema sličnosti i nekim drugim zajedničkim osobinama. U postupku istraživanja podaci do kojih se došlo su sistematizovani u celine shodno iznetim hipotezama kao i segmentima naučne oblasti na koje se pitanja odnose. Na bazi ovako sistematizovanih podataka izvršena je evaluacija svakog pojedinačnog segmenta.

Metodom komparacije su utvrđene sličnosti i razlike pojava, da bi se ocenilo nešto što je nepoznato, na osnovu nečega što je već poznato. Prethodno je potrebno proniknuti u strukturu i funkcionisanje poznatih pojava. Korporativne prevare predstavljaju dovoljno poznat pojam koji se u modernim uslovima privređivanja manifestuje na različite načine. Nove posledice prevara i okolnosti koje do njih dovode su objašnjene kroz sistematizaciju prikupljenih podataka i komparaciju sa već poznatim sistematizovanim znanjima. Izvršena je komparacija regulatornih okvira iz oblasti revizije u različitim pravnim sistemima. Obradžena su i druga relevantna područja u različitim pravnim sistemima kao što su propisi vezani za kriptvalute, propisi vezani za sertifikaciju revizora i kontrolu nad njihovim radom.

Metoda analitičke indukcije je oblik mišljenja i logičkog zaključivanja o opštem, na osnovu pojedinačnih i posebnih slučajeva. Na osnovu saznanja određenog broja pojedinačnih slučajeva, a putem uopštavanja, može se doći do zaključaka o opštem. Suprotno tome, dedukcija je misaoni put zaključivanja o pojedinačnom i posebnom na osnovu opštег. Na bazi zaključaka u istraživanju dovoljnog broja relevantnih strateški uzorkovanih pojedinačnih slučajeva izneti su zaključci koji važe za ukupnu populaciju. Na bazi takvih generalnih pravila, može se doći do karakteristika koje vrede za uporedive pojedinačne pojave i slučajeve u teorijskim modelima kao i praktičnim slučajevima. Ovaj metod pomaže u osmišljavanju modela prevencije korporativne prevare i dopuni metoda kojima profesija daje odgovore na ovaj izazov. Najčešće korišćen metod u društvenim naukama je hipotetičko deduktivni model. Prema standardima nauke iz sredine XIX veka, naučno istraživanje započinje slobodnim i nepristrasnim posmatranjem činjenica, nakon čega se prelazi na formulisanje opštih zakona o tim činjenicama putem induktivnog zaključivanja, konačno daljom indukcijom, dolazi se do tvrdnji još veće opštosti.

Anketa predstavlja glavni istraživački alat koji je omogućio sistematično prikupljanje podataka relevantnih za potvrđivanje hipoteza u ovom radu.

Kroz **induktivni pristup**, anketa je omogućila istraživaču da iz pojedinačnih podataka izvuče opšte zaključke. Analizom odgovora ispitanika, došlo se do obrazaca i tendencija.

Sa druge strane, **deduktivni pristup** je koristio anketu za testiranje postavljene hipoteze. Polazeći od teorijskih okvira i prethodnih istraživanja, formulisane su pretpostavke koje se proveravaju kroz odgovore ispitanika. Na ovaj način, anketa pruža empirijsku potvrdu (ili odbacivanje) postavljenih hipoteza, omogućavajući istraživaču da doneše zaključke o validnosti teorijskih postavki.

Sinergija induktivnog i deduktivnog pristupa kroz anketno istraživanje doprinelo je metodološkoj čvrstini disertacije. Indukcija omogućava generisanje novih saznanja, dok dedukcija potvrđuje naučnu uteviljenost prethodno postavljenih hipoteza. Na taj način, anketa ne samo da olakšava proces istraživanja, već osigurava i njegovu relevantnost, validnost i pouzdanost.

1.6. Ostvaren naučni i društveni doprinos

Naučni doprinos disertacije ogleda se u višeslojnom razvoju teorijskih i empirijskih saznanja u oblasti revizije i prevencije korporativnih prevara, kao i u primeni savremenih metodoloških pristupa na međunarodnom uzorku. Disertacija obrađuje temu koja je još uvek nedovoljno istražena u okviru savremene teorije revizije i korporativnog upravljanja, posebno u kontekstu povezanosti eksternih i internih mehanizama kontrole sa identifikacijom i prevencijom prevara. Na taj način, istraživanje doprinosi izgradnji teorijskog okvira koji integriše znanja iz više disciplina – revizije, forenzičkog računovodstva, upravljanja rizicima, poslovne etike i prava – čime se afirmiše njegov interdisciplinarni karakter.

Ovaj doprinos dodatno je ojačan činjenicom da je istraživanje sprovedeno na međunarodnom uzorku, uključujući profesionalce iz različitih pravno-ekonomskih sistema, što omogućava sagledavanje globalnih obrazaca. Ova dimenzija posebno dobija na značaju imajući u vidu da u domaćem akademском prostoru postoji oskudan broj fundamentalnih istraživanja iz ove oblasti, uprkos visokom stepenu regulatorne i institucionalne dinamike.

Za potrebe disertacije razvijen je strukturisan istraživački instrument – upitnik koji je dizajniran za ispitivanje stavova i percepcija revizora u vezi sa ulogom revizije u prevenciji korporativnih prevara. Upitnik je kreiran na osnovu prethodno ustanovljenih teorijskih okvira i validiran kroz istraživanje i statističke testove. Korišćenjem i primenom savremenih statističkih procedura, disertacija doprinosi razvoju empirijskih istraživanja u ovoj oblasti i postavlja temelje za buduća komparativna istraživanja. Kao takvo, ovo istraživanje ne samo da proširuje naučne horizonte u oblasti revizije, već pruža i praktične smernice za dalja teorijska i empirijska ispitivanja, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou.

Društveni značaj disertacije ogleda se pre svega u visokom stepenu primenljivosti njenih nalaza u realnom poslovnom i regulatornom okruženju. Rezultati istraživanja pružaju konkretnе smernice i alate koji mogu biti integrисани u interne kontrole, procedure i politike

različitih privrednih subjekata. Time se omogućava unapređenje mehanizama za detekciju i prevenciju korporativnih prevara, što doprinosi jačanju poverenja u poslovno okruženje i smanjenju rizika.

Istraživanje ima neposrednu upotrebnu vrednost za širok spektar aktera:

- *Interni i eksterni revizori* mogu koristiti preporuke i modele iz disertacije za unapređenje svojih metodologija rada, čime se povećava efikasnost i vrednost njihovih usluga.
- *Osnivači i vlasnici* privrednih društava mogu kroz ove uvide dodatno zaštititi svoje interese, unaprediti korporativno upravljanje i smanjiti rizik od internih zloupotreba.
- *Konsultanti i savetnici* u oblasti upravljanja rizicima i revizije dobijaju relevantnu osnovu za dizajniranje savetodavnih usluga zasnovanih na aktuelnim istraživačkim saznanjima.

Pored stručnog značaja, istraživanje ima i širi društveni doprinos, jer ukazuje na potrebu za sistematskim i odgovornim pristupom u upravljanju korporacijama, posebno u svetu činjenice da pojedine multinacionalne kompanije danas raspolažu većim kapitalom od pojedinih država. Podizanjem svesti javnosti i donosilaca odluka o mogućim posledicama nedovoljne kontrole nad korporativnim delovanjem, disertacija doprinosi razvoju društveno odgovornog poslovanja i jačanju institucionalne infrastrukture.

Poseban značaj ima i kritički osvrt na postojeću praksi i identifikacija ključnih slabosti u postojećim revizorskim i regulatornim mehanizmima. Na osnovu toga, ponuđeni su modeli i preporuke za unapređenje procesa revizije, sa posebnim fokusom na preventivni karakter i sposobnost detekcije prevara. Disertacija takođe uvodi i model revizorskog pristupa u kontekstu digitalnih valuta, čime odgovara na savremene izazove digitalizacije i pojave novih oblika finansijskih transakcija.

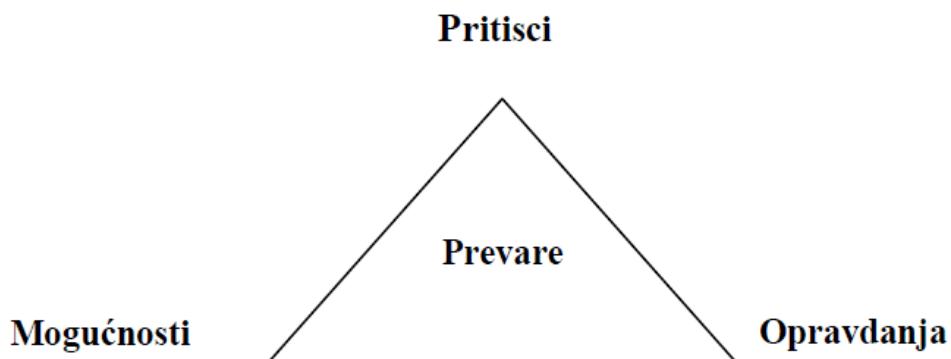
II TEORIJSKE OSNOVE I PREGLED ISTRAŽIVANJA O KORPORATIVNIM PREVARAMA

Drugi deo rada je podeljen u dve celine. U prvoj celini je data teorijska osnova fenomena koji se proučava, dok je druga celina posvećena primerima prevara iz naše prakse polazeći od tvorca jedne od najpoznatijih šema prevare na svetu – Poncijeva šema, pa do nama komšijske Hrvatske i Agrokorovog modela poslovanja.

2.1. Teorijska osnova

Idejni tvorac koncepta trougla pronevera pokušava, na bazi svojih istraživanja, da definiše ko i zašto čini pronevere? Sociolog Donald R. Cressey u svojoj knjizi Novac drugih ljudi: Studija o društvenoj psihologiji stvara teoriju trougla pronevera koja se u savremenoj reviziji koristi prilikom razmatranja pronevera (fraud examination)³.

Dakle, pomenuti trougao se predstavlja na sledeći način:

Izvor: Coenen, T. (2008), *Essentials of Corporate Fraud*, John Wiley & Sons, New York, p.10.

Slika 1: Trougao prevara⁴

Autor navodi da su determinante nastanka pronevere:

- finansijska potreba koja se ne može podeliti sa drugima,
- percipirana mogućnost sticanja imovine na nezakonit način,
- lično opravdanje tog čina.

Prikazani elementi su imanentni svakoj od vrsta pronevera o kojima je prethodno bilo reči. Autor takođe definiše i relacije između pobrojanih elemenata. Tako da što su pritisci i mogućnosti jači, to je potrebno manje opravdavajućih postupaka. Važi i suprotno, što je

³ Cressey, D: Other people's money: A study in the social psychology of embezzlement, 1953, Hardover, str. 23

⁴ Coenen, T. Essentials of corporate fraud, 2008, John Wiley & Sons, str. 10

počinitelj prevarne radnje nepoštenija osoba sklonija kršenju normi, to je potrebno manje pritisaka i mogućnosti da bi ta osoba i izvršila neku prevarnu radnju.

Pomenuti trougao prevara je koncept koji je integralni deo većine metodologija revizije. Osim njega, savremeni pristupi u istraživanju korporativnih prevara uključuju nekoliko novih modela i teorijskih okvira. Nekoliko relevantnih modela je dato u nastavku. Oni su svakako proizašli iz inicijalnog trougla:

Dijamant prevara (Fraud Diamond Model)

Koncept dijamanta prevara je razvijen kao proširenje trougla prevara. Dalja razrada je odnosi na to da ovaj model dodaje četvrti element – **sposobnost** (capability). Glavna ideja ovog koncepta je da pojedinci sa određenim veštinama, pozicijom u organizaciji i inteligencijom mogu sprovesti složene korporativne prevarе.

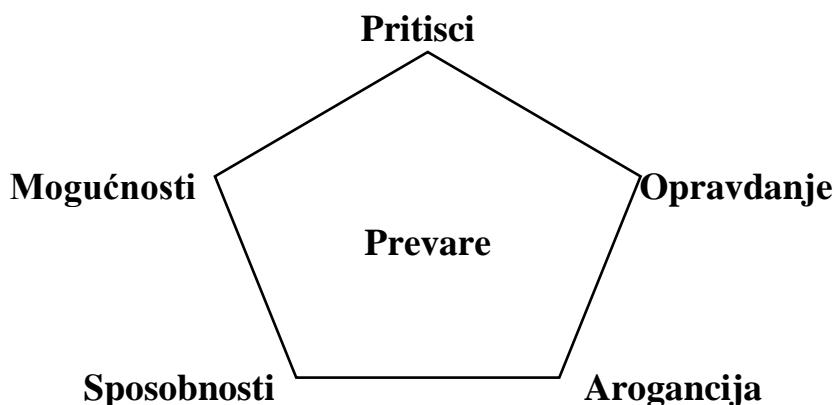

Slika 2: Shema dijamant prevara⁵

Imajući ovo u vidu možemo reći da ovaj model može biti koristan u istraživanju prevara koje se dešavaju na višim menadžerskim nivoima, gde počinjenici imaju veću moć i pristup resursima.

Pentagon prevara (Fraud Pentagon Model)

Pentagon koncept takođe proizilazi iz trougla prevara dodajući mu još dva nova faktora, a to su:

Slika 3: Shema pentagon prevara⁶

⁵ Kreirao autor.

⁶ Ibid - kreirao autor.

- **Arogancija (Arrogance)** – stav pojedinca da je iznad pravila i da mu se ne može stati na put i
- **Sposobnost (Capability)** – veštine i pozicija u organizaciji.

Imajući u vidu faktore na koje se ovaj model oslanja, možemo reći da je primarno primenljiv kod većih korporativnih skandala kod kojih je očigledno da menadžment svesno manipuliše finansijskim izveštajima.

Intenzivan primer ovog modela je dat u narednom poglavlju rada gde je razrađen skandal Agrokora iz Hrvatske na čijem modelu su uočljivi faktori koje dodaje Pentagon model.

Šestougao prevara (Fraud Hexagon Model)

Poslednji u nizu prikazanih modela dodaje i šesti faktor, a to je - **zadovoljstvo poslom** (Collusion or Work Environment). Ovaj model se okreće i ka internim faktorima organizacije i posebno može biti koristan u analizi prevara gde je korporativna kultura potencijalno formirana van etičkih standarda koji vrede za profesiju.

Trougao prevara je i dalje osnovni teorijski okvir, savremeniji modeli, zajedno sa primenom veštačke inteligencije, mogu ponuditi sveobuhvatniji uvid u kompleksnost korporativnih prevara. Ovi modeli omogućavaju istraživačima i revizorima da bolje razumeju mehanizme prevara i unaprede strategije prevencije i otkrivanja. Imajući u vidu primarni cilj revizije orijentisan ka finansijskim izveštajima, okidači i psihološki pritisci pojedinaca ili poslovnih entiteta nisu fokus revizije. U domenu korporativnih prevara, fokus revizije treba da bude na njihovoj detekciji i prevenciji.

Slika 4: Shema šestougao prevara⁷

Kroz napredak prevara, napreduju i profesije koje se bave prevencijom prevara i njihovim otkrivanjem. Korporativne prevare su uglavnom vezane za finansijsko izveštavanje, računovodstvenu funkciju, pa se kao glavna profesija koja se bavi sprečavanjem prevara kristališe računovodstvo, odnosno revizija. Revizorska profesija je ustrojila svoju profesionalnu regulativu kroz međunarodne standarde revizije. Ova regulativa definiše na različite načine prevaru i grešku u zavisnosti da li postoji svesna namera izvršenja. Polazeći od kriterijuma

⁷ Ibid.

namere, međunarodni standard revizije (MSR) 240 *Odgovornost revizora za razmatranje kriminalnih radnji u reviziji finansijskih izveštaja*⁸ izraz pronevera (engleski: fraud) definiše kao „nameran akt izvršen od strane jednog ili više lica iz redova rukovodstva, onih koji su odgovorni za upravljanje, zaposlenih ili trećih lica koji uključuje korišćenje prevare (obmane) za sticanje nepravedne i protivpravne koristi“. Sa druge strane, greška (engleski: error) se shodno MSR 240 odnosi na „nenamerne pogrešne iskaze u finansijskim izveštajima uključujući izostavljanje iznosa ili obelodanjivanja kao što su: greške u sakupljanju i obradi podataka iz kojih se sastavljaju finansijski izveštaji, pogrešne računovodstvene procene koje nastaju zbog previda ili pogrešnog interpretiranja činjenica i greške u primeni računovodstvenih načela koja se odnose na procenjivanje, priznavanje, klasifikaciju, prikazivanje i obelodanjivanje“.

Navedena definisanja su vezana za profesiju eksterne nezavisne revizije. Pored toga poslovni entiteti, što ponekad zbog nametnutih zahteva iz zakonodavstva, što zbog sopstvene sigurnosti uspostavljaju u okviru svog poslovanja funkciju interne revizije. Niti eksternoj niti internoj reviziji, prevashodni cilj nije otkrivanje prevarnih radnji, ali je svakako deo ove funkcije i neophodno je da postoje alati kojima se radi u njihovom sprečavanju. Pored toga, svaki entitet je dužan da u okviru svojih poslovnih procesa uspostavi funkcionisanje internih kontrola. U poslovnom ambijentu Republike Srbije, Zakon o računovodstvu svojim normama želi da zaštitи javni interes, ali i interes svakog pojedinačnog poslovnog subjekta. Na taj način, ovim zakonom je u članu 9 propisano da „pravna lica, odnosno preduzetnici opštim aktom, u skladu sa ovim zakonom, uređuju organizaciju računovodstva na način koji omogućava sveobuhvatno evidentiranje, kao i sprečavanje i pravovremeno otkrivanje pogrešno evidentiranih poslovnih promena, uređuju *interne računovodstvene kontrolne postupke*, utvrđuju računovodstvene politike, određuju lica koja su odgovorna za zakonitost i ispravnost nastanka poslovne promene i sastavljanje i kontrolu računovodstvenih isprava o poslovnoj promeni, uređuju kretanje računovodstvenih isprava i utvrđuju rokove za njihovo dostavljanje na dalju obradu i knjiženje u poslovnim knjigama“.

Računovodstvom kao profesijom bi trebalo da se bave pojedinci koji poštuju kodeks profesionalne etike. Računovodstvena funkcija i finansijsko izveštavanje su od izuzetnog javnog interesa. Da bi moglo da ostvari ovaj cilj, računovodstvo je dužno da obezbedi fer i poštene finansijske informacije koje su iznedrene poštovanjući norme međunarodne profesionalne regulative, a u posebnoj meri kodifikovane profesionalne etike računovođa.

Principi profesionalne etike se sistematizuju i tretiraju na različite načine, a kodeks etike ih u paragrafu 100.5 formuliše na sledeći način:

- Integritet i objektivnost,
- Profesionalna osposobljenost,
- Poverljivost i
- Profesionalno ponašanje.

Profesionalna etika predstavlja fundament na kome su postavljeni principi rada u oblasti finansija i računovodstva. Iz tih principa kasnije su razrađena detaljna pravila. Koliko god zakoni, standardi, podzakonska akta kao i interpretacije i tumačenja profesionalne etike pokušavali da budu detaljni i da obuhvate što veći broj situacija do kojih može doći u praksi, uvek će postojati slučaj koji nije definisan i kod koga se moramo vraćati osnovama za

⁸ Međunarodni standardi revizije, Rešenje o utvrđivanju prevoda Međunarodnih standarda revizije („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 100 od 19.12.2018.

zaključivanje. Toga radi, bitno je da pojedinci koji se bave ovom profesijom imaju usaćene osnovne vrednosne principe na kojima će se graditi profesionalno ponašanje i praksa.

Samo pravila nisu dovoljna za rad profesionalnog računovođe, jer se u njima navode samo neophodni, a ne i dovoljni uslovi, odnosno ona su u suštini otvorena i ne mogu uzeti u obzir sve moguće slučajeve. Profesionalac koji pokušava da ispoštuje pravila mora, u skoro svakom trenutku da se oslanja na dobro rasuđivanje zasnovano na dubljim principima. Ovaj stav možemo i istorijski posmatrati i praviti analogije. Osnivači Sjedinjenih Američkih Država (takozvani oci nacije) su tvrdili da zakoni i vlada neće funkcionisati na očekivani način bez obzira koliko mudri bili zakoni bez čestitih građana, tako da se u Deklaraciji prava priloženoj uz Ustav iz 1776. godine navodi sledeće: „nijednu slobodnu vladu, ili blagoslov slobode, ne može niko da sačuva, osim čvrsto poštovanje pravde, umerenosti, uzdržavanja, oskudnosti i vrline, kao i često *pribegavanje osnovnim principima*“.

Mark Šefers i Majkl Pakaluk u svom delu „Razumevanje računovodstvene etike“ ustanovljavaju četiri principa zbog kojih je računovodstvo inherentno etičko⁹:

- 1) Revizori imaju dužnost prema javnosti, ali ih plaćaju preduzeća, što prestavlja sukob koji ne mogu razrešiti sama pravila;
- 2) Činjenica da je računovodstvo relativno mlado kao profesija čini ga u određenoj meri lišenim tradicije i kulture koju uživaju uobičajene profesije, a ovo se kompenzuje etikom;
- 3) Računovodstvo obuhvata otkrivanje i objavljivanje istine, a ovo je etička orijentacija;
- 4) Računovodstvo ima ulogu javnih „budnih čuvara“, a ta uloga zahteva da budu naročito otporni na pohlepu i pohlepnot.

Poljuljano je poverenje usled nekoliko finansijskih skandala, te korisnici finansijskih informacija dovode u sumnju integritet, pouzdanost i transparentnost finansijskog izveštavanja, u prvom redu javnih kompanija, a namećući pitanje o ulozi računovođa i revizora u verifikovanju tih finansijskih izveštaja.

Kao što je napomenuto, postoji sukob interesa u domenu klijenta revizije koji plaća revizora, a koji mora imati na umu da revizor prvenstveno služi i izveštava investicionu javnost koju u svom angažovanju mora videti kao klijenta. Uprava poslovnog subjekta plaća revizora novcem koji u krajnjoj liniji pripada vlasnicima, a u svom izveštaju revizor kvalifikuje izveštaje koje uprava podnosi vlasnicima o učinku svog posla. Iz ove okolnosti se uviđa neugodnost i izazov revizorske prakse. Možemo reći da je zadatak računovođe i revizora da objavi istinu o imovinskom i zarađivačkom položaju poslovnog subjekta i da na taj način obezbedi uslove međusobnog poverenja u poslovanju koji su neophodni za tržišnu ekonomiju.

Robert H. Montgomeri je u svom delu iz 1905. godine uporedio advokate i računovođe na sledeći način: „Advokat ima dužnost prvenstveno prema svom klijentu i ta ga dužnost često primorava da se koristi tehnikalijama i drugim sredstvima koja omogućavaju tom klijentu da izbegne zakon i njegove kazne; ali javni računovođa ima samo jednu dužnost prema svom

⁹Šefers, M, Pakaluk, M. „Razumevanje računovodstvene etike“, 2009, Službeni glasnik, Beograd, str. 27

klijentu i javnosti, a to je da obelodani njemu ili za njega *istinu, samo istinu i ništa osim istine*, sve dok mu njegove sposobnosti i posebna obuka za tu namenu omogućavaju da to utvrdi¹⁰.

Računovodstvena ili druga profesionalna etika može i mora da se razume i shvati kako bi se integrisala u kulturu kompanije koja pruža usluge, ali i u ponašanje profesionalnih pojedinaca. Takođe, jednom stečene veštine i znanja se ne mogu dovesti u fazu „stajanja u mestu“, jer se u poslovnom okruženju ili napreduje ili nazaduje. Ovo nas navodi da profesionalac mora nastaviti sa održavanjem visokih standarda kroz lični razvoj i unapređivanje.

2.2. Najpoznatiji slučajevi korporativnih prevara

Skandali koji su se dešavali, a koji su vezani za korporativne prevare nisu tako česta pojava, ali su blago za praksu i teorijska istraživanja, jer se odатle mogu sagledati različiti aspekti ovih radnji. Naročito sa neke vremenske distance se mogu uočiti i pravilnosti koje se mogu izbeći ukoliko ih teorija i praksa obrade, analiziraju i sistematizuju, a nakon toga integrišu u edukacione planove kao i metodologije rada.

Na ovom mestu će biti obradeno nekoliko različitih slučajeva. Svaki je od njih bio slučaj za sebe, svaki nosi svoju težinu, ali se pojavljuju i univerzalni okidači za sumnju kod svakog od njih. Krenuće se od najstarijih do modernih i onih koji su našem regionu bliskiji. Najpoznatiji i najviše pominjani slučaj Enrona, je već iznet u prethodnom delu, pa neće biti njegovog ponavljanja.

2.2.1 Poncijeva šema

2.2.1.1 Uvod

Poncijeva šema je jedna od najjednostavnijih, ali istovremeno jedna od najefikasnijih prevara koja je ikada napravljena a zasnovana je na čovekovoj pohlepi i željom za brzim bogaćenjem. Ona je transcedentna, sprovođena je na raznim mestima i u raznim trenucima, a prikazano je i da se koristi i danas i da je jedna od većih sprovedena i sa kriptovalutama. Tvrđnje su da je ona osnova za sve prevare nastale nakon šezdesetih godina dvadesetog veka, a očigledno je pitanje i da li je i do današnjih dana prevaziđena.

Ovaj rad se ne bavi psihološkom pozadinom prevara i egom počinilaca, ali sigurno je da su retki imali „sreću“ da se po njima nazove neka prevara. Ovaj prevarant, italijanski doseljenik u SAD je imao tu „sreću“, a njegovo ime je Charles Ponci. Ponci je živeo od 1882. do 1949. godine, a njegova prevarna šema je funkcionala u toku 1920. godine. Američki rečnik poznaje frazu Poncijeva šema i definiše je na sledeći način „investiciona prevara u kojoj se obećavaju visoki profiti iz fiktivnih izvora i rani investitori se isplaćuju sredstvima prikupljenim od kasnijih¹¹“. Ovo je takozvana *piramidalna šema*. Nama je ona poznata i nažalost bliska iz takozvanog vremena Jezde i Dafine (Jezdimir Vasiljević i Dafina Milanović)

¹⁰ Montgomery, H. Auditing theory and practice, 1905, The Ronald Press Company, str. 46

¹¹ Schillit, H. „Financial shenanigans“ Mc-Graw-Hill Companies, str. 235

kada su ovo dvoje prevaranata uz podršku tadašnje države u raspadanju, izvršili mahinaciju i finansijski oštetili stotine hiljada ljudi iz tadašnje Jugoslavije i regiona.

Ponci je rođen u Italiji u Parmi, rodnom mestu Ėuzepea Verdija, i kao sin jedinac nije pošao dedinim stopama koji je bio pravnik, već se nakon kockarske istorije u rodnom mestu otisnuo put SAD kako bi ispunio obećanje dano svojoj majci da će se obogatiti i slati joj novac. U SAD je prispeo u nedelju, 15. novembra 1903. godine sa 200 dolara u džepu.

2.2.1.2 Tok prevare

Živeći na različitim lokacijama i čak dopadajući zatvora, život u Americi nije mazio Poncija. Sve do 1920. godine. Milioni izbeglica su doplovili u Ameriku iz Kanade, Brazila i skoro svih država Evrope. Jedina komunikacija sa rođacima u otadžbini su bila pisma. U tim pismima su novi Amerikanci slali i po koji dolar i dobijali vesti o porodici nazad. Universal Postal Union je izdavao Postal Reply Coupons. Sa tim kuponima je obavljana međunarodna komunikacija pismima. Kupon se kupi u Americi i zajedno sa pismom pošalje u otadžbinu. Primalac pisma je mogao kupon da zameni za poštansku marku u svojoj lokalnoj pošti i da pošalje pismo natrag za Ameriku. Kada je Ponci spoznao kako ovi kuponi funkcionišu, njegova mašta je stvorila sve ostalo. U vreme u kojem je prinos na obveznice i akcije bio oko 5%, on je svojim investorima ponudio zaradu iz lukrativnog posla od 50%. Iako nerealno zvučalo, investitori su žeeli da saslušaju kako funkcioniše prinos na kapital i od Poncija su dobili objašnjenje da se radi o kursnim razlikama zbog situacije sa lirom u Italiji. Naime, kurs lire je bio 5 lira za dolar u Americi, ali u Italiji je bilo drugačije i oscilatorno. Ponci je na jedan uloženi dolar obećao 1,5 dolara po sledećem modelu:

- 1 dolar se šalje pismom u Italiju,
- dolar se u Italiji razmenjuje za 20 (a ne 5) lira i za te lire se može kupiti 66 poštanskih kупона i pismom šalje natrag u Ameriku,
- u Americi se za tih 66 kупона dobija 3,3 dolara, jer svaki kupon vredi 5 centi.

U Americi se za 1 dolar može kupiti 20 kупона, ali ako se dolar „prošeta“ do Poncijeve familije u Italiji i vrati nazad, on vredi značajno više. Pošto i dalje u rukama ne drži dolare već kупone, Ponci dalje uz diskont od 10% razmenjuje kупone za dolare i dobija 3 dolara za 66 kупона. Investoru kome je obećan prinos od 50% isplaćuje 1,5 dolara i toliko zadržava za sebe.¹²

Tako je Ponci osnovao *Securites Exchange Company* i krenuo u privlačenje investitora u ovaj visoko profitabilan posao.

Neposredni prethodnik Ponciju je bio Vilijam Miler (William Miller), zvani 520-procentni Miler. Miler je svojim ulagačima obećao 5,2 dolara na svaki uloženi dolar u svojoj poslovnoj šemi koja je trajala od 1889. do 1891. godine. On je u početku zaista isplaćivao ove fantastične prinose svojim investorima što je njih ponukalo da ovaj blagoslov saopšte i svim svojim prijateljima i saradnicima. Kada je prevara otkrivena, Miler je bio bogatiji za 2 miliona dolara, ali pošto nije mogao da vrati novac investorima, proveo je 5 godina u Sing Sing zatvoru.

¹² Ibid

Ponci nije pokazivao nikakve kompleksne poslovne poduhvate oličene u akcijama ili obveznicama, on je svoj investicioni plan zasnivao samo na menjačnici, razmena poštanske marke i dolara, ništa više, ništa manje i prinos koji je fantastičan. I on je svojim prvim investitorima zaista pokazao pravi novac, isplaćujući im prinose. Ljudska pohlepa u njima im nije dozvoljavala da traže isplatu prinosa, već su ulagali sve više kako bi se nominalna suma uvećavala.

Ponci je bio svestan da nema previše vremena, da nema bitne konekcije, da nema namjeru da zaista pokuša da proda stotine poštanskih markica sa popustom. Više puta je bio u šansi sa nestane sa 7 miliona dolara sakrivenih na raznim bankarskim računima. Imao je uz sebe pasoš i kartu za Italiju. Ali, nije nestao. Zavaravao je sebe da ovaj posao može još da potraje, da može da kupi, pa preprodaju neku kompaniju i zaradi da vrati ulagačima, dopadalo mu se da bude okružen bogatim investitorima, da se sa njima druži, kocka i da ga poštuju. A posao je rastao vrtoglavom. Zapošljavao je nove „prodavce“ svoje ideje. Prikupljeni fond je rastao. U decembru je prikupio 870 dolara, u januaru naredne godine 900 dolara, u februaru 5.000 dolara, a od proleća po 1.000 dolara na dan. Nije odoleo. Kupio je luksuznu kuću, imanje, živeo u ekskluzivnom kraju. Uvaženi Ponci je manipulisao i bankarima, postao je vlasnik četvrte akcija banke i direktor. Imao je jaku pregovaračku poziciju. Nije bilo lako odbiti Poncija koji bi sa sobom povukao i ogromne depozite koji su na bankovnim računima, jer svi ulaze kod njega očekujući sjajan prinos. Ponci je bio i u sukobu sa tradicionalnim bankarima koji su mogli svojim klijentima da obezbede prinos do 5%. Nikome nije bilo jasno kako će Ponci vratiti ulagačima glavnici i toliki prinos. Tadašnje posmatranje je bilo takvo da se stvarni dolari mogu steći samo na staromodan način: radom i štednjom, a ne od sapunice. Poncijev životni stil je postajao trn u oku i bilo je sve više pitanja vezanih za ulaganje i prinose, a da stvarnog novca i stvarnog poslovanja nema nigde.

2.2.1.3 Razotkrivanje prevare

Zaokupljen svojim milionima, Ponci nije uviđao snagu svojih neprijatelja oličenih u bankarskom establišmentu i njihovim saradnicima u Komisiji za hartije od vrednosti (Securities and Exchange Commision – SEC) i medijima. Klarens Baron (Clarence Barron) je dao intervju u novinama Post poslednjeg ponedeljka u junu mesecu 1920. godine i stvari su krenule da se odmotavaju. Baron je bio hvalisavac poput Poncija, ali je objavio u novinama koje se bave finansijama da je Poncijeva šema sa markicama teorijski moguća, ali samo u prvoj fazi. Moguće je kupiti poštanske kupone za dolare i to je jedina istina u Poncijevoj šemi. Takođe je moguće kupiti samo nekoliko hiljada njih, jer jednostavno više ne postoji. Francuska, Rumunija i Španija su napustile ovaj sistem poštanskih usluga i na tržištu je postojalo nekoliko hiljada dolara vrednih kupona na ukupnom tržištu što nije ni blizu tadašnjih između 10 i 15 miliona dolara koliki je bio navodni Poncijev portfolio. Takođe, Baron je postavio pitanje zašto Ponci drži novac na drugom mestu, odnosno u sedam ili osam banaka i kako od prinosa od 4% koliko dobija u tim bankama uspeva da za 90 dana isplati prinos od 150%. I vladajuća elita je pomenuta, jer je Baron naveo da se sve ovo dešava na očigled vlade, sudskih činovnika i komisije za hartije od vrednosti.

Sredstva koja su bila u vlasništvu Poncija su bila zamrznuta i nije mogao njima slobodno da raspolaže pre izveštaja revizora. Ispostavilo se da su obaveze iznosile 7 miliona dolara a

imovina 4 miliona. Ponci je osuđen na 5 godina zatvora. Nakon tri i po godine je oslobođen, a novi proces je započet. Na novom procesu je osuđen na sedam godina zatvora.

U toku 1934. godine Ponci se vratio na slobodu, ali je morao da napusti SAD i vрати se u Italiju. Baveći se raznim poslovima završava kao prevodilac i preminuo je 1949. godine.

2.2.1.4 Zaključak

Poncijev život i prevara su bili aktuelni pre stotinak godina, ali na ovim principima se zasnivaju i moderne prevare, na pomenutoj sapunici. Jedna od njih je opisana i u delu koji se bavi kripto valutama. Dakle, ova šema je transcedentna, dešava se svuda i u svakom vremenu. Iz tih razloga je detaljnije opisana i na ovom mestu.

Opomena ove šeme je i najveća od njih, vredna 65 milijardi dolara koju je u trajanju od oko 17 godina sprovodio Berni Madof (Bernie Madoff) krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih godina. S obzirom na obim prevare, ovaj događaj je trebalo da bude dostupniji i široj javnosti ne bi li se otkrili mehanizmi i sprečile nove prevare, pa je toga radi urađena i ekranizacija. Madof je zbog broja žrtava i težine prevare upoređen sa kriminalcem, a njegovo delo sa krvim deliktom. Na ovu tvrdnju Medof je rekao: „Taj kriminalac je ubijao ljude, a ja sam im govorio. Govorio sam im da ne ulažu kod mene, ko zna šta može biti. Ali, ljudi su zapravo pohlepni!“. Madofovo upozorenje jeste postojalo, ali je pitanje koliko je bilo iskreno i da li bi on svejedno prihvatio ulagačev novac. Film „Majstor laži“ koji se bavi ovom prevarom je (the Wizard of Lies) snimljen 2017. godine.

Istaknuto je da se ovaj rad ne bavi psihološkim uzrocima zašto nastaju prevare, međutim istaknuta su dva faktora koja na njih utiču: pohlepa i korporativna kultura. Autor Joseph Wells u svom delu „Frankensteins of Fraud“ iznosi još jedno viđenje ove pojave. A to je da je kapitalizam kao uređenje odgovoran za pojavljivanje ovakvih monstruma, kako ih on naziva. U žarbi stvaranja ere prilika (Age of Opportunity) prevideli smo fundamentalne osnove i tokove poslovnog sistema. Motivisani profitom ljudi se lako prepuste sirovoj pohlepi. Ovaj autor ove monstrume posmatra kao zavisnike. Tako da ih poredi sa alkoholičarima i sa pušačima. Beznadežni alkoholičar je svestan da ga još jedno piće može ubiti, kao što sto strastveni pušač zna da još jednom cigaretom zakucava ekser u svoj sanduk. Isto tako su ovi finansijski zavisnici bespomoćni pred svojim destruktivnim porivima koji ih gone na poteze koji ih uvaljuju u veliku i kontinuiranu nevolju¹³.

Neko drugo viđenje da „istina oslobađa“ može biti diskutabilnije. Ponci je ogrezao u svojim namerama da postane milioner. On je kockar, nije omiljen u svom okruženju, nakon izgnanstva u Italiju, on se upoznaje sa Musolinijem dobro znajući ko je on i nastavlja da istražuje mogućnosti da se nanovo na isti brzi način obogati. Sa druge strane Medof je na drugačiji način doživeo svoje razotkrivanje. On je jednoga dana došao sa svog posla i svoju piramidalnu šemu saopštio ženi i sinovima koji su radili kod njega u kompaniji i koji su ga prijavili federalnim organima. Po njegovom svedočenju, priznanjem se osećao lakše, ne morajući da živi sa svojom tajnom i teretom. Postavlja se pitanje koja tela, ljudi i organizacije se pojavljuju kao zaštitnici investitora i kojim instrumentima oni mogu da pomognu u borbi protiv, kako ih Wells naziva, monstruma.

¹³ Wells, J., „Frankensteins of Fraud“, 2000, Obsidian Publishing, str. 8

Bitku na strani investitora vode sledeći učesnici:

- regulatori odnosno oni koji pišu pravila,
- korporativni menadžment i interni revizori,
- spoljni savetnici,
- nezavisni revizori,
- edukatori,
- nezavisne komisije
- finansijski analitičari,
- finansijski mediji i
- advokati koji predstavljaju investitore.

Neki od ovih učesnika su detaljno opisani i njihova uloga je razrađena do detalja u ovom radu. Kao regulatora u ovom procesu najčešće sagledavamo tela koja se bave finansijskim izveštavanjem. Primena računovodstvenih politika koje su homogene, smanjuju mogućnost šire interpretacije i mahinacije bi suzila prostor za prevaru. Međutim da li se procene rukovodstva i rasuđivanje umesto načela opreznosti proklamuju sve intenzivnije, diskutabilno je. Svakako korporacije se okreću prema uređivačima pravila za finansijsko izveštavanje a to su u prvoj meri Financial Accounting Standards Board (FASB) i nama bliskiji International Accounting Standards Board (IASB). FASB je osnovan 1973. godine sa namerom da uredi finansijsko izveštavanje. Njegov naslednik IASB je osnovan u aprilu 2001. godine i trenutno predstavlja najprezentativnije telo iz oblasti finansijskog izveštavanja i od 2005. godine Evropska Komisija zahteva da kompanije koje se listiraju na berzi primenjuju standarde koje objavljuje ovo telo. To su MRS i MSFI koji su u primeni i kod nas.

Finansijski direktor je osoba koja je tipično odgovorna za finansijsko izveštavanje i odnose sa bankarima, revizorima, vlasnikom i svim drugim korisnicima. Vodeća profesionalna organizacija koja ih okuplja je Financial Executives International (FEI).

Institucija koju najčešće pominjemo u ovom svetu je SEC, odnosno Američka komisija za hartije od vrednosti. Ona je osnovana od SAD federalne vlade nakon kraha berze 1929. godine kako bi standardizovala i nadgledala finansijske informacije prezentovane akcionarima. Danas, SEC ima nadležnost nad oko 12.000 kompanija i njihovih revizora.

Edukatori su možda manje pominjani kao bitan preventivni mehanizam. Različite akademske institucije su doprinele značajno kroz svoja istraživanja, makar osvešćenju javnosti o značaju ove tematike.

Ukoliko bismo sintetizovali ovih nekoliko primera Poncijeve šeme, shvatamo da se pojavljuje nekoliko zakonitosti. Osnovni motivator počinioca prevare je finansijski i možemo reći da se radi o pohlepi. Ali šta je sa računovodstvenom profesijom? Da li su majstori prevare tako uticajni da zasene svojim autoritetom vrhunske profesionalce i regulatorne institucije? Ova pravila ponašanja se kasnije oslikavaju i na ostalim primerima. Ukoliko je neki posao atraktivan javnosti i dovoljno raširen, uočavamo da se postavlja autoritet moći i veličine. Dobavljači i investitori rado stupaju u poslovne odnose sa ovakvim entitetima, *a priori* doživljavajući sigurnost. Sa druge strane, kontrolne institucije takođe, kao da manje profesionalne pažnje posvete upravo najznačajnijim tržišnim činiocima. Svedoci smo ove okolnosti na svetskom i lokalnom nivou. Tek nakon sloma prevarne radnje, postavlja se pitanje gde su bile nadležne

institucije i koja je to kritična tačka nakon koje ovakav model poslovanja postane „previše veliki da bi propao“ i indukovao značajne privredne i investicione poremećaje.

2.2.2 Crazy Eddie

2.2.2.1 Uvod

Početkom dvehiljaditih godina, ova prevarna radnja je kao jednostavna za sagledavanje često bila izučavana kako bi se na propustima iz ove oblasti mogla temeljiti nova iskustva.

Proučavajući dotadašnje prevarne radnje, kriminolog Gil Geis je postavio korelaciju između vrste prevare i starosnog doba na sledeći način: „Mlađe osobe – naročito muškarci – su skloniji da počine tradicionalnu kriminalnu radnju kao što je to pljačka ili krađa. I obrnuto, prevarnu radnju i takozvani kriminal belih kragni su tipično počinjeni od strane starijih, bolje obrazovanih prestupnika“. Zadatak profesionalaca koji se bave prevarama jest da pronađu odgovore na pitanje ko i kako počinjava prevarne radnje i kakav je odgovor na njih.

Neke činjenice koje su vezane za prevarne radnje su sledeće:

- Mali biznisi iskuse prevarne gubitke u odnosu koji je skoro 100 puta veći nego kod velikih biznisa,
- Profesionalna prevarna radnje se najčešće može kategorisati u tri segmenta: pronevera sredstava, korupcija i prevarni finansijski izveštaji,
- Pronevera sredstava se javlja u oko 80% slučajeva, ali je ona vrednosno najmanje značajna od ove tri kategorije,
- Prevarni finansijski izveštaji koji čine manje od 4% prevarnih radnji su vrednosno najznačajnije mahinacije,
- Poslovi sa nekretninama nose najveće gubitke od prevara, dok obrazovanje najmanje,
- Postoji direktna veza između starosti, pola, obrazovanja i pozicije (senioriteta) počinjoca i vrednosti gubitka od prevarne radnje. Najveće gubitke prouzrokuju stariji muškarci izvršnih pozicija u svojim organizacijama, dok najmanje gubitke prouzrokuju srednjoškolci koji su se zadržali u korporaciji manje od godinu dana.

Sa aspekta profesionalnih pružaoca usluga (računovođa, revizora, internih revizora ili konsultanata) može se zaključiti i da ukoliko servisirate uglavnom male biznise najizloženiji ste utaji imovine. Ako imate velike klijente izloženost ka prevarnim finansijskim rizicima raste. Ali, i veliki i mali biznisi su skloni korupciji u kojoj postoji dogovor između zaposlenog i eksternog saradnika kao bi došlo do pronevere u kompaniji.

2.2.2.2 Tok prevare i demaskiranje

„I'm Crazy Eddie!“ „My prices are I-N-S-A-N-E!“. Ovo je reklama koja je bila jako poznata u vreme počinjanja prevarne radnje koja je prva predmet istraživanja u ovom poglavljju¹⁴. Ova bučna propagandna poruka je pomogla Ediju Antaru (Crazy Eddie) da postane jedan od najvećih distributera elektronskih aparata na Istočnoj Obali u Americi. S tim što počinilac prevare vredne 120 miliona dolara nije bio lud kakvim se izdavao ali dovoljno nepošten da bude tvorac do tada najveće prevare vezane za finansijsko izveštavanje. Nakon otkrivanja prevare Edi i njegovi članovi familije koji su bili intenzivno uključeni u poslovanje i prevarnu radnju se neko vreme proveli u bekstvu, a kasnije u zatvorima. Jedna od izjava iz Američke komisije za hartije od vrednosti je bila da ovo možda nije najveće prevara vezana za finansijsko

¹⁴ "Crazy Eddie Commercials." *Museum of Classic Chicago Television (FuzzyMemories.TV)*. <https://www.fuzzymemories.tv>

izveštavanje svih vremena, ali po besramnosti će je biti veoma teško prevazići. Iako je ova prevara počinjena pre par decenija, izabrana je da prva bude prezentirana, jer daje jasan primer kako ovakav prestup može biti uspešan i kako revizori mogu biti obmanuti¹⁵.

Slika 5: Crazy Eddie, izvor Google Images¹⁶

Postoji više metoda kako se „friziraju“ finansijski izveštaji i to su dobro poznate činjenice svim računovođama i revizorima. Ono što čini ovaj slučaj posebnim jeste da on integriše pet od njih u isto vreme, što govori u prilog beskrupulznosti tvorca prevare:

1 Fiktivni prihodi. Najpoznatiji način na koji se kreiraju nepostojeći prihodi u entitetu jesu lažirane prodaje i to je ono što je uvek opisano kao rizik svake revizijske metodologije. U računovodstvenom smislu efekat je dvojak kroz precenjivanje imovine, konkretno nepostojećih potraživanja i kroz precenjivanje prihoda a time i rezultata. U slučaju Crazy Eddie revizorski trag je lako obmanut. Prilikom potvrđivanja salda potraživanja sa partnerima, revizor nije propustio da pošalje nezavisne konfirmacije partnerima. Međutim, po nalogu Edija, parteri su učestvovali u lažiranju dokaza odnosno, potvrdili su Edijevo „prepumpano“ stanje. Na ovaj način revizoru je bilo skoro pa nemoguće da otkrije ovu šemu.

2 Prevarno vrednovanje imovine. Iako je svaku stavku imovine moguće vrednovati na neodgovarajući način, najviši nivo inherentnog rizika, zbog svoje kompleksnosti, nose zalihe. U ovoj prevari zalihe su bile precenjene za 80 miliona dolara koristeći besramne instrumente prevare. Edi i njegovi saradnici su „pozajmili“ zalihe robe od partnera kako bi stanje zaliha na bilansni dan bilo iskazano u većem volumenu. Pomagači su mogli biti isti partneri koji su lažirali i konfirmacije za potraživanja. Edi je takođe pomerao zalihe robe između radnji i magacina kako bi bile brojane nekoliko puta. Najbesprizorniji element prevare je taj što su Edijevi zaposleni prepravljali brojeve u revizorskим radnim papirima i popisnim listama na gore u trenucima kada revizor nije bio kraj svoje dokumentacije.

3 Vremenska razgraničenja. Upravo zbog priznavanja prihoda i rashoda tačnom izveštajnom periodu kome pripadaju, obavezna procedura u revizije je takozvani „cut off“ test

¹⁵ Wells, J. „Frankensteins of Fraud“, 2000, Obsidian Publishing, str. 215

¹⁶ Wells, J. „Frankensteins of Fraud“, 2000, Obsidian Publishing, str. 215

kojim se potvrđuje da transakcije pripadaju adekvatnom periodu. U finansijskim izveštajima Crazy Eddie je knjige držao otvorenim i posle bilansnog dana kako bi prihodi bili evidentirani u praktično prethodnom periodu.

4 Prikrivenе obaveze i rashodi. Na nesreću revizora, po klijenta je najjednostavnije da prikrije svoje troškove i obaveze. Lakše je revidirati i oceniti adekvatnost pozicije koja je prikazana u finansijskim izveštajima nego pronaći nešto čega nema, a trebalo je da postoji. Finansijski direktor u Crazy Eddie je držao neplaćene račune u svom stolu. Do momenta plaćanja fakture nisu knjižene, pa time troškovi i obaveze nisu iskazani u finansijskim izveštajima. Revizoru je bilo gotovo nemoguće da otkrije ovu nepravilnost.

5 Neadekvatna obelodanjivanja. Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (ali i Američki GAAP) zahtevaju adekvatna obelodanjivanja u okviru seta finansijskih izveštaja. U našoj regulativi, radi se o Napomenama uz finansijske izveštaje. Finansijski direktor je napravi prevaru zahvaljujući samo jednoj reči, a revizor nije primetio ovu izmenu. Naime, Crazy Eddie je u jednoj godini obelodanio da su prihodi iskazani na gotovinskoj osnovi (kada su naplaćeni), a u drugoj godini je obelodanjena računovodstvena politika priznavanja prihoda na akrualnoj osnovi (fakturisana realizacija).

2.2.2.3 Zaključak

Na sreću privrede i profesije, Crazy Eddie nije pravilnost, već izolovani slučaj, ali je skoro idealan ilustrativni primer svih kreativnih trikova u računovodstvu klijenta. Ovu šemu nije otkrio revizor, već je jedan od Edijevih nezadovoljnih rođaka sve prijavio komisiji za hartije od vrednosti (SEC). U delu ovog rada 3.1.3 je prikazano da je dojava (tip) najzastupljeniji (preko 50%) način otkrivanja prevare na svetu.

Bez obzira na to fundamentalne lekcije se mogu naučiti iz ovog slučaja:

Poznavanje poslovanja i samog klijenta. Edi Antar je imao 21 godinu i bio je poznat u krugovima trgovaca elektronskim uređajima kao neko ko je na sve spreman radi što veće prodaje. Ukoliko bi revizori investirali vreme u upoznavanje ovakvog klijenta možda bi odbili posao revizije, ali bi ga svakako procenili kao entitet visokog revizijskog rizika.

Imenovanje adekvatnog revizorskog tima. Posao na terenu kod klijenta su obavili mlađi i manje iskusni članovi tima. Ovo je pre digitalne ere i bio uobičajeni pristup revizije, da posao na terenu sprovode dominantno juniori i članovi tima nižeg senioriteta. Da je rizik adekvatno procenjen, na teren bi bili poslati revizori višeg senioriteta i iskustva, jer je za detekciju prevarne radnje ipak neophodno iskustvo u procenjivanju.

Posvetiti dovoljnu/dužnu pažnju prisustvovanju popisu. U slučaju Crazy Eddie revizor je nenamerno doprineo prevari vezanoj za zalihe zahvaljujući načinu na koji je sproveo prisustvovanje popisu. Popis nije izvršen u isto vreme na svim lokacijama, pa je roba seljena i revizor ju je popisivao više puta. Dodatno, u postupku je utvrđeno da se revizor nije popeo na svako paletno mesto već su mu radnici javljali broj paleta i kutija koji je bio precenjen.

Zaštiti revizorsku dokumentaciju i računare. U vreme rada na terenu revizori su dobili svoju kancelariju kod klijenta, što nije neobično već i poželjno kako bi revizori na miru radili i mogli u toku rada da otvoreno komuniciraju u timu. Međutim revizori su ključ od ormara u kojem su držali računare i dokumentaciju kada odu sa terena držali na očigled svih u kutiji za spajalice. Kada revizori odu, klijent je menjao iznose u radnim papirima, u popisnim listama,

fotokopirao i vraćao na mesto. Ovo je era u kojoj se revizija sprovodila fotokopiranjem dokumentacije i posedovanja papirnog fajla revizije. Era pre skeniranja i slanja svega na neki „share point“ i dokumentacija je bila samo ili dominantno u papirnom obliku. Ne možemo reći da je revizor bio naivan, već dovoljno poverljiv prema klijentu što nije u skladu sa profesionalnim zahtevom za skepticizmom kod revizora.

Razumevanje odnosa klijenta sa glavnim poslovnim partnerima. Klijent je sve nabavke sproveo od tri dobavljača. Dakle, oni su bili sasvim ekonomski zavisni od njega. Imali su značajnu izloženost rizikom prema Ediju i zato su učestvovali u ovoj prevari na jedan način. Da su odbili da falsifikuju dokumenta u njegovom interesu, Edi bi našao nove partnere. Revizoru je teško da otkrije ovakve odnose i nije za očekivanje da bi u reviziji gde ne postoje indicije prevare dublje istraživano poslovne partnere klijenta.

Razmotriti rizike kada postoji uska povezanost kod klijenta. Sve izvršne funkcije u Crazy Eddie su obavljali Edijevi rođaci koji su činili i bord direktora. Postojanje familijarnih odnosa nije ništa a priori pogrešno, ali je jedan od okidača za procenjivanje rizika. Naknadni tok događaja je pokazao da je konspiraciju lakše sprovesti sa familijom nego sa nepoznatim ljudima u kompaniji.

Potrebna je povećana opreznost sa entitetima koji nisu u skladu se trendovima u svojoj delatnosti. U godinama prevare, trgovci elektronskim uređajima su jedva beležili stabilnost, dok je Crazy Eddie beležio dvostruki rast. Crvena zastavica u reviziji bi svakako trebalo da bude ova razlika. U današnje vreme revizori poseduju više od jedne komercijalne baze podataka koje između ostalog daju pokazatelje industrije u kojoj posluje klijent kao i trendove promena u poslednjih nekoliko godina. Dakle, neophodno je steći razumevanje poslovanja u kojem je klijent prilikom procene rizika. Ovako značajno odstupanje bi svakako vodilo u povećanju indikatora rizika.

Epilog slučaja je taka da su revizori osuđeni za nesavesno poslovanje, a Edi Antar na osmogodišnju robiju. Članovi porodice i uprave su takođe odslužili zatvorske kazne.

2.2.3 Patisserie Valerie

2.2.3.1 Uvod

Patisserie Valerie je britanski poslovni subjekt koji se bavi izradom i prodajom slatkiša. Entitet je osnovan 1926. godine kada je prva prodavnica otpočela sa radom¹⁷. Do 2007. godine osnivači su vodili svoj uspešni posao kada je entitet prodat. Kao što je u drugim slučajevima kao referentno telo predstavljen SEC (Američka komisija za hartije od vrednosti) kod ovog slučaja je bitna FRC - The Financial Reporting Council, britansko regulatorno telo iz oblasti računovodstva i revizije. Interesantan je značajan rast koji se dešava od pojave novih vlasnika. Kao što je to bio prvi indikator kod prethodno razrađenih Medofa i Edija, sa vremenske distance i naknadne pameti i u ovom slučaju bi ovo mogla da bude tema. Odnosno pitanje da li je revizor rizik kvalifikovao kao visok zbog rasta većeg nego što je bilo uobičajeno u toj delatnosti i u prethodnom periodu poslovanja klijenta. Podaci koji govore o rastu i razvojnim namerama

¹⁷ „About Us“ *Patisserie Valerie*, <https://www.patisserie-valerie.co.uk/pages/about-us>.

vlasnika su da je u maju 2014. godine Patisserie Valerie listirana na AIM - Alternative Investment Market. Početkom 2019. godine, Patisserie Valerie je poslovala preko 200 prodajnih mesta i imala je 3.000 zaposlenih.

Vrednost ovog skandala je procenjena na 94 miliona funti, odnosno to je iznos ove računovodstvene mahinacije¹⁸.

U prilog procene rizika kao niskog, od strane revizora, govorio je i relativno jednostavan poslovni model klijenta. Ovde nema specijalnih SPV, nema povezanih društava i svih kompleksnih stavki kao kod Enrona, koji će takođe biti razrađen. Naprotiv, prihodi se generišu samo na domaćem tržištu Britanije, a rashodi su sasvim uobičajeni i po prirodi nastanka očekivani u ovoj delatnosti: troškovi plata i svega vezanog za poslovne objekte (zakup, komunalije oprema) i proizvodnju odnosno konkretno trošak materijala.

Revizor, Grant Thorton, je za ovaj angažman uključivao 60 do 90 ljudi. Ovo na prvi pogled deluje nesrazmerno puno, ali boljom analizom se utvrđuje da su to ad hoc angažovanja velikog broja zaposlenih u reviziji, ali niskog senioriteta, prvenstveno zbog broja prodajnih mesta, a njih je bilo 2.000 i bilo je neophodno prisustvovati popisu u skoro svakom od njih. Glavninu postupaka revizije je sprovodio daleko manji broj ljudi.

Pomenuto je da je vrednost prevarne radnje iznosila 94 miliona funti, ali je interesantno da je opredeljujući iznos vezan za gotovinu 30 miliona koja je procenjena, dakle nije postojala i nisu iskazane obaveze od 10 miliona funti. Sve su ovo pozicije koje obavljaju juniori u reviziji, Po pravilu bi to bile prve dve pozicije koje su zbog niskog inherentnog rizika poverene najmlađim članovima tima. Tako bi uradila i svaka druga revizorska kuća, pa i Grant Thoston u ovom slučaju.

2.2.3.2 Tok prevare i demaskiranje

Kako se sve razvijalo vezano za ovaj skandal u tri godine:

- ➔ 2018: FRC počinje istragu i ispitivanje u finansijskih izveštaja za 2015., 2016. i 2017. godinu
- ➔ 2019: imenovan je likvidacioni upravnik
- ➔ Septembar 2021: izveštaj FRC je publikovan.

Kazna za revizora je prvenstveno reputaciona i ona je nemerljiva. U materijalnom iznosu ona je određena na nivou od 2,34 miliona funti za društvo za reviziju i 87 hiljada funti za partnera na angažovanju. Sigurno da je teže izmeriti ovaj nemonetarni deo, jer je pitanje ko bi želeo da angažuje nakon skandala to društvo za reviziju i kako će revizor pronaći novi posao.

Za predmet istraživanja u ovom radu bitno je koji su propusti u radu revizora identifikovani od strane FRC. Oni su obelodanjeni i mogu se podeliti u nekoliko područja:

- Revizor nije na adekvatan način identifikovao i procenio rizike vezane za interne kontrole,
- Došlo je do signifikantnih kršenja nekoliko Međunarodnih Standarda Revizije (MSR),

¹⁸ Beleške autora sa radionice Nexia mreže na ovu temu

- Omaške koje je revizor načinio su sistemske prirode, naime nisu bile izolovan slučaj, već su bile repetitivnog karaktera,
- Strategija revizije je sadržala ozbiljne nedostatke,
- Kompetentnosti članova tima angažovanih na konkretnim radnim zadacima nije bila na zadovoljavajućem nivou,
- Metodološki problem koji je identifikovan na angažovanju se odnosi na revizijske dokaze, monitoring angažmana kao i nedovoljan nivo profesionalnog skepticizma.
- Područja kod kojih su otkriveni nedostaci u pristupu revizora su prezentirani u daljem tekstu.

Priznavanje prihoda, naravno

Reč naravno je dodata u ovom podnaslovu, jer je omaška kod revizije prihoda prožimajuća kod svih opisanih primera u ovom radu i jer je to kategorija koja je zaista kompleksna za reviziju. Suštinski testovi nisu sprovodivi na ovoj poziciji, te je stoga neophodno oslanjanje na interne kontrole odnosno procenu njihovog funkcionisanja, takozvane walkthrough postupke kao i na što prilagođenije analitičke procedure. Test prihoda je često glavno područje revizije i onaj segment koji zahteva uključivanje osoblja višeg ranga u revizorskom društvu kako bi bila definisana adekvatna i primenljiva strategija revizije, a pre toga precizno odmereni rizici.

Radi napred iznetog, MSR 240 - Odgovornost revizora za razmatranje kriminalnih radnji u reviziji finansijskih izveštaja u paragrafu A.29 sledeće zahteva od revizora: „Rizik kriminalne radnje pri priznavanju prihoda u nekim entitetima može biti veći nego u drugim. Na primer, može doći do pritiska ili podsticaja da rukovodstvo izvrši finansijsko izveštavanje u kriminalne svrhe putem neadekvatnog priznavanja prihoda u slučaju kotiranih entiteta gde se, na primer, uspešnost meri na osnovu godišnjeg rasta prihoda ili profita. Slično tome, na primer, može postojati veći rizik kriminalne radnje pri priznavanju prihoda u slučaju entiteta koji veći deo prihoda ostvaruju putem gotovinske prodaje“.

Prihodi koji su po vrstama prikazani kod ovog klijenta su na prvi pogled jednostavni, ali ih je trebalo potvrditi: prihodi od prodaje u objektima odnosno poslastičarnicama, prodaja robe koja se ne konzumira na licu mesta kao i on-line prodaja. Takođe, senzitivno je postojanje prodaje vaučera za plaćanje u drugim objektima. Danas je to sasvim uobičajena praksa koja je detaljno uređena. Čak i kod nas naročito u PDV oblasti, ali sada pričamo o periodu 2015-2017. godine.

FRC je prikazao koji su postupci planirani u ovoj reviziji i dočarao njihovu nekonzistentnost:

Planirane procedure	2015	2016	2017
Fokus na popuste i prihode od prodaje putem vaučera	Ne	Da	Da
Sprovođenje suštinskih testiranja na materijalno značajnim prihodima (usaglašavanje prodaje vaučera sa finansijskim izveštajima)	Ne	Da	Da
Značajni iznosi knjiženi na kraju ili blizu kraja izveštajnog perioda	Ne	Ne	Ne
Značajan broj transakcija na kraju ili blizu kraja izveštajnog perioda	Ne	Ne	Ne

Tabela: Planirane procedure¹⁹

Okolnost koja je puno puta pomenuta i kod analitičkih procedura i kod cut off testiranja je u ovom slučaju dovela do propusta. Naime nisu testirani značajni iznosi prihoda prikazani na kraju izveštajnog perioda. Kao prihod su iskazane prodaje vaučera iako oni nisu realizovani do kraja finansijskog perioda, što je svakako drugi bitan propust, jer je prvi da prodaja vaučera ne predstavlja promet dobara, već samo promet vrste hartije od vrednosti, a da će prihod nastati tek realizacijom vaučera. Radni papiri revizora, po oceni Britanskog regulatornog tela, nisu reflektovali profesionalni skepticizam prilikom revizije pozicije prihoda, odnosno procesa prodaje kod klijenta.

Korporativna kultura koja je pomenuta kao jedan od presudnih rizika da li će revizor otkriti prevarnu radnju ili ne, i u ovom slučaju je bila upitna. Ustanovljeno je da su postojali mejlovi između članova tima gde mlađi revizori upućuju pitanja vezana za prihode starijim kolegama, ali ova tema nije prodiskutovana sa klijentom, niti su starije kolege stekle dovoljno razumevanje poslovanja klijenta da bi na adekvatan način podržale mlađe niti da bi promenili procenjeni rizik, pa posledično otkrili mahinaciju.

Gotovina i gotovinski ekvivalenti

Pomenuto je da gotovina i gotovinski ekvivalenti, po pravilu, nose izrazito nizak inherentni rizik i da su revizorske procedure dokazivanja sasvim jasne, kao i da ih obično sprovode najmlađi i najmanje iskusni revizori. Međutim, okidač za povećanje rizika ove pozicije i uključivanje starijih članova tima je trebalo da bude taj što je u bilansima Patisserie Valerie iznos gotovine bio značajan, To bi pokazao svaki analitički postupak. Nije immanentno savremenom poslovanju da značajan iznos sredstava stoji zarobljen na računu. Ukoliko je biznis profitabilan, upošljavanje svakog novčića donosi rast zarade. Ovo je trebalo da bude prva crvena zastavica.

FRC je međutim testirao i šta revizor nije i izneo sledeći nalaz: „Osim ukoliko nisu potvrđene sve računovodstvene evidencije, izvodi banke i izvršena usaglašenja svih stavki, revizor nije imao razumno uveravanje, u datim okolnostima, da saldo gotovine, a i ukupni finansijski izveštaji, ne sadrže materijalno značajnu grešku“.

¹⁹ Tabelu kreirao autor.

Pregledom revizorskog fajla utvrđen je plan da revizor od klijenta pribavi pregled svih tekućih računa što je i učinio, ali bez provere da li je to konačna lista. Kasnije se ispostavilo da je postojalo još 19 računa u bankama koji nisu bili predmet revizije. U našim uslovima privređivanja i javnosti podataka kod Agencije za Privredne Registre i Narodne Banke Srbije, svakako bi bilo neprihvatljivo da revizor proveri gotovinu putem pregleda samo onih računa koji su sadržani na računovodstvenoj grupi konta 24, bez provere da li postoje još neki računi. Svaka revizorska kuća poseduje makar jednu komercijalnu bazu podataka koja takođe nudi ove podatke i neophodno je da ovi izvori informacija budu integralni deo radnih papira vezanih za gotovinu i gotovinske ekvivalente.

Kao što je uprava Crazy Eddie kvalifikovana kao besprizorna prilikom izmena revizorskih papira vezanih za popise, menjajući količine artikala, isti pridev možemo istaći i u ovom slučaju. Revizor je neoprezno prihvatao dokaze dobijene od klijenta iako je to nedopustivo za ovu kategoriju, a FRC je naknadno utvrdio kakvi su oni bili: naslovi i memorandumi su bili različiti iako se radilo o dokumentima iste banke, postojalo je nekoliko slovnih grešaka, formatiranje teksta nije bilo uvek isto, neka dokumenta nisu bila adresirana direktno na klijenta. U ovom slučaju nemamo upletenost revizora u prevaru, ali se ispostavilo da je postojao izraženi nemar, jer su umesto izvoda i konfirmacija banke u radnim papirima revizora bili excel fajlovi koji su korigovani od strane uprave klijenta.

Test glavne knjige

Profesionalna regulativa, preciznije MSR 240 u stavu 32 nam nameće neophodnost testiranja prikladnosti evidencija unetih u glavnu knjigu i drugih korekcija izvršenih prilikom pripremanja finansijskih izveštaja. Kao i kod svih direktnih instrukcija i na ovom mestu standardi ukazuju na neophodnost testiranja svih korekcija, značajnih i neuobičajenih unosa koji se dešavaju na kraju izveštajnog perioda. Današnji alati koji se oslanjaju na principe veštačke inteligencije, već sami markiraju ovakve unose i nude ih revizoru na testiranje. Ali i tada su alati bili dovoljno sofisticirani da se ovaj test sprovede. U krajnju ruku, rađeni su i pre softvera za reviziju jednostavnim excel mogućnostima.

Regulatorno telo je utvrdilo da je ovaj test sproveden samo u 2017. godini dok za prethodne dve nije. I u godini kada je sproveden, to je urađeno sa značajnim nedostacima. Naime, identifikованo je čak 5.600 ovakvih stavki čije je ispitivanje neophodno, a testirano je samo 12. Ovakav uzorak i ovakav pristup svakako ne mogu dati adekvatne rezultate.

2.2.3.3 Zaključak

Sumirajući i ovaj slučaj, zaključujemo da nikada nije postojao samo jedan propust koji je sprečio revizora da otkrije prevarnu radnju. Problem je u iznetom primeru imao više tačaka uporišta i one se kreću od konceptualnih do onih koji su operativni i koji je trebalo da budu sprovedeni na terenu.

2.2.4 Agrokor

2.2.4.1 Uvod

Koja je važnost i veličina Agrokora mora se izneti u ovom delu. Agrokor je poslovni subjekt koji je u svom vlasništvu imao 143 entiteta u Republici Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji, Bosni i Hercegovini, Švajcarskoj, Mađarskoj, Crnoj Gori, Makedoniji, Češkoj Republici i Americi. Vlasnik Agrokora je neposredno i posredno kroz jedno domaće i dva holandska pravna lica bio Ivica Todorić. Ako se posmatraju finansijski pokazatelji Agrokora, on je bio najveća hrvatska kompanija i veoma značajan poslovni subjekt u srednjoj i istočnoj Evropi²⁰.

U aprilu 2017. godine u Agrokoru je bilo oko 57.000 zaposlenih radnika. Od ovog broja, u Hrvatskoj je bilo zaposleno oko 28.000 ljudi što čini oko 2% ukupno zaposlenih i to kroz 85 pravnih lica. Shodno prezentiranim podacima, Agrokor je u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini bio najveći pojedinačni poslodavac. Ilustracije radi, ako pogledamo veće države kao što je Nemačka, ukoliko bi poslodavac sa ovakvim učešćem u ukupno zaposlenima (1,8%) postojao, taj poslodavac bi angažovao 700.000 radnika. Međutim najveći privatni poslodavac u Nemačkoj je Volkswagen grupa koja ne može da parira Agrokoru kao igrač na tržištu. Jer zapošljava „samo“ 630.000 radnika i to u celom svetu, a ne samo u svojoj rezidentnoj državi.

Veličina i značaj Agrokora se ogledaju i kroz ukupne prihode koje je on ostvario. U 2016. godini ukupan prihod Agrokor grupe je iznosio 12,8% hrvatskog bruto domaćeg proizvoda. Ovaj parametar ga postavlja na 11. mesto po veličini kompanija u srednjoj i istočnoj Evropi.

Uticaj Agrokora na bankarski sistem je nesaglediv. Agrokor je imao poslovne odnose sa 21 poslovnom bankom u Hrvatskoj. Ove finansijske institucije su Agrokor doživljavale kao poželjnog klijenta, jer je većina njih imala izloženost rizikom prema Agrokoru na zakonskom maksimumu. Agrokor je zalažio i u monetarnu politiku i prostor Hrvatske Narodne Banke. Naime, kao emitent obveznica, Agrokor su pratile i rejting agencije. Međutim, one kao da su bile opreznije od ostatka poverilaca i regulatora. Agencija Moody's je od januara do marta 2017. godine tri puta snižavala rejting Agrokora. Ova agencija je identifikovala nastanak problema i rejting je dva puta menjan na lošije zbog finansijskih pokazatelja, a jednom zbog negativnih očekivanja.

Ni berza, odnosno vrednost akcija nisu ostali imuni na Agrokorovu reputaciju. Vrednost Agrokorovih obveznica na berzi u Berlinu i Dablinu su počele da beleže intenzivan pad od sredine januara 2017. godine. Krajem januara 2017. godine vrednost obveznica je bila oko 80 evro centi za jedan evro nominalne vrednosti, ali do kraja februara vrednost je pala na 70 centi da bi do kraja marta obezvredjenje bilo intenzivnije i vrednost pala na 40 evro centi.

Agrokorove akcije su kotirane na Zagrebačkoj berzi i njihov trend vrednosti je bio u skladu sa prethodno opisanim tendencijama. Akcije Leda, članice Agrokor grupe su do kraja marta 2017. godine obezvredjene za 50%, a akcije Jamnice su izgubile više od 30% svoje vrednosti.

²⁰ Dalić, M. Agrokor – Slom ortačkog kapitalizma, 2018, Hanza Media, str. 18

Neizvesnost i dugovi Agrokora nisu bili samo za lokalnu upotrebu, već se zabrinutost prelila i na države u okruženju gde je Agrokor poslovao, naročito u Sloveniju, Srbiju i Bosnu i Hercegovinu.

Agrokor skandal, koji je potresao Hrvatsku, bio je rezultat duboko ukorenjenih prevarnih radnji u finansijskim izveštajima. Ova analiza fokusira se na prirodu ovih prevara i ulogu revizora u otkrivanju ili, kako se pokazalo, propuštanju otkrivanja tih nepravilnosti. Ovaj skandal je našem okruženju najbližiji, pa zato ima najznačajnije mesto u ovom poglavlju. Uloga revizora, priroda prevarne radnje su možda slični kao što je to inače u svetu, ali politička pozadina svega je specijalitet našeg područja i kao bitna komponenta i našeg privrednog života bitno je da bude prezentirana, jer ima opredeljujući uticaj i bitna je za razumevanje ukupne slike ovog slučaja.

Agrokor je bio moćna korporacija s raznovrsnim poslovima uključujući maloprodaju, proizvodnju hrane i poljoprivredu. Njegova ekspanzija i akvizicije bili su dobro poznati generatori njegovog rasta. Međutim, ova rapidna ekspanzija stvorila je sivo područje u pogledu finansijske transparentnosti i kvaliteta (revidiranih) objavljenih finansijskih izveštaja.

Prevarne radnje u finansijskim izveštajima Agrokora bile su raznovrsne i sofisticirane:

- *Manipulacije prihodima:* Agrokor je sistematski precenjivao svoje prihode kroz fiktivne prodaje, simulovane fakture i manipulaciju trgovinskih tokova kako bi stvorio lažnu sliku o profitabilnosti,
- *Neobelodanjene obaveze:* značajan deo duga bio je sakriven van bilansa, što je stvaralo lažnu sliku o likvidnosti i finansijskoj stabilnosti,
- *Precenjena imovina:* Vrednost sredstava, poput zaliha i nekretnina, bila je precenjena kako bi se povećala neto vrednost i sposobnost zaduživanja,
- *Transakcije sa povezanim licima:* Agrokor je koristio transakcije s povezanim licima za preusmeravanje sredstava, zamagljivanje finansijskih tokova i manipulaciju poslovnim pokazateljima.

Finansijski izveštaji sa svim ovim nedostacima su bili predmet nezavisne revizije i revizor je izražavao pozitivno mišljenje o njima. Uloga revizora, nakon raspleta skandala je dovedena u pitanje iz sledećih razloga:

- *Nedovoljna dužna pažnja:* Revizori nisu adekvatno istražili Agrokorove finansijske izveštaje, propuštajući da otkriju ključne nepravilnosti poput precenjenih prihoda i skrivenih dugova.
- *Ugrožena nezavisnost revizora:* izražena je sumnja u nezavisnost revizora koji su možda bili previše povezani s Agrokom ili pod pritiskom da ne iznesu negativne zaključke.
- *Neprijavljanje nedostataka nadležnim institucijama:* revizori su propustili da blagovremeno obaveste nadležne regulatorne organe o sumnjivim aktivnostima u Agrokoru, što je doprinelo širenju skandala.

Nakon otkrivanja sistema prevare, Agrokor je suočen s teškom finansijskom krizom. Rezultirajuće reakcije i posledice su bile sledeće:

- Istrage su pokrenute protiv Agrokora, a ključni članovi menadžmenta, uključujući i vlasnika Ivicu Todorića, suočeni su s optužbama za zloupotrebu, prevaru i manipulaciju finansijskim izveštajima.
- Skandal je izazvao pozive za reformu revizorske profesije, uključujući preciznije propise nezavisnosti, dublje revizorske provere i bolju komunikaciju s regulatorima.
- Investitori, kreditori i javnost izgubili su poverenje u Agrokor i njegove revizore, što je dovelo do šireg gubitka poverenja u poslovnu zajednicu i finansijske institucije u Hrvatskoj.
- Kriza u Agrokoru imala je široke ekonomске posledice, uključujući pad berzanskih indeksa, smanjenje investicija i opšti ekonomski pad.

Uticaj na zainteresovane strane je bio različit po svakog od stejkholdera.

Posledice skandala Agrokor bile su opsežne i razorne:

1. Investitori: Akcionari, odnosno vlasnici su se suočili sa ogromnim gubicima pošto je pravi obim finansijskog lošeg upravljanja Agrokorom izašao na videlo, što je dovelo do pada cene akcija i poverenja investitora.

2. Poverioci: Banke i kreditori, koji su dali značajne kredite Agrokoru, našli su se u opasnosti dok se konglomerat borio da izmiri svoje obaveze, što je izazvalo širu finansijsku krizu.

3. Zaposleni: Hiljade zaposlenih suočilo se s neizvesnošću jer je održivost Agrokora dovedena u pitanje, a otpuštanja, kašnjenja plata i prekidi u radu postali su uobičajena pojавa.

4. Nacionalna ekonomija: Hrvatska ekonomija je pretrpela ozbiljan udarac, jer je uticaj Agrokora prožimao različite sektore, što je dovelo do talasnih efekata kao što su smanjena potrošnja potrošača, nevolja dobavljača i nepoverenje investitora.

2.2.4.2 Razotkrivanje prevare i posledice

Zahtev za stečaj Agrokorovog Konzuma je podnet 31.mata 2017. godine. Predlagачi stečaja su se pozvali na prezaduženost entiteta kao razlog stečaja. Istog dana računi Agrokora su blokirani u bankama.

Već 10. aprila 2017. godine, neposredno pre nego što će Trgovački Sud u Zagrebu doneti Rešenje o pokretanju prinudne uprave, računi Agrokora su bili u blokadi za iznos od 3 milijarde kuna. Iznosi u ovom delu su prikazani u EUR ili HRK²¹. Radi lakšeg razumevanja novčanih veličina, jedan EUR vredi oko 7,5 HRK.

Udar na privredu i građane se snažno osetio. U trenutku uspostavljanja prinudne uprave plate su kasnile u četiri Agrokorove kompanije, a kada su ispitane sve obaveze utvrđen je ukupan iznos dugovanja od 57,9 milijardi kuna. Koliko je ovo značajan iznos ilustruje činjenica da je ovo iznos 15,7% hrvatskog bruto domaćeg proizvoda.

Poverioci Agrokora su heterogeni:

²¹ Ivankačić, Ž. Slučaj Agrokor, 2018, Jesenski i Turk, str. 19

- Članice grupe Sberbank of Russia sa potraživanjem od oko 1,3 milijarde EUR,
- Vlasnici obveznica kotiranih na berzama u Dablinu i Berlinu sa potraživanjem od oko milijardu EUR,
- VTB banka potražuje 300 miliona EUR,
- Državna i komunalna delatnost sa potraživanjem od oko 140 miliona EUR i
- Mnogi drugi pojedinačno manje izloženi kreditori.

Revizija koju je sproveo Pricewaterhouse Coopers (PWC) je ustanovila da je Agrokor grupa u 2015. godini ostvarila konsolidovani gubitak od 3,6 milijardi kuna. U 2016. godini ovaj gubitak je dosegao nivo od 11 milijardi kuna. Usled navedenog, konsolidovani kapital grupe je negativan za iznos od 14,5 milijardi kuna.

Revizija koju je naknadno sproveo PWC, ne ona redovna koju je sprovodio Baker Tilly i izražavao pozitivno mišljenje, je utvrdila računovodstvene propuste identificujući 3,9 milijardi kuna neprikazanih obaveza i 2,2 milijarde kuna neprikazanih troškova.

Vlasnik Agrokora je bio Ivica Todorić. On je bio identifikovan kao najveći hrvatski preduzetnik i vlasnik najvećeg poslovnog carstva. Sledstveno u javnosti je bio prepoznatljiv bilo kao biznismen ili kao stanovnik dvorca, vlasnik ostrva, helikoptera i lovišta. Kao takav, pretpostavljalo se da je bio povezan sa svim vlastima nezavisno od njihove političke orijentacije. U prilog tome su govorile činjenice da su u svakoj Vladi radili na visokim pozicijama ljudi koji potiču iz Agrokora ili su se sa pozicija iz Vlade zapošljavali u Agrokor. Konkretniji detalji će biti prikazani u daljem tekstu.

2.2.4.3 Uloga finansijskih institucija

U toku formiranja fantastičnog Agrokorovog duga, ali i u naporima prinudne uprave značajnu ulogu su imale finansijske institucije. One su bile najveći poverioci Agrokora. U odnosu na strukturu duga koji je imao Agrokor, finansijske institucije su postale većinski vlasnici Agrokora konvertujući potraživanje u kapital. Kroz sticanje udela u vlasništvu Agrokora i kreditno zaduženje novog Agrokora, ovi poverioci su uspeli da naplate oko 50% svojih potraživanja.

Iz kasnije perspektive je interesantan razvoj dugovanja i kako je dug Agrokor formiran na tako visokom nivou. Svakako je interesantno kako je moguće da kreditori koji su mahom strane banke nisu u svojim kreditnim analizama naslutili stvarnu sliku i finansijski položaj Agrokora. Takođe, Agrokor je uspeo da emituje obveznice na međunarodnom tržištu kapitala bez izveštaja revizora koji je iz „velike četvorke“, već je predug niz godina reviziju obavljaо Baker Tilly.

Agrokorov dug je intenziviran u toku 2013. i 2014. godine što je period prevelike likvidnosti banaka, neinvestiranja, pa time i rekordno niskih kamatnih stopa. U takvim uslovima i cene kapitala, Agrokor je pristajao da se zaduži po stopi od 9% ili više pri tome plaćajući i značajne troškove naknada bankama. Ovakvi poslovi su donosili vanredne zarade bankama u tom trenutku. Ili im se tako činilo. Visoke kamatne stope koje su banke zaračunavale Agrokoru su bile samo još jedan od indikatora rizičnosti ovog plasmana, zbog pravila – veći rizik, veća kamata. Višak likvidnosti banaka i okolnost da je plasiranje ipak ka klijentu koji je iz zemlje članice EU su bili dovoljni da se posao sklopi. Kako je lokalna Hrvatska Narodna

Banka bila rigidna prema lokalnim bankama, Agrokor se okrenuo ka stranim poveriocima koji su i postali dominantni poverioci Agrokora.

2.2.4.4 Širi nacionalni kontekst

Ovaj bi se deo mogao nazvati i regionalni, jer sve iznete činjenice i okolnosti koje su opisane nisu imanentne samo Hrvatskoj, već su kontekst u kome se posluje u balkanskom regionu sa manjim ili većim lokalnim prilagođavanjima. Slučaj Agrokora ima dva nivoa, jedan jeste kompanijski, a drugi je nacionalni. Za oba se može proceniti da li sa sobom nose vrednosti i kontekst Evropske Unije čiji je član Hrvatska postala neku godinu pre ovog slučaja, ili će se lakše pronaći karakteristike tranzicije ili čak socijalizma. Ovo istraživanje i komentari se moraju osloniti u jednoj umerenoj meri i na nacionalne političko-ekonomske prilike, jer objašnjenje celog slučaja i sADBine konglomerata ne bi bilo celovito ako se ne bi dotaklo tranzicijske prošlosti.

U Hrvatskoj je usvojen jedan izraz imanentan tranziciji iz socijalističkog uređenja i procesu privatizacije. Čak se i ne prevodi: crony/kroni kapitalizam. U našoj javnosti je on poznatiji kao „burazersko kumovski“, ali značenja su im uporediva.

Ako se posvetimo terminu *crony* nailazimo na njegovu širu upotrebu u ekonomskim radovima u periodu azijske finansijske krize iz 1997. godine. Prema lingvističkom poreklu, odnosno u engleskom rečniku, *crony* označava prijatelja, posebno prijatelja nekome moćnom kome kroni priskače u pomoć, a zauzvrat stiče privilegovani položaj koji mu svakako ne bi pripadao u drugaćijim okolnostima²². Reč kroni se sada koristi kako za opis između političara i biznismena, tako i za opis odnosa u kriminalnim organizacijama, između bosa i podređenih članova.

Svakako su i u Hrvatskoj pobednici prvog koraka tranzicije učvrstili kroni kapitalizam kao oblik ortačkog ili rođačkog načina poslovanja. Prvi radovi o kroni kapitalizmu su u Hrvatskoj pisani još 2002. godine, a pokazaće se da su privatizacija i kroni kapitalizam najautentičnije personifikovani u Agrokoru. Ova istraživanja, a i kasniji život su pokazali da se ekonomska transformacija ne može odvojiti od političke i to je praktična polazna osnova. I nakon sloma je politika bila bitna. Hrvatski parlament je jako brzo izglasao specijalan zakon o velikim kompanijama, kolokvijalno nazvan Lex Agrokor.

U slučaju Agrokora moguće je dosta jednostavno izvršiti rekonstrukciju aktivnosti koje su državni organi, odnosno njihovi predstavnici preduzimali od procesa privatizacije, preko upravljanja konglomeratom, zaduživanja i investiranja, pa i na samom kraju u pokušajima da se spas pronađe iz bankrotstva.

Kod Agrokora se mora uočiti poznata teza koja potiče iz intervencionizma Sjedinjenih Američkih Država, a to je da je entitet „prevelik da propadne – „too big to fail“. U tom duhu se o Agrokoru izrazio i potpredsednik hrvatske Vlade „Kad Agrokor kihne, prehladi se cijela hrvatska ekonomija“. Koristeći ovu tezu i spoznaju o svojoj bitnosti, Agrokorova strategija rasta

²² Paolo, M. „The Effects of Corruption on Growth and Public Investment,“ *IMF Working Paper*, no. 96/98 (1997), <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/30/The-Effects-of-Corruption-on-Growth-and-Public-Investment-1457>. i „Crony,“ *Oxford English Dictionary*, accessed April 14, 2025, <https://www.oed.com>.

bila je koncentrisana na hrvatsku privredu, a kasnije i na region gde je zahtevana neka vrsta specijalnog statusa. Videćemo da svaki netržišni potez može da naruši privrednu stabilnost. I obraćanja Agrokora prema državi su bila u duhu moćnog igrača na tržištu, a ona su najintenzivnija bila kada je bilo potrebno obezbediti specijalan status i zaštitu od konkurenkcije koja je (izgleda) bila bolje organizovana i postavljena na zdravim nogama. Ova obraćanja su bila najintenzivnija u vreme pristupanja Hrvatske Evropskoj Uniji, što je na tržište dovelo značajne poslovne lance koji su iz Agrokorove delatnosti, a daleko agilniji. Nezaobilaznost Agrokora u privrednom okruženju Hrvatske je dominaciju stavlja na veličinu u odnosu na efikasnost. Toga radi se postavlja pitanje da je Agrokor bio efikasan, da li bi mu uopšte bio potreban specijalan položaj. Sve je ovo imanentno pomenutom kroni kapitalizmu i državama koje su u razvoju, pa time i politički ne sasvim stabilne. U kroni kapitalizmu političke opcije sklapaju različite sporazume sa biznismenima utemeljene na zajedničkom interesu. Interes političara je ekonomski rast koji bi ih legitimisao kroz zapošljavanja, investiranje, rast i sigurnost, dok poslovna strana obezbeđuje ekonomski rast zauzvrat tražeći privilegovani položaj na tržištu. Kada se ove veze previše isprepliću dolazi do, u teoriji opisanog, modela talaca odnosno stvaraju se neformalne institucije (zamenske u odnosu na uobičajene). Oblici ovih institucija su definisani u odnosu na pravac uticaja (ili nadmoći):

- povezanost prema nazad: backward integration. U ovom obliku poslovna strana ima jači uticaj i utiče na formiranje ekonomske politike i
- povezanost prema napred: forward integration, Kod ovog oblika politika kroz poslovne subjekte ostvaruje svoje ciljeve.

Pomenut je naš Balkanski region u kome se sreću povezanosti i prema napred i prema nazad. Najčešći su primeri finansiranja izbornih kampanja u zamenu za privilegovani tržišni status kao i unakrsno zapošljavanje. Ovaj odnos sa zapošljavanjem je bio izražen kod Agrokora. Agrokor je jedinstven po tome što je u ovoj kompaniji bio zaposlen guverner centralne banke i pre i posle mandata, ministar finansija takođe pre i posle mandata, ministar državne uprave, zamenik ministra finansija, viceguverner centralne banke, šef policije, gradonačelnik Zagreba kao i ostali visoki funkcioneri, ljudi iz medija, a naravno i članovi njihovih porodica. Sa druge strane, zaposleni na vodećim mestima Agrokora su bili rođaci i deca političara i bivših političara.

Najgori udarac za politički inspirisan posao je bio ulazak Hrvatske u Evropsku Uniju u julu 2013. godine kao punopravne članice. Ova okolnost je ipak izmenila odnose politike i biznisa. Iskustvo Agrokora je bio model suprotstavljanja konkurenkciji veličinom, što je na lokalnom nivou bilo dovoljno i uspešno. Prvi EU udarac na Agrokor je bio ulazak Mercatora na tržište, kojeg je Agrokor odmah pokušao da se reši akvizicijom na svaki način. U prilog tome govori okolnost da je u prvom pokušaju akvizicije Mercatora, koji je osporila slovenačka Vlada, Agrokor nudio čak 40% višu cenu od one koju je platio dve godine kasnije. Međutim, ova investicija je bila prenapregnuta čak i za Agrokor i dovela je do krize likvidnosti. Ugrožena likvidnost nije bila nova za Agrokor, ali je samo zaduživanje postajalo sve veći problem. Zato se Agrokor pojavljuje i kao emitent novčanih ekvivalenta. Naime, Agrokor je emitovao menice i obveznice koje su poslovni partneri prihvatali sa verom u veličinu i stabilnost emitenta. Politički uticaj je obezedio da se i zakonski akti prilagode. Mogućnost zaduživanja nije bila ekonomski racionalna, već plod političke moći i uticaja. Samo nekoliko dana pre nego što će rejting agencija Moody's spustiti rejting Agrokora na najniži nivo kao nepouzdanog dužnika, Hrvatska banka za obnovu i razvoj odobrila je finansiranje Agrokorovog izvoza.

Ne može se jednoznačno odrediti i reći da je glavni razlog Agrokorovog sloma ulazak Hrvatske u Evropsku Uniju, ali jeste značajno pitanje da li bi se Agrokor prilagodio novim okolnostima. Glavni konkurenti, Lidl i Spar koji su došli na tržiste, ne samo da su veći od Agrokorovih trgovачkih društava, već su i efikasniji u smislu svoje organizacije, ali se i finansiraju iz jeftinijih izvora.

2.2.4.5 Revizor Agrokora

Već je pomenuto da je PWC izvršio nezavisnu reviziju finansijskih izveštaja Agrokora nakon sloma i bankrota i da su identifikovane značajne razlike u nivou prihoda, rashoda i obaveza u odnosu na finansijske izveštaje koje je Agrokor javno objavio i potvrdio ih reizor Baker Tilly.

Poverenik Vlade u Agrokoru je izvršio analizu o dobavljačima koje je Agrokor u poslednjih pet godina poslovanja najviše plaćao. Analiza je sprovedena za period 2012. – 2016. godine. Pri vrhu liste najplaćenijih dobavljača našla se i revizorska kuća koja je izdavala pozitivna mišljenja na finansijske izveštaje Agrokora. U analiziranih pet godina nešto više od 180 miliona kuna je plaćen revizor. Imajući u vidu da je revizija rađena u periodu dužem od analiziranog ovaj iznos je i viši.

Finansijski izveštaji Agrokorovog Konzuma za 2015. godinu su pokazivali nedostatak obrtnog fonda, odnosno kratkoročne obaveze su bile više od kratkoročne imovine za iznos od 4,1 milijardu kuna, a revizor nije ukazao na rizik da li će entitet moći da nastavi da posluje u skladu sa načelom stalnosti pravnog lica, takozvani going concern.

Hrvatska revizorska komora je takođe bila predmet interesovanja javnosti u smislu adekvatnog obavljanja kontrole rada revizorskih društava, posebno Agrokorovog revizora.

Nakon što je PWC izdao svoj izvešta koji je pokazivao značajne razlike u odnosu na Baker Tilly, ova revizorska kuća je istupila iz globalne mreže čija je bila članica.

Čelni ljudi Baker Tilly bili su uhapšeni u akciji Agrokor koji su optuženi za pomaganje Todorićima u lažiranju finansijskih izveštaja. Članovi tima ove revizorske kuće su u toku postupka dostavili interne prepiske kojima su upozorili svoje prepostavljene na kršenje međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja kao i međunarodnih standarda revizije, na šta nisu dobili adekvatan odgovor.

Sintetizujući razloge radi kojih je došlo do ovog skandala, sigurno moramo uzeti u obzir i specifičnosti privrednog ambijenta u kome se razvijao Agrokor. Prvenstveno način privatizacije i specifičnosti ispreplitanih poslovnih, političkih i koruptivnih odnosa koji su imanentni za Balkansko područje. Oni su se, na žalost, prelili i na profesiju revizije i odnosa prema klijentu. Osnovno načelo, a to je nezavisnost, je nesporno bilo ugroženo. Nakon nekoliko godina je uočljivo da su iste osobe bile zaposlene u institucijama države, kod revizora i kod Agrokora. Ovakva okolnost svakako stvara rizik na koji se ne može profesionalno odgovoriti i koji nije prihvatljiv za profesionalno angažovanje. Nadalje, svako prikrivanje i prolongiranje situacije dovodi do rasta i afirmacije nekažnjenih prevarnih radnji do dostizanja veličine entiteta gde su radikalni rezovi gotovo nemogući.

2.2.5 Enron i Arthur Andersen

U ovom delu je detaljnije analiziran najveći korporativni skandal u dvadeset prvom veku. Dat je kao poslednji u nizu, jer sublimira niz različitih faktora i daje prostor za komparaciju i analizu poredeći različite okolnosti. Ujedno ovo je i finansijski najveći skandal.

2.2.5.1 Uvod

Radi se o finansijskom skandalu koji je doveo do nestanka privrednog giganta Enron i revizorske firme Arthur Andersen. Iz tog razloga najveći prostor je rezervisan za ovaj slučaj. Na ovom mestu nije moguće pokriti sve aspekte ovog skandala, ali je izvršena analiza ovog problema sa više aspekata, poređenje sa ostalim skandalima i sa našim poslovnim okruženjem. Glavni aspekt nije dat samom računovodstvenom skandalu, nedostacima u finansijskim izveštajima Enrona niti u propustima revizora da sprovede pojedine procedure. Oni jesu obrađeni, ali je akcenat na samoj revizorskoj firmi i izazovima koje je ona prošla kao i zaposleni u njoj. Ovo je urađeno iz razloga što su modeli rasta i razvoja kao i izazovi izuzetno bliski današnjima i markirani su kao tačke rizika koje je potrebno izbeći i kada je moguće sprečiti.

Arthur Andersen je bio revizijski gigant sa 85.000 zaposlenih širom sveta, a da bi opstao i prosperirao Arthur Andersen se menjao i prilagođavao na način na koji se danas menjaju i prilagođavaju mnoge kompanije. Iz tog razloga je ova tema i dalje značajna, i dalje aktuelna, i dalje generator potencijalnog rizika.²³

U ovom delu je prikazana hronologija ključnih odluka koje su dovele do izmena u korporativnoj kulturi Arthur Andersena i internih i eksternih faktora koji su doveli do skoro nemogućeg razvoja događaja samo nekoliko godina kasnije.

Sprovedena analiza treba da osvetli iz drugog ugla ulogu računovođe u sistemu finansijskog izveštavanja (i revizora).

2.2.5.2 Enron

Kako bismo razumeli šta je urađeno naopako u Arthur Andersenu, moramo pre toga shvatiti šta se loše desilo u Enronu. Uostalom, prva faza revizije i jeste razumevanje poslovanja klijenta. Ni Enron ni Andersen nisu bile nepoznati poslovni entiteti. Enron je bila poznata energetska kompanija koja integriše eksploraciju, transmisiju i prodaju energenata. Nastala je 1985. godine spajanjem kompanija Houston Natural Gas i Inter North. Brzo je postala glavi lobista u regulaciji cene gasea, odnosno prepuštanja ovih vrednosti berzi. Iz tog razloga cene su fluktuirale i Enron je bio značajan broker u trgovini energijom.

Enron je ponudio kupcima i dobavljačima inovativnu strategiju za cenovnu stabilnost kroz dugoročne ugovore kojima se cena definiše na bazi trenutne vrednosti korigovane za predviđanja u budućnosti. Predviđanje budućnosti je krajnje neizvesna aktivnost, pa je Enron koristio, za tadašnje vreme, sofisticirane računarske algoritme. A oni su prepostavljali rast tražnje u budućnosti. Rast vrednosti u budućnosti je značio prihode Enrona. Ojačanu poziciju Enron je koristio da se oproba i u polju električne energije kupujući elektrane i sklapajući

²³ Squires, S, Smith, C, McDougal, L, Yeack, W. Inside Arthur Andersen: Shifting Values, Unexpected Consequences, 2003, Prentice Hall Financial Times, str. 14

ponovo dugoročne ugovore. Sredinom devedesetih Enron je postao dominantan u energetskoj industriji SAD. Profite iz ove delatnosti Enron je usmerio prema proizvodnji papira i hemikalija, ali i prema visokorizičnim tehnološkim delatnostima u kojima nije imao iskustva. Svi ovi poslovi su uticali na atraktivnost Enronovih akcija na berzi koje su beležile nestvaran rast. Godine 1998, one su imale rast od 89%, a 1999. godine rast je iznosio 59%.

Enronova vera u sebe, obmanjujuće računovodstvene politike i jake veza sa Vol Stritom održavale su vrednost akcija do samog kraja. Enronova „uspešnost“ je otkrivena u aprilu 2001. godine kada je objavljen kvartalni finansijski izveštaj. Umesto očekivane dobiti, Enron je iskazao gubitke. Akcije su gubile vrednost i sa 80 USD su pale ne 60 USD. Sumnja je izražena i bilo je neophodno razmotriti i prethodne finansijske izveštaje i po potrebi ih korigovati. U novembru 2001. godine Enron je korigovao finansijske izveštaje za 1997, 1998, 1999, 2000. i prva tri kvartala 2001. godine. Korekcija je iznosila 2,59 milijardi USD u korist obaveza, odnosno smanjenja kapitala. Ovo je imalo za rezultat dodatni pad vrednosti akcija. Do kraja novembra one su bile praktično bezvredne.²⁴

Odakle su se ove obaveze pojavile? Enron je manipulisao svojim stvarnim obavezama tako što ih je izmeštao u formalno nepovezane entitete, takozvane SPE – Special Purpose Entities (u današnjoj terminologiji srećemo i SPV – Special Purpose Vehicle kao izraz za istu organizaciju). Oni su bili korišćeni, jer se rezultati SPE ne integrišu u konsolidovane finansijske izveštaje Enrona. Ovaj pojarni oblik entiteta je od skora poznat i na našim prostorima. SPE su najčešći u građevinskoj industriji. Kompanije ne grade stambene ili poslovne komplekse, već osnivaju SPE koji funkcioniše samo za taj projekat. Završavanjem gradnje SPE se gasi.

SPE nisu bili integrisani u finansijske izveštaje Enrona, jer nisu zadovoljili tri kriterijuma za konsolidovanje:

- Barem 3% akcija je trebalo da bude u vlasništvu Enrona,
- Enron formalno nije kontrolisao SPE,
- Enron nije bio odgovoran za gubitke SPE.

Razmere korišćenja SPE su bile takve da je Enron osnovao 3.500 SPE kako bi gubici i obaveze bili preneti na njih. Pored toga korišćen je još jedan instrument korporativne prevare. Naime, Enron je manipulisao pomenutim računarskim algoritmom koji je pokazivao veće potencijalne zarade iz dugoročnih ugovora.

Postavlja se racionalno pitanje – kako je kompanija poput Enrona mogla da sakrije ovaj nivo obaveza i gubitaka ispod revizije kompanije poput Artur Andersena koja je revidirala finansijske izveštaje Enrona od 1985. godine? Da li je revizor trebalo da bude jedini kontrolor?

Osim bliskosti sa modelom poslovanja građevinske industrije u Srbiji, takođe identifikujemo i način interpretacije fraze „mogućnost kontrole“. Iako su principi ove mogućnosti dočarani kroz različitu regulativu i profesionalne standarde ona se i kod nas formalizuje i nekada gubi njena suština. Primer takve interpretacije kod nas su poreski propisi kojima se utvrđuje povezanost lica i regulativa vezana za transferne cene. Podzakonski akti i mišljenja relevantnog ministarstva u po nekim slučajevima oponiraju suštinu principa kontrole vodeći je samo ka formalizmu i oslobođajući prostor ka potencijalu korporativne prevare na

²⁴ Squires, S, Smith, C, McDougal, L, Yeack, W. Inside Arthur Andersen: Shifting Values, Unexpected Consequences, 2003, Prentice Hall Financial Times, str. 8

polju gde je ona još lakše sprovodiva, a to je kada postoje povezana lica. Analiza ovog skandala trebalo bi da bude vodilja ka drugačijoj regulativi.

2.2.5.3 Arthur Andersen

Enron je bio značajan klijent revizora Arthur Andersen. Andersen se našao u centru pažnje zahvaljujući najvećem bankrotstvu u istoriji SAD.

Za 89 godina postojanja, Arthur Andersen je bio značajna revizorska kompanija od poverenja. Ona se specijalizovala za sisteme poput Enrona i bila je logičan izbor za statutarnog revizora ovog entiteta²⁵.

Da bi bilo jasnije kako je došlo do propusta, moramo analizirati računovodstvenu i revizorsku profesiju u uslovima privređivanja u SAD koja nije sasvim bliska nama. Ova profesija je, kao što je pomenuto, uređena međunarodnim standardima, međutim specifičnosti moraju da postoje. Dakle, kompanije po pravilu angažuju na internom nivou svoje računovođe koje se bave sastavljanjem njihovih finansijskih izveštaja, dok je revizor onaj računovođa koji je angažovan kako bi potvrdio da li su finansijski izveštaji zaista i pripremljeni, u materijalno značajnim segmentima, u skladu sa okvirom za njihovo sastavljanje. Federalni propisi SAD implementirani još 1933. i 1934. su zahtevali da sve kompanije čijim se akcijama trguju na berzi imaju obavezu revizije.

Neophodno je imati na umu da revizori nisu obučeni niti im je primarni cilj da se bave kriminalnim istragama. Upravo se oko toga pojavljuje takozvani jaz u očekivanjima. A on se odnosi na očekivanja od angažmana i rezultate koje revizija zaista može da doneše. Revizor ne proverava baš sve transakcije kod klijenta, on radi na bazi uzorka, proverava interne kontrole u entitetu i procenjuje informatičko okruženje ukoliko je to relevantno.

Oslanjajući se na postupke kojima se uobičajeno bavi, revizor je upozoravao klijenta na nepravilnosti. U pismima rukovodstvu u toku 1999. godine revizor je isticao rizike koje nose pomenuti SPE. Revizor je istakao da SPE nose rizik, ali nije kvalifikovao da li su oni nelegalni (ili makar nelegitimni). Imajući u vidu arogantnu korporativnu kulturu Enrona, postavlja se pitanje i načina na koji su rizici komunicirani od revizora ka klijentu. Kasnije se ispostavlja da su pojedini partneri Andersena isticali neiskustvo i godine partnera revizije na angažovanju sa zabrinutošću da li je dorastao klijentu kakav je Enron. Činjenica da je Andersen savetovao Enron da izvrši korekciju finansijskih izveštaja, obe kompanije prestavlja na kraju kao neozbiljne.

Javnost po pravilu očekuje brza i laka objašnjenja nakon nekog skandala zašto se on dogodio. Ta objašnjenja se fokusiraju dominantno na pohlepu, loš menadžment, komplikovanog klijenta, nemoral i nesposobnost nadležnih institucija. Najčešće objašnjenje koje je pratilo ovaj skandal bilo je pohlepa. Činjenice govore sledeće o finansijskom statusu glavnih ljudi u ovom skandalu. Dejvid Dankan (Andersenov partner na ovom angažovanju) je prijavio zaradu između 600 hiljada i milion dolara u periodu kada je bio angažovan i na reviziji Enrona. Njegov saradnik, šef računovodstva Enrona je zaradio 13 miliona dolara od 1998. do

²⁵ “The Fall of Enron,” *The Economist*, January 19, 2002, <https://www.economist.com/briefing/2002/01/17/the-fall-of-enron>.

2000. godine u opcijama. Korporativno posmatrano, Andersenov najveći klijent jeste bio Enron i prihod od tog klijenta tokom 2000. godine je bio 52 miliona dolara. Upravo se u ovoj novčanoj kompenzaciji identificuje rizik, da li je partner revizije, uprkos identifikovanim i izveštenim rizicima vezanim za Enron nastavio saradnju sa klijentom umesto da je prekine.

U nastavku je dat širi osvrt, ali na ovom mestu je bitno istaći da želja za rastom kompanije, što je i danas slučaj je bila seme samouništenja, jer su poljuljani temelji onoga što donosi profit, a to je poverenje. Andersen je bila najveća i najpouzdanija revizorska kuća tog vremena, ali zahtevi za rastom su težište poslovanja izmestili na usluge koje nisu samo revizija i na način pružanja usluga koji nije bio ideja na temelju koje je stvorena reputacija.

2.2.5.4 Izgradnja brenda Arthur Andersen

U trenutku kada je Komisija za hartije od vrednosti započela istragu u Arthur Andersenu, iza revizorske kuće je stajalo 89 godina iskustva.

Osnivač kompanije je rođen 1885. godine u Planu u Illinoisu. Nakon stečenog zvanja javnog računovođe (CPA u SAD) bavio se računovodstvom i osnovao prvu kancelariju 1913. godine. U tim godinama stanovništvo se seli prema gradovima. Napuštaju se farme i kreće se ka industriji. Sve ove okolnosti znače veću potražnju za računovođama, a time i za revizorima koji bi proveravajući finansijske izveštaje zaštitili interes širokog kruga investitora.

Andersenova praksa je bila uobičajena za tadašnji, ali i sadašnji period u smislu da je bila zasnovana na partnerskom odnosu, dakle nikada nije postojao samo jedan vlasnik. Andersen je preminuo 1947. godine, a kao neku vrstu zaostavštine je postavio 3 principa na kojima je jedino trebalo zasnivati rast:

- 1- *Integritet i čast*: svojim delovanjem revizor bi trebalo da prvenstveno zaštititi javni interes i svoju reputaciju,
- 2- *Jedna firma, jedan partner-jedan glas*: ovaj model bi trebalo da obezbedi jednostavniju kontrolu poslovanja i gajenje jedinstvenih vrednosti na nivou firme,
- 3- *Zajednički modeli obuke*: profesionalni razvoj je bio centralizovan tako da su se stvarali profesionalci kojima može da se veruje, koji su dobro trenirani i rade na predvidiv način.

Osnivač Andersen je u tom trenutku ostavio nerešeno jedno pitanje – konsalting. I u to vreme, pružanje konsultantskih usluga je bilo manje rigidno i manje regulisano od revizije, a više plaćeno, pa time izuzetno atraktivno. On, u tom momentu, nije video značajan rizik u tim uslugama oslanjajući se na integritet zaposlenih koji su obučeni po Andersenovim metodama.

Privredni rast u posleratnim godinama je doneo pedesetih godina razvoj i Andersenove firme na tlu SAD, ali i na međunarodnom nivou.

Rast firme je bio identičan kao i kod konkurenata. Međutim brzina rasta je ugrožavala razvoj. Kako bi se pokrivala nova tržišta u grupu su primane firme koje nisu razvili Andersenovi postojeći partneri, tako da je postojao značajan izazov kako zadržati kontrolu kvaliteta angažovanja i kako konsolidovati politike liderstva kojima se stremi. Andersen je rastao i kroz međunarodnu ekspanziju i kroz širenje linija usluga koje se pružaju klijentima. Nove članice su

donosile fleksibilnost grupi, a kontrola i stabilnost su se oslanjali na jaku korporativnu kulturu koja je promovisana i na jedinstvo partera. Sa druge strane, broj partnera je lagano postajao sve veći i to jedinstvo nije bilo lako održati. U trenutku smrti osnivača (1947. godine) bilo je 25 partnera koji su se lično dobro poznavali. Devet godina kasnije bilo ih je 85, a već 1973. godine bilo je 826 partnera u 92 kancelarije.

Dakle, pitanje koje se nameće je koliko brzo organizacija može da raste pre nego liderstvo izgubi kontrolu i u kom roku. Sa rastom grupe i sa geografskom diversifikacijom nije jednostavno zadržati monitoring nad svim procesima. Lokalne kancelarije predstavljaju primarne radne stanice i razlog uspeha Andersena. Iz tog razloga nije bilo poželjno ugrožavati njihovu fleksibilnost. Principi koji su povezivali međusobne fleksibilne jedinice su: promovisanje licenciranja profesionalaca (CPA u SAD) i prisustvovanje programima profesionalnog razvoja.

Rast ima svoje limite. Naročito je spor u revizijskoj delatnosti koja je regulisana sa više strana. Zato je lakši rast u Andersenu viđen kroz pružanje usluga konsaltinga. Andersen nije bila jedina grupa koja se time bavila. Svakako, Komisija za hartije od vrednosti i ostala kontrolna i regulatorna tela jesu izražavala svoju zabrinutost ukoliko revizori pružaju usluge poreske optimizacije ili uređivanja informacionog sistema svojim klijentima. Andersen je razvio posebnu diviziju za konsalting usluge. Ova divizija je zahtevala potpuno novi profil ljudi koji nisu revizori i čija ideja vodilja kroz angažman nije zaštita javnog interesa. Kako je ovaj sektor rastao sve je više preispitivana Andersenova kultura i stvarao se pritisak za formiranje posebne firme za konsalting.

Korporativna kultura koja je negovana od osnivanja postajala je kočnica konsaltingu. Ono što je bila utabana staza jeste da su zapošljavani ljudi sa univerziteta, bez iskustva i formirani na način da je osigurana kvalitetna obuka. Ovakav rast i razvoj osoblja je spor i nije odgovarao konsalting sektoru. Prvi kompromis je napravljen sa skraćivanjem roka za unapređenje. Kako ovo nije bilo dovoljno, osnovana je posebna kompanija Andersen Consulting. Osnovna razlika između stare i nove kompanije je razumevanje koga i kako računovođa treba da izveštava i ko je krajnji klijent. Arthur Andersen je zadržao filozofiju da je krajnji korisnik usluge investiciona javnost odnosno vlasnik, a Andersen Consulting se držao devize da se kvalitet usluge odražava prema onome ko je uslugu naručio i platio. Naravno, korporativni menadžment će se opredeliti prema stavu Andersen Consultinga.

U toku devedesetih godina, Andersen Consulting beleži značajno veće prihode od Arthur Andersena. Čak revizorska kompanija zapada u finansijske probleme, jer se okruženje revizije ne menja mnogo kroz vreme, dok prostor za konsalting uglavnom raste. Zato Arthur Andersen počinje takođe da se bavi konsaltingom. Ovaj trenutak predstavlja prekretnicu.

Filozofija prema kojoj je svojom uslugom potrebno zadovoljiti klijenta nije kompatibilna sa načelima računovodstvene etike shodno kojima je primarni cilj interes javnosti odnosno investitora. Ova promena od partnera revizije stvara preduzetnika i prodavca koji u toj ulozi ima maksimalan izazov da zadrži svoju nezavisnost u odnosu na klijenta i da se ne zbliži i previše sa njime. Prodajno orijentisani partneri moraju da stvore bliskije odnose u poslovnoj zajednici kako bi privukli nove poslove. Dodatno, ono što smo videli i na primeru Agrokora, bivši zaposleni u Andersenu sada su klijenti. Uhapšeni Dankan je kod svog klijenta Enrona sretao niz svojih kolega i oslanjao se na njih. A bivši revizori koji su sada sedeli sa druge strane su imali potpuno razumevanje metodologije rada Andersena i mogli su lakše da osmisle načine

da ih zaobiđu. Doduše, u SAD je drugačije političko okruženja, pa isti ljudi nisu kružili sa zapošljavanjem i prema Vladinim institucijama koje bi donosile propise koji odgovaraju određenom entitetu.

Menjući orijentaciju od profesionalizma ka prodajni, Andersen je značajno podigao nivo svog rizika poslovanja. Upravo ove okolnosti su stvarale glavni razlog sukoba mišljenja između Komisije za hartije od vrednosti i revizorskih firmi, a to su nerevizorske usluge pružene klijentima. Ovo je bilo jasno i Andersenu koji je imao i interne monitoringe. Zbog primenjenih računovodstvenih principa, Enron je nominovan u kategoriju klijenata sa maksimalnim rizikom.

2.2.5.5 Početak kraja

Dejvid Dankan je bio partner na angažovanju u reviziji kompanije Enron. Dankan je brzo napredovao u Arhur Andersenu. Sa 35 godina je postao partner, a dve godine kasnije je odabran da vodi tim u reviziji Enrona²⁶. U ovoj reviziji se Dankan osećao lagodno i revizija je tekla glatko i uz punu saradnju sa Ričardom Kausejem, bivšim kolegom iz Arthur Andersena, a sada zaposlenim u Enronu. Bivše kolege su zajedno radile, isli zajedno na ručak, zajedno igrali golf, čak su sa porodicama zajedno isli na odmore.

Dankan je na sudu pojašnjavao kako je protekao 23.10.2001. godine kada su on i njegov tim pozvani u upravnu zgradu Enrona na razgovor sa analitičarima sa Vol Strita i sa Komisijom za hartije od vrednosti koja je polako započela neformalnu istragu. Tada je započeo kolaps Enrona i korekcija predatih finansijskih izveštaja.

On se vratio u kancelariju i rekao svom timu da se moraju pridržavati pravila o dokumentaciji koja se odnosi na moguću upotrebu radnih papira revizije u sudskom procesu i da je neophodno uništiti radne papire. Članovi tima su u početku ostali zabezknuti, ali su trenutak kasnije krenuli u uništavanje svojih radnih papira. Kako je Dankan kasnije svedočio, niko se nije zapitao da li je ispravno to što rade, da li je ovaj postupak potencijalno ometanje pravde i potencijalnog sudskog spora.

U Enronovim i Andersenovim kancelarijama u Hjoustonu, Portlandu, Čikagu i Londonu mašine za uništavanje papira su neprekidno radile.

Dankan je svedočio da je tek osmog novembra obustavio uništavanje radne dokumentacije revizije. Dan kasnije je Andersen dobio sudski poziv. Međutim, bilo je kasno. Preko 30.000 mejlova je obrisano i uništена većina radnih fajlova revizije.

Arthur Andersen možemo uporediti sa Titanikom. I jedan i drugi su bili sačinjeni od pojedinačnih jedinica koje su međusobno nezavisne, a da bi kao celina činili nepotopiv brod. Kao što je Titanik zamišljen da nastavi da plovi i kada su pojedine komore uništene, tako su i zaposleni u Andersenu smatrali da je revizorska kuća tako organizovana da i ako pojedinačne kancelarije budu zatvore, ako je neki od partnera obavio posao ispod nivoa kvaliteta da će kompanija kao celina nastaviti da posluje. Uporište za ovaj stav je taj što je Andersen najveća

²⁶ Brewer, L. and Scott, M. *House of Cards: Confessions of an Enron Executive* (New York: Morgan James Publishing, 2002), str. 89–91.

od pet najvećih revizorskih kuća na svetu sa 350 kancelarija u 84 države i sa preko 100.000 klijenata kojima se pružaju profesionalne usluge.

2.2.5.6 Pouke i promene paradigme revizije

Posledice ovog skandala možemo sagledati kroz finansijsku štetu i kroz edukativnu prizmu u smislu izmena regulative koja bi trebalo da spreči ponavljanje skandala ove razmere.

Bankrot Enrona doveo je do gubitaka procenjenih na preko 60 milijardi dolara, što je u to vreme bio najveći korporativni bankrot u istoriji SAD. Aktionari su izgubili milijarde dolara, a hiljade zaposlenih ostalo je bez posla i penzionih fondova.

Ovaj skandal je takođe doveo do raspada revizorske firme Arthur Andersen, koja je bila optužena za uništavanje dokaza i saučesništvo u prevari, što je rezultiralo gubitkom licence za reviziju javnih kompanija i praktičnim gašenjem firme.

Nakon ovog skandala desile su se značajne izmene u regulativi u SAD. Arthur Andersen je pružao takozvanu uslugu integralne revizije Enronu. Naime, pružao je uslugu interne i eksterne revizije u isto vreme. Ovo je opravdano činjenicom da je efikasnije kontinuirano pratiti klijenta nego nepravilnosti utvrđivati nakon finansijskih izveštaja. Reforma regulative je ovakav pristup isključila i donela akt kojim se revizoru zabranjuje da pruža osam kategorija usluga svojim klijentima revizije²⁷:

- 1- Knjigovodstvene ili druge usluge povezane sa računovodstvom i finansijskim izveštavanjem,
- 2- Dizajniranje i implementacija finansijskog informacionog sistema,
- 3- Procene vrednosti,
- 4- Aktuarske usluge,
- 5- Usluge interne revizije
- 6- Usluge povezane sa menadžmentom i ljudskim resursima
- 7- Investicione i brokerske usluge
- 8- Pravne i ekspertske usluge nepovezane sa revizijom.

Značajna izmena uvedena ovim izmenama, takozvanim Sarbanes-Oxley aktom je rotacija revizora kao i zabrana da se revizor nakon napuštanja revizorske kuće zaposli kod svog klijenta na pozicijama finansijskog ili generalnog direktora. Takođe, ono što je naročito bitno je da je revizor postao obavezan da čuva svoje fajlove revizije minimalno pet godina.

Sukobi interesa revizora i zabrane koje važe za njega kao pojedinca i za društvo koje se bavi revizijom su detaljno obrađeni sa aspekta profesionalne regulative i domaćeg zakonodavstva u delu 3.6. ovog rada.

U najkraćem izneto, glavni razlozi koji su doveli do skandala i najveća nepoštovanja profesionalnih principa bi mogli da se sažmu na sledeći način:

- kultura nagrađivanja partnera u kojoj se vrednuje isključivo doprinos prodaji i dobitku stvara konflikt sa profesionalizmom,

²⁷ Squires, S, Smith, C, McDougal, L, Yeack, W. Inside Arthur Andersen: Shifting Values, Unexpected Consequences, 2003, Prentice Hall Financial Times, str. 8

- ukoliko pružalac profesionalnih računovodstvenih usluga prihvata klijente koji su u sopstvenom poslovanju skloni rizicima, kultura pružaoca će takođe postati izmenjena u tom pravcu,
- usluge konsaltinga koje ne potpadaju pod zahteve profesionalne etike mogu ugroziti ukupnu profesionalnu etičku kulturu,
- na kraju, Arthur Andersen predstavlja primer sukoba između profesionalnog pružanja usluga i održavanja viske profitabilnosti poslovног subjekta.

2.3 Rezime

Sublimirajući glavne faktore koji su omogućili analizirane korporativne skandale, od klasične Poncijeve šeme do kompleksnih računovodstvenih manipulacija u slučajevima Enrona, Agrokora i Patisserie Valerie zaključujemo da su to sistemski propusti u finansijskom nadzoru i neadekvatna računovodstvena i revizorska praksa. Analizirajući prethodne slučajeve rasvetljeni su opredeljujući nedostaci u sprovedenim revizijama, a oni su identifikovani kroz direktnu umešanost revizorskih firmi u manipulacije kod Enrona i Arthur Andersena ili kroz propuste u detektovanju nepravilnosti na vreme kod Patisserie Valerie i Agrokora.

Možemo kao zajedničku crtu svih pobrojanih slučajeva istaći da korporativne prevare nisu samo posledica individualnih neetičkih postupaka, već i sistemskih slabosti koje omogućavaju njihovu realizaciju, prikrivanje i trajanje.

Zaključuje se da prevarne radnje mogu trajati i godinama kada je jedan od glavnih postulata revizije, a to je nezavisnost, narušen ili kada regulatorni okvir ne nameće punu i adekvatnu kontrolu privrednih učesnika. Na ovom mestu se misli na širi privredni okvir, a ne samo na regulativu kojom je uređeno finansijsko izveštavanje. Na bazi ovih okolnosti možemo se zapitati da li je zakonski minimum od 100 dinara kapitala za osnivanje društva sa ograničenom odgovornošću, kako je to uređeno Zakonom o privrednim društvima u Srbiji, garant prema poveriocima i odraz ozbiljnosti poslovног ambijenta.

Analizirani slučajevi ukazuju na tematiku sukoba interesa kao izazova nezavisnosti između revizora i klijenata. Ovu nezavisnost može ugroziti izloženost rizikom prema pojedinačnom klijentu u smislu naknade odnosno kada revizorske firme ostvaruju značajne prihode od jednog ili nekoliko klijenata. Ovaj problem je istaknut u slučaju Enrona i Arthur Andersena, a multiplikuje se kada revizorske firme istovremeno pružaju i dodatne usluge klijentu revizije, čime dodatno stvaraju prostor za nastupanje rizika od narušavanja objektivnosti.

Skandali koji su obrađeni u ovom poglavlju su, pored uloge eksternih revizora, pokazali značaj internih kontrola u privrednim subjektima. Manjkavosti internih kontrola koje bi trebalo da se fokusiraju na smanjenje izloženosti riziku entiteta bi trebalo da budu prva linija identifikacije prevarne radnje. Eksterna revizija, po pravilu, je angažovana tek nakon sastavljanja finansijskih izveštaja i od prevare može preći nekoliko meseci do angažovanja, ali kultura netransparentnosti izveštavanja i nedovoljno rigoroznih internih procedura omogućavaju trajnije obmane investitora i regulatora. U analiziranom slučaju Poncijeve šeme koju je razvio Bernard Madoff, možemo reći da je nedostatak regulatornog nadzora i sistemskih provera omogućio decenijsko trajanje prevare.

Prevarna radnja koja je sprovedena kod Enrona dovela je do značajnih regulatornih promena, odnosno do donošenja Sarbanes - Oxley zakona u SAD. Ovaj akt je implementirao strože standarde vezane za finansijsko izveštavanje i revizorske obaveze. Implementacija jasnih pravila za nezavisnost i integritet revizora i jačanje nadzornih tela predstavljaju temelje u prevenciji sličnih slučajeva u budućnosti.

Slučajevi analizirani u ovom poglavlju služe kao upozorenje da se bez temeljnih sistemskih propisa i striktne kontrole kvaliteta rada svih učesnika u lancu investiranja, privređivanja, izveštavanja i kontrole istorija prevarnih praksi može ponavljati, sa ozbiljnim posledicama po investitoru, zaposlene i šиру ekonomiju i na ono što je najbitnije – na poverenje.

III TEORIJSKI I PRAKTIČNI PRISTUPI REVIZIJE I REVIZORA U SPREČAVANJU KORPORATIVNIH PREVARA

Treće poglavlje rada rezervisano je za odgovore na vrste korporativnih prevara koje su prethodno prezentovane. Ključni činioci ove paradigmе су profesionalci angažovani kroz računovodstvenu i revizorsku profesiju. Oni kroz svoje različite formalne oblike rada daju prevenciju i teže ka otkrivanju ovih radnji trudeći se da daju novu vizuru prilikom posmatranja problema nudeći načine da se stvori veća sigurnost i obezbedi bezbednost poslovanja. U ovom poglavlju posebno se razrađuju instrumenti i alati koje koristi funkcija eksterne i interne revizije. Kao deo ovog poglavlja istražena je i dočarana i funkcija forenzičke revizije kao nove prakse koja dodaje vrednost ovoj oblasti i na nov način sistematizuje i dalje razrađuje dosadašnja znanja i veštine. Prvih jedanaest delova ovog poglavlja se odnose na prezentovanje opštih načela kao i na elaboriranje postupaka eksterne revizije. Dvanaesti deo poglavlja je namenjen objašnjenjima vezanim za internu reviziju i odgovor interne revizije na korporativne prevare.

3.1 Revizija kao profesija i potreba, pojam, istorija i značaj

Finansijski izveštaji predstavljaju osnovu za odlučivanje za veliki broj zainteresovanih strana. Kako bi vlasnici kapitala imali informacije o istinitosti i objektivnosti svoje podloge za donošenje menadžerskih odluka javnosti je postala potrebna nezavisna revizija finansijskih izveštaja.

Izraz „revizija“ su u današnjoj komunikaciji upotrebljava u različitim poslovnim i životnim oblastima i može imati donekle različito značenje, ali sama suština je uvek slična. Ovaj rad će se orijentisati na reviziju finansijskih izveštaja, pa će iz tog razloga pojam i biti objašnjen iz te perspektive.

Svakako nije atraktivno uklopiti se u kliše u kome se predstavljanje svake naučne discipline započinje konstatacijama da je multidisciplinarna, da ima začetke još od prve ljudske zajednice i konačno da se neki oblici sreću u svakodnevnom životu. Od svih pomenutih neprivlačnih stavki, biće samo jasnije prikazana revizija kao uveravanje za kojim svi posežemo u svakodnevnom životu.

Svrha uveravanja je dvojna:

- podizanje poverenja (pouzdanosti) i
- smanjenje rizika.

U ovom procesu uvek postoje tri strane, ali da dočaramo uveravanje na par primera iz svakodnevnog života. Razmislite o svakodnevnoj kupovini. Naročito je izraženo kod jednog od polova: Kako izgledam u novoj garderobi? Kod drugog pola je izraženije prilikom kupovine skuplje imovine: računara (malo skuplje) ili automobila (može biti značajno skupo). Sve ove transakcije imaju zajedničke elemente. Najočiglednije su strane koje su uključene:

- korisnik: kupac koji želi da, na primer nešto nabavi,
- predmet: objekat kupovine ili predmet transakcije,
- ekspert iz te oblasti: drugarica u kupovini haljine, pouzdani IT praktičar pri kupovini računara ili drug koji je automehaničar pri kupovini vozila.

Ako se zadržimo na licu nazvanim ekspert za ove potrebe, uočavamo da pri njegovoj usluzi pružanja uveravanja od njega očekujem neke kvalitete:

- kompetentnost za oblast,
- potrebu za nezavisnošću i objektivnošću u odnosu na transakciju i
- mora da sprovede uveravanje u skladu sa očekivanim standardima.

Nakon ove ilustracije iz svakodnevice data su teorijska istraživanja vezana za pojam i praksi revizije i povezanost sa drugim oblastima sa kojima usko sarađuje.

Revizija ima neraskidivu vezu sa računovodstvom, pa kao takva disciplina ima i dugu tradiciju. Disciplina revizije se vezuje i za vreme drevnih kultura Kine, Grčke i Rima. U etimološkom smislu, reč revizija potiče od latinske reči „auditor“ što znači slušalac. Ovo otuda što su se u starom Rimu osobe koje se zovu revizori bavili saslušavanjem poreskih obveznika koji su se u to doba mogli baviti dominantno trgovinom ili zemljoradnjom, a eventualno zanatstvom. Tadašnji poreski obveznici su pred revizorima davali javne izjave o postignutim poslovnim rezultatima i utvrđenoj poreskoj obavezi prema svojoj državi.

Moderna praksa revizije koju danas poznajemo se pojavljuje značajno kasnije, odnosno sa pojavom korporacija, što se dogodilo u devetnaestom veku. Tako da možemo reći da je nastanak računovodstva i revizije kakve danas poznajemo dominantno povezan sa industrijskom revolucijom, pa time i nastankom trgovačkih društava. Ovom promenom se pojavljuju i značajno veće potrebe za prikupljanjem novčanih sredstava kao opredeljujućeg resursa za rast i ekspanziju tadašnjeg poslovanja. Korporacije su se pojavljivale pred javnošću sa ciljem prikupljanja kapitala kroz emisiju obveznica ili akcija, kako bi se finansirale kroz sopstveni kapital, ali su se pojavljivale i pred finansijskim institucijama kako bi za poslovanje obezbedile i pozajmljena sredstva.

Bitna determinanta korporacija, već tada, postaje razdvajanje funkcije upravljanja od vlasništva. Pojavljuje se akcionar kao kategorija vlasnika koji nije prisutan u svakodnevnom poslovanju. U ovakvim okolnostima profesionalni menadžeri se pojavljuju kao agenti svojih akcionara koji upravljajući njihovom imovinom obavljaju delatnost za račun i interes akcionara. U ovom odnosu vlasnika kapitala i onoga ko upravlja imovinom, računovodstvo i revizija obavljaju izuzetno značajnu funkciju. Ove dve zainteresovane strane imaju informacijski nesklad iz kojeg se stvara sukob interesa. Naime, vlasnik nije prisutan u poslovnim dogadjajima entiteta, dok menadžment ima kontrolu nad računovodstvenim sistemom. Javnost niti bilo koja zainteresovana strana za poslovanje entiteta ne može a priori prihvati da menadžment promoviše i primenjuje isključivo nepristrasne i objektivne stavove, jer finansijski izveštaji oslikavaju efikasnost menadžmenta koji obavljajući svoje dužnosti dovodi do stvaranja određene mere profita, imovine i obaveza. Kako bi se obezbedilo poverenje javnosti, a u prvoj meri investitora u finansijske izveštaje, stvorena je potreba za nezavisnim i stručnim mišljenjem o tačnosti prezentovanih izveštaja. Ovakvo mišljenje se izražava od strane revizora. Imajući ovo u vidu možemo reći da javnost u revizoru vidi instituciju koja finansijskim izveštajima dodeljuje kredibilitet.

Informacije koje su proverene su potrebne donosiocima odluka, pa revizija nije obaveza koja je zakonski nametnuta, već je potreba tržišta. U prilog ovome govore podaci da je zakonska revizija ustanovljena, pa možemo reći nametnuta prvi put Zakonima o hartijama o vrednostima i o trgovini hartijama od vrednosti iz 1933. i 1934. godine respektivno, a da postoje referentna

empirijska istraživanja iz ranijeg perioda, pa jedno od njih pokazuje da je 1926. godine 82% finansijskih izveštaja entiteta koje svoje akcije kotiraju na Njujorškoj berzi (NYSE) bilo revidirano. Na bazi ovoga možemo reći da su revizorske usluge dragocene u uslovima postojanja slobodnog tržišta i da ih nije bilo potrebno zakonski nametnuti, već ih je zakon samo formalizovao i podveo u regulatorne okvire pojedinačnih država.

Revizija je oblik uveravanja koje povećava poverenje i smanjuje rizik onome ko koristi revidirane informacije. Očigledno je da ona nije nametnuta, već je prirodno potrebna korisnicima finansijskih informacija. Uveravanje osobe koja je praktičar iz neke oblasti i dovoljno se razume je neophodna svakom kupcu bilo koje bitne stvari ili usluge. Iako iščitamo sve dostupne članke i specifikacije, raspitamo se kod pouzdane osobe. Tako je i sa finansijskim izveštajima, pouzdana osoba je revizor koji pruža uveravanje. Sva ova svakodnevna poređenja i revizija imaju slične elemente, a oni najočigledniji su:

- potencijalni kupac, odnosno korisnik koji želi nešto da kupi (korisnik finansijskog izveštaja),
- subjekat sticanja (akcije emitenta ili drugi interes saradnje),
- pouzdana osoba, praktičar iz te oblasti (revizor).

Samo definisanje pojma revizije u finansijskom smislu nije jednostavno i postoji više definicija iznetih od strane referentnih tela i udruženja. Svaka od njih se trudi da na sveobuhvatan način, a ipak koncizno i jasno opiše ovu delatnost i na prijemčiv način dočara njene aktivnosti široj javnosti. Pošto je u ovom radu na puno mesta izvršeno referenciranje ka Međunarodnim standardima revizije kao primarnoj (profesionalnoj) regulativi pošteno je prvenstvo dati definisanju pojma kroz ove standarde. Definicija kao takva nije izneta u standardima, već je njeno definisanje izvršeno kroz cilj revizije, tako da standard 200 – Cilj i opšti principi revizije finansijskih izveštaja, u paragrafu 2 navodi: „Cilj revizije finansijskih izveštaja je da omogući revizoru da izrazi mišljenje da li su finansijski izveštaji, po svim bitnim pitanjima, sastavljeni u skladu sa identifikovanim okvirom za finansijsko izveštavanje“²⁸.

Definiciju pojma revizije nam na drugačijem nivou pruža i Američki savez računovođa (American Accounting Association). Definicija koju daje ovo telo ima opštiji karakter: „Revizija je sistematičan proces objektivnog dobijanja i procene dokaza vezanih za izjave uprave privrednog društva o ekonomskim aktivnostima i događajima, kako bi se odredio stepen saglasnosti između tih tvrdnji i ustanovljenih kriterijuma, a dobijeni rezultati preneli zainteresovanim korisnicima“.

3.1.1 Osnovne karakteristike revizije kao profesije i aktivnosti

Imajući na umu napred izneto, možemo prezentovati glavne karakteristike revizije, kao aktivnosti.

Prvo, iskaz je takav da je revizija sistematičan proces. Ovaj iskaz podrazumeva da se revizija ne može sprovoditi na stihiski način, da je prvi korak u reviziji ustanoviti plan i da mora da postoji metodologija rada. Već u fazi planiranja revizor obavlja dve bitne aktivnosti. Prva je prikupljanje dokaza koje se mora sprovesti na objektivan način, a druga je procenjivanje

²⁸ Međunarodni standardi revizije, Rešenje o utvrđivanju prevoda Međunarodnih standarda revizije („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 100 od 19.12.2018.

prikupljenih dokaza. Ovaj proces prikupljanja i procenjivanja dokaza je srž postupaka revizije. Naravno, sama vrsta, količina kao i pouzdanost dokaza će varirati od angažmana do angažmana, ali ovo je suština rada.

Drugo, Revizor prikuplja dokaze vezane za izjave uprave. Ove izjave su inkorporirane u finansijske izveštaje koji su predmet revizije. Na primer, finansijski izveštaji sadrže poziciju zaliha u iznosu od 100.000 novčanih jedinica. Uprava je na ovaj način izjavila da poseduje imovinu koja se nalazi u vlasništvu poslovnog subjekta, da je ta imovina namenjena prodaji i da njen iznos prestavlja nabavnu vrednost zaliha odnosno prodajnu ukoliko je ona niža. Revizorov zadatak se sada odnosi na prikupljanje dokaza koje će uporediti sa navedenim izjavama uprave i utvrditi stepen uporedivosti ovih dokaza i izjava uprave.

Treće, revizor treba rezultate revizije da saopšti zainteresovanim stranama, odnosno javnosti. Ovo saopštavanje se sprovodi kroz javno obelodanjen izveštaj revizije ukoliko se radi o statutarnoj reviziji i sam je izveštaj potpuno standardizovan. Neka druga angažovanja na bazi kojih se pruža uveravanje mogu imati drugačiji ili ne javni vid izveštavanja.

U okviru dela koji se bavi etikom je objašnjen paradoks da je klijent revizije zapravo javnost, a da revizorsku naknadu plaća poslovni subjekt. Prethodno izneta definicija revizije je prilično generalna i ima širok obuhvat poslova koji se mogu nazvati revizijom. Na ovom mestu možemo reći da su korisnici revizorskih usluga različiti i da se mogu kategorizovati na više načina. Najčešća podela je na interne i eksterne korisnike.

Interni korisnici revizije su osobe koje su neposredno povezane sa subjektom revizije, a to može biti u formi vlasništva nad kapitalom ili kao zaposleni. Tako da su to najčešće: zaposleni radnici, vlasnici/suvlasnici, sindikati, menadžment entiteta i različite stručne službe u skladu sa organizacionom struktukrom entiteta.

Vlasnici kapitala su kategorisani za ove potrebe kao interni korisnici revizije, jer je to češći slučaj u našoj privrednoj praksi u kojoj dominira pravna forma društva sa ograničenom odgovornošću gde je osnivač uključen u upravljanje društvom. Međutim u privrednom okruženju u kojem dominira akcionarstvo, vlasnici kapitala su isključeni iz upravljanja i možemo ih posmatrati kao eksterne korisnike revizije.

Menadžment entiteta je interni korisnik revizije koji je na više nivoa zainteresovan za rezultate revizije. Naime, najčešće je menadžment uključen u sastavljanje finansijskih izveštaja, ima pravo donošenja odluka određenog nivoa i nagrađen je u odnosu na ostvarene rezultate u datom periodu. Dakle, revizor, koji po prirodi angažovanja ima izražen profesionalni skepticizam i preferira načelo opreznosti i menadžment koji želi da bude što izdašnije nagrađen nemaju sasvim isti odnos prema izjavama u finansijskim izveštajima.

Zaposleni su interni korisnici koji imaju interes za informacijama koje se odnose na njihove zarade i eventualno učešće u dobitku, pa je indirektno i ova kategorija korisnika zainteresovana za bilans uspeha na sličan način kao i menadžment.

Iz iznetog se zaključuje da je internim korisnicima dostupan širi dijapazon informacija, jer su usko povezani sa entitetom, dok su eksterni korisnici više oslojenjeni na revizorsko izveštavanje i ostale javno dostupne podatke.

Eksterni korisnici su upravo ta javnost, koja nije na izvoru informacija i koja ima posredne i neposredne veze sa entitetom, bilo da su one komercijalne prirode, investicione ili

fiskalne, tako da možemo reći da se u eksterne korisnike svrstavaju: kupci, dobavljači, fiskus, investitori, sindikati i tako dalje.

Kupci i dobavljači su zainteresovani najčešće za likvidnost i solventnost entiteta. Dobavljač će plasirati dobra i usluge samo onom partneru kod koga vidi pouzdanost i sigurnost naplate. Naravno, i obim trgovine će zavisiti od podataka koje dobavljač vidi u finansijskim izveštajima entiteta. U zavisnosti od finansija će dobavljač kreirati i svoju kreditnu i komercijalnu politiku prema entitetu.

Fiskus je prevashodno zainteresovan za podatke koji su iskazani u finansijskim izveštajima, a koji se odnose na oporezive kategorije. Fiskus je zainteresovan za što veći zahvat porezom, tako da ima interes koji su bliskiji menadžmentu, pre nego skeptičnom revizoru.

Investitori i kreditori, bili oni banke ili drugi druga lica koja plasiraju svoje slobodne fondove su zainteresovani za objektive finansijske izveštaje iz kojih mogu da sagledaju isplativost svog ulaganja.

3.2 Vrste revizije i revizora

Na bazi iskazanih definicija revizije mogu se izdvojiti i različite vrste revizora. Ova podela se vrši najčešće na bazi prirode angažovanja revizora i vrste izveštavanja. Profesionalac koji se bavi revizijom može biti²⁹:

- komercijalni revizor,
- interni revizor,
- forenzički revizor,
- državni revizor.

Komercijalni revizor se najčešće naziva još i nezavisni revizor ili ovlašćeni revizor. On nije zaposlen u entitetu koji je subjekt revizije, već je zaposlen u revizorskom društvu. Ovu vrstu revizije obavljaju lica koja imaju odgovarajuće licence izdate od strane referentnog tela. U našoj zemlji licenciranje ovlašćenih revizora sprovodi Komora ovlašćenih revizora kroz ispite koji se organizuju u okviru njene nadležnosti. U svim državama SAD je neophodno stići licencu koju izdaje American Institute of Certified Public Accountants – AICPA. U Evropi je najzastupljenija licenca izdate od strane Association of Chartered Certified Accountants – ACCA. Kod svih tela koja se bave licenciranjem osim polaganja ispita, za sticanje ovog zvanja je neophodno i prethodno fakultetsko obrazovanje iz područja poslovne ekonomije ili računovodstva kao i određeni broj godina rada, odnosno iskustva na ovim poslovima.

Interni revizor je angažovan u pojedinačnom entitetu. Može postojati volja entiteta ili zakonska obaveza za ustanovljavanje funkcije interne revizije u organizaciji. Stručno telo The Institute of Internal Auditors – IIA je razvilo standarde interne revizije koji su analogni standardima revizije (eksterne). Postoji posebna senzitivnost u odnosu internog revizora i uprave entiteta. Naime, interni revizor izveštava upravu entiteta, odnosno odbor za reviziju na

²⁹ Messier, W. Jr 2000. „Revizija – priručnik za revizore i studente“, Faber & Zgombić, Zagreb, str. 27

neposredan način. Izveštavanje interne revizije prema finansijskom menadžeru ili unutar organizacije bi predstavljalo sukob interesa.

Forenzički revizor predstavlja novu vrstu angažovanja u ovoj oblasti. Ne postoje standardi koji su razvijeni u ovoj oblasti i njegova angažovanja imaju značajne razlike u odnosu na poslove kojima se bave interni i komercijalni revizori. Usled specifičnosti i aktuelnosti forenzičke revizije, naredna oblast ovog rada će biti posvećena ovoj modernoj temi.

Državne revizore zapošljavaju državne i mesne agencije. U različitim državama je ova funkcija uređena na različit način, naravno. U SAD postoji dve agencije koje se koriste uslugama državnog revizora, a to su General Accounting Office ili GAO i nama najpoznatija IRS, odnosno Internal Revenue Service. U našoj zemlji je 2005. godine usvojen Zakon i osnovana Državna revizorska institucija. Osnovana je kao samostalan i nezavisani državni organ. Ova institucija je odgovorna direktno Narodnoj skupštini Republike Srbije.

3.2.1 Forenzička revizija

U poslednje vreme se pred revizore postavljaju zadaci, koji su nastali iz potrebe poslovnog okruženja, a koji nisu klasična tradicionalna revizija. Revizorska profesija i regulativa su se prilagodili novim zahtevima korisnika. Profesionalna regulativa je uredila usluge revizije za specijalne namene, pregled, uveravanje, ugovoren postupci, kompilacija finansijskih izveštaja i slične usluge na osnovu kojih se pruža određeni nivo uveravanja. Usled pomenutih skandala u delu 2 ovog rada i razmera poslovnih prevara u okviru revizije se razvija i posebna praksa forenzičke revizije. Ova praksa nije, još uvek, detaljno uredena posebnim profesionalnim standardima, ali se u okviru nje prepliću eksperti različitih polja ekspertize. Tako, ona okuplja forenzičke računovođe, revizore sa veštinama koje se odnose na analizu i rekonstrukciju finansijskih podataka, forenzički IT stručnjaci, pravnici kao i stručnjaci iz konkretnе poslovne delatnosti koja je predmet angažovanja. Forenzičku reviziju kao disciplinu definiše Institut forenzičkih revizora („Institute of Forensic Auditors“) kao „aktivnost prikupljanja, verifikovanja, obrade, analiziranja i izveštavanja o podacima s ciljem dobijanja činjenica i dokaza koji mogu biti iskorišćeni u sudsko-finansijskim sporovima nastalim usled kriminalnih radnji u finansijskim izveštajima i davanja pravnih saveta“³⁰.

Iz definicije forenzičke revizije izvodimo zaključak o ciljevima njenog sporvođenja. Dakle njen cilj je otkrivanje kriminalne radnje u finansijskim izveštajima, ali za razliku od finansijske revizije, bez obzira na to koliko je ona signifikantna. Odnosno, ne pokreće je princip materijalnosti već počinjanja krivične radnje. Još jedna razlika u odnosu na finansijsku reviziju jeste bavljenje konkretnim počiniocima, a ne samo entitetom, jer forenzički revizor treba da identificuje počinioce kriminalne radnje, način na koji je radnja sprovedena, vreme nastanka ovakvog dela kao i da prikupi relevantnu dokaznu osnovu za preduzimanje pravnih radnji protiv počinjoca. Još jedan sastavni deo angažovanja forenzičara jeste i izračunavanje konkretnе materijalne štete koju je kriminalna radnja prouzrokovala.

³⁰ Institute of Forensic Auditors, „Definition of Forensic Audit“, *Institute of Forensic Auditors*, <https://www.instituteofforensicauditors.org/definition-of-forensic-audit>.

Forenzička revizija ima, vidimo, različitu prizmu posmatranja finansijskih izveštaja od finansijske revizije. Ove razlike se prvenstveno oslikavaju po pitanju principa materijalnosti, a iz toga proističe obuhvat testova kao i način izveštavanja klijenta.

Angažovanje forenzičkog revizora je sasvim drugačije od angažovanja ravizora za potrebe statutarne revizije finansijskih izveštaja. Forenzička revizija ne može biti redovna aktivnost u privrednom društvu jer je skoro nemoguće, ali i preskupo tražiti nezakonitosti u poslovanju u baš svim segmentima rada privrednog društva bez obzira na postojanje indicija, bez obzira na materijalnost i bez obzira na funkcionisanje sistema internih kontrola. Iz ovih razloga, forenzička revizija se sprovodi kao ciljana i konkretizovana aktivnost. Potreba za njom nastaje kada privredno društvo u toku sprovođenja svojih internih kontrola i po preporuci nezavisnog finansijskog revizora uoči indicije za postojanje kriminalne radnje. U ovom slučaju forenzički revizor dobija konkretan obim svog angažovanja i shodno tome definiše svoje ciljeve obim i postupke ispitivanja i postizanja rezultata.

Sledeća u nizu specifičnosti forenzičke revizije jeste ta što fokus nije na izveštavanju za određeni period odnosno na određeni bilansni dan, što je slučaj kod finansijske revizije koja se izjašnjava o jednoj poslovnoj godini odnosno o bilansima na određeni dan. Forenzičar na bazi dobijeni podataka sprovodi svoje postupke vezane za nastanak kriminalne radnje i prati trag dokumentacije i događaja sve do korena nastanka kriminalne radnje bez obzira kada je ona počinjena.

Izveštaj nezavisne revizije o finansijskim izveštajima privrednog društva je izuzetno precizno uređen međunarodnim standardima revizije, ima tačan redosled, terminologiju i jasno definisani sadržinu. Sa druge strane, izveštaj forenzičkog revizora nema standardizovanu formu, mora bit skrojen za svako pojedinačno angažovanje u skladu sa tim ciljem i prevashodna namena mu je upotrebljivost u potencijalnom sudskom sporu.

3.3 Revizijska regulativa

Potreba za revizijom je formirana usled potencijalnog sukoba u interesima između vlasnika kapitala i menadžmenta. Od menadžmenta se zahteva periodično izveštavanje koje se odnosi na finansijske informacije kako bi se prikazao imovinski i finansijski položaj poslovnog subjekta. Opšteprihvaćena računovodstvena načela su primarni kriterijum na bazi kojih se sastavljuju finansijski izveštaji. U našoj državi, finansijsko izveštavanje uređeno Zakonom o računovodstvu koji je objavljen u Službenom glasniku RS broj 73/2019 i primenjuje se od 01. januara 2020. godine, sa izmenama objavljenim u Službenom glasniku RS 44/2021.

Zakoni koji uređuju finansijsko računovodstvo, a koji su aktuelni od 2000. godine pozivaju na primenu međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja MRS/MSFI i međunarodnih standarda revizije MSR.

Možemo reći da postoje tri komponente regulative vezane za izveštavanje:

- Zakonska regulativa,
- Profesionalna regulativa i
- Interna regulativa.

Zakonska regulativa se odnosi na zakone i podzakonske akte.

Profesionalna regulativa je niz standarda koje utvrđuju lokalne ili međunarodne organizacije koje se bave računovodstvom i revizijom.

Interna regulativa predstavlja opšta akta koja utvrđuje poslovni entitet.

Zakon o računovodstvu pravi razliku u obaveznom izveštavanju kod poslovnih entiteta u Republici Srbiji u zavisnosti od njihove veličine. Pravna lica i preduzetnici, po slovu Zakona o računovodstvu klasifikuju se kao mikro, mala, srednja i velika pravna lica. Kriterijumi klasifikacije poslovnih subjekata po veličini su prosečan broj zaposlenih, iznos poslovnog prihoda u izveštajnoj godini i vrednost ukupne aktive utvrđene na datum bilansa redovnog godišnjeg finansijskog izveštaja.

U zavisnosti od obveznika sastavljanja finansijskih izveštaja postoji mogućnost primene tri okvira za finansijsko izveštavanje:

- ✓ **MSFI** (Međunarodni Standardi Finansijskog Izveštavanja) primenjuju velika pravna lica, pravna lica koja imaju obavezu sastavljanja konsolidovanih finansijskih izveštaja (matična pravna lica), javna društva, odnosno društva koja se pripremaju da postanu javna, u skladu sa zakonom kojim se uređuje tržiste kapitala, nezavisno od veličine.
- ✓ **MSFI za MSP** (Međunarodni Standardi Finansijskog Izveštavanja za Mala i Srednja Preduzeća) primenjuju privredna društva razvrstana u mala i srednja. Međutim ovde se pojavljuje i mogućnost izbora da mala i srednja pravna lica mogu odlučiti da primenjuju pune MSFI, što onda moraju činiti u kontinuitetu od pet godina.
- ✓ **Pravilnik** o načinu priznavanja, vrednovanja, prezentacije i obelodanjivanja pozicija u pojedinačnim finansijskim izveštajima mikro i drugih pravnih lica predstavlja podzakonski akt koji je doneo ministar nadležan za poslove finansija na bazi opštih računovodstvenih načela, a koji primenjuju mikro i druga pravna lica. Međutim i ovoj kategoriji je dozvoljen izbor, pa se tako mogu odlučiti i za primenu MSFI za MSP sa obavezom da ovu regulativu primenjuju u periodu od pet godina.

Finansijski izveštaji sastavljeni u skladu sa odnosnom regulativom, a koje podnosi uprava entiteta, sadrže različite iskaze o komponentama tih izveštaja. Nezavisni revizor nastoji da pronađe i proceni dokaze u vezi sa ovim izjavama.

I revizora obavezuju profesionalni standardi. Ovi standardi su najčešće međunarodnog karaktera. U Republici Srbiji se primenjuju Međunarodni standardi revizije (MSR) na koje nas obavezuje Zakon o reviziji. Postoje države koje su iznadrile lokalne računovodstvene i revizorske standarde, ali oni najčešće važe za entitete koje posluju u tim zemljama, dok je za korporacije koje posluju na međunarodnom tržištu i čije se akcije kotiraju na berzi najčešće propisana primena međunarodnih standarda.

Međunarodni standardi revizije (MSR) su nastajali istovremeno i prateći međunarodne računovodstvene standarde. Investitori koji su zainteresovani za multinacionalne kompanije su

izrazili potrebu za visokoprofesionalnom revizijom koja se na uporediv način sprovodi svuda u svetu. Standardi se razvijaju pod nadležnošću IFAC-a (International Federation of Accountants – Međunarodni savez računovođa) koji ima oko 1,2 miliona članova, kao i IAPC-a (International Audit Practices Committee – Komitet za međunarodnu praksu revizije).

IFAC je međunarodna organizacija čiji su članovi nacionalne profesionalne organizacije, a ne pojedinci i države. Cilj IFAC-a je zaštita interesa javnosti kroz razvijenu i harmonizovanu profesiju revizije. Alat kojim se ovaj cilj postiže su standardi koje donosi ova organizacija. Toga radi, najznačajniji organ IFAC-a za profesiju revizije je Odbor za međunarodne standarde revizije i uveravanja (IAASB). Glavni cilj Odbora je međunarodna homogenizacija revizijske prakse kroz donošenje međunarodnih standarda.

Međunarodni standardi revizije (MSR) su strukturirani u naredne celine:

- 100-199 Uvodna pitanja
- 200-299 Odgovornosti
- 300-399 Planiranje
- 400-499 Interna kontrola
- 500-599 Dokumentacija i dokazi revizora
- 600-699 Korišćenje rada drugih
- 700-799 Zaključci revizora i podnošenje izveštaja
- 800-899 Specijalizovana područja
- 900-999 Usluge srodne reviziji

Tri su temeljna koncepta na kojima se zasniva revizija, pa time i međunarodni standardi koji je uređuju:

- značajnost ili materijalnost,
- revizijski rizik i
- dokaz.

Rizik u postupku revizije

Revizija je izložena dvema komponentama rizika. Prvi se odnosi na društvo za reviziju i izražava se kao rizik da će društvo biti oštećeno zbog odnosa sa klijentom, bez obzira na to što je izraženo ispravno revizijsko mišljenje. Drugi rizik je onaj uobičajeniji, a to je da će revizor izraziti neadekvatno mišljenje. Prvi nabrojani rizik najčešće nazivamo rizikom firme ili poslovnim rizikom, a drugi je takozvani revizijski rizik. Rizik firme se može efektuirati kao spor sa klijentom, kao nepovoljna reputacija ili bilo koja druga vrsta publiciteta koja je nastala zbog tog angažovanja, bez obzira na konkretnu vrstu izraženog mišljenja. Revizorska praksa nije iznadrila bilo kakve profesionalne standarde koji bi se bavili ovom vrstom rizika. Standardi revizije se bave samo revizijskim rizikom.

Revizija ne predstavlja potpuno, već takozvano razumno uveravanje. Ograničenja koja se postavljaju pred reviziju su rezultat sledećih okolnosti:

- koncept uzorkovanja: testiranje u postupku revizije se sprovodi na bazi uzorka, a ne na bazi ukupne populacije. Revizor koristi sofisticirane alate koji mu služe da se uzorkovanje sprovede na statistički referantan način. U ovom poslu je u poslednje vreme, takođe, zastupljeno prisustvo i veštačke inteligencije. Dodatno, revizor na bazi svog profesionalnog rasuđivanja može dodatno proširiti uzorak. Kako god bilo, uvek postoji mogućnost da finansijski izveštaj sadrži grešku koja je izražena u populaciji koja nije bila deo uzorka. Naravno da su šanse da ona bude materijalno značajna minimalne, ali šanse za postojanje greške i dalje postoje.
- Interne kontrole klijenta revizije imaju svoja inherentna ograničenja i mogućnost zaobilaženja. Ovo zaobilaženje može biti usled tajnih dogovora zaposlenih ili uprave ili je obim internih kontrola manji od adekvatnog zbog takozvane cost benefit analize, odnosno da su troškovi internih kontrola iznad prepostavljenih pozitivnih efekata sistema interne kontrole.
- Revizorski angažman se u određenoj meri oslanja i na subjektivno rasuđivanje. Ono je sve manje izraženo upotreboom softvera za reviziju i striktnih procedura koje nameću i organi kontrole revizora, ali i dalje postoji.

Neophodno je utvrditi rizike pre stupanje u angažman revizije kako bi revizor:

- na realnim osnovama procenio vreme potrebno za angažovanje,
- mogao da formira dovoljan i stručan tim za reviziju,
- utvrdio budžet angažovanja odnosno profitabilnost konkretnog posla,
- na tržišnim osnovama formirao naknadu.

Dakle, od revizora se ne očekuje apsolutno, već razumno uveravanje, a rizik da pogrešan iskaz u finansijskim izveštajima ne bude otkriven od strane revizora, uprkos sprovedenom svim radnjama zahtevanim od metodologije oslonjene na profesionalne standarde se naziva revizijski rizik.

Naravno da se i profesionalni standardi bave rizikom i definišu ga u Međunarodnom standardu revizije 400 – *Ocene rizika i interna kontrola* na sledeći način „rizik da revizor izrazi neodgovarajuće mišljenje u slučajevima kada finansijski izveštaji sadrže materijalno značajne pogrešne iskaze“.

Shodno ovom standardu i kasnije objavljenom MSR 315 *Razumevanje entiteta i njegovog okruženja i procena rizika materijalno značajnih pogrešnih iskaza*, kao i MSR 330 *Revizorski postupci kao odgovor na procenjene rizike*, možemo reći da se revizorski rizik izražava kroz tri svoje komponente:

- inherentni rizik,
- kontrolni rizik i
- detekcioni rizik.

Kvantitativna međuzavisnost revizijskog rizika i njegovih komponenti se najčešće izražava matematičkom jednačinom tripartitnog modela na sledeći način:

$$\mathbf{RR} = \mathbf{IR} \times \mathbf{KR} \times \mathbf{DR}$$

U navedenoj formuli komponente imaju sledeće značenje:

RR – revizorski rizik

IR – inherentni rizik

KR – kontrolni rizik

DR – detekcioni rizik

Svaka od komponenti rizika ima svoju važnost i zato će biti ponaosob objašnjena.

Inherentni rizik (rizik po prirodi stvari) se u MSR definiše kao „podložnost određene tvrdnje rukovodstva pogrešnom iskazu koji, pojedinačno ili zajedno sa ostalim pogrešnim iskazima, može biti materijalno značajan, uz pretpostavku da nema povezanih internih kontrola“. Procena ove komponente rizika se vrši u fazi planiranja revizije. Inherentni rizik ima dve svoje komponente a to je inherentni rizik na nivou finansijskih izveštaja i na nivou bilansne pozicije. Pošto je ovaj rizik postoji po prirodi stvari, revizor na njega ne može da utiče, zato ga mora precizno sagledati i kvantifikovati kako bi pomoću snižavanja preostala dva sveo ukupan revizorski rizik na što niži nivo. Pojedine klase transakcija i bilansne pozicije imaju viši inherentni rizik zbog prirode svog računovodstvenog obuhvata. Pozicije na kojima se pojavljuje veći broj složenih transakcija, gde je imanentno prosuđivanje rukovodstva, gde se sprovode automatizovane obrade podataka, kada je bilo korekcija u početnom stanju su pozicije koje imaju viši inherentni rizik. Na primer, daleko je viši inherentni rizik kod pozicija zaliha i nekretnina postrojenja i opreme nego kod obaveza prema dobavljačima. Upravo iz pobrojanih razloga.

Kontrolni rizik (rizik da kontrole ne funkcionišu) su standardi definisali kao „rizik da se može pojaviti pogrešan iskaz u određenoj tvrdnji rukovodstva, koji pojedinačno ili zajedno sa ostalim pogrešnim iskazima, može biti materijalno značajan, a koji interna kontrola neće blagovremeno sprečiti i otkriti“. Ponovo, ni na ovaj rizik sam revizor ne može uticati, već samo klijent. Zato je pred revizorom zadatak da ovaj rizik što objektivnije proceni kako bi strategiju revizije definisao na način da pomoću detekcionog rizika, ukupan revizorski rizik umanji. Kontrolni rizik zavisi od dizajna internih kontrola i od funkcionisanja sistema internih kontrola koje su definisane.

Detekcioni rizik (rizik da pogrešan iskaz neće biti otkriven) je pravi alat u rukama revizora i jedini instrument pod revizorskom kontrolom koji profesionalni standardi definišu kao „rizik da postupci revizije neće otkriti pogrešan iskaz koji postoji u određenoj tvrdnji rukovodstva, a koji pojedinačno ili zajedno sa ostalim pogrešnim iskazima, može biti materijalno značajan“. Nakon sagledavanja i izražavanja

inherentnog i kontrolnog rizika, revizor se oslanja na postupke i procedure kojima će definisati strategiju revizije na način da ukupan rizik bude sveden na odgovarajući nivo. Detekcioni rizik se može razložiti na dve stavke:

- rizik zbog korišćenja uzorka, odnosno pomenuti rizik da materijalno pogrešan iskaz neće biti otkriven, jer je ostao u delu populacije koji nije uzorkovan, a revizor ne proverava sve transakcije i ne daje potpuno, već razumno uveravanje.
- rizik koji se odnosi na korišćenje uzorka se efektuiru kroz revizorske postupke koji nisu adekvatni, pogrešnu primenu adekvatnih postupaka, kroz pogrešno interpretiranje rezultata sprovedenog testiranja i kroz pouzdanost odabralih revizorskih dokaza. Teorijski, ovaj rizik bi postojao i kada bi revizor testirao 100% populacije, jer i tada može primeniti pogrešne metode testiranja ili napraviti omašku u interpretaciji rezultata testa.

Koncept materijalnosti

Materijalnost predstavlja uporište revizorskih odluka o obimu, vrsti i vremenu sprovođenja postupaka revizije, ali i bazični kriterijum prilikom formiranja vrste revizorskog mišljenja koje će biti izraženo.

Definisanje koncepta materijalnosti je dato u Međunarodnim standardom revizije 320 – Materijalnost u reviziji sa stanovišta korisnika finansijskih izveštaja. U standardu se navodi: „Informacija je materijalno značajna ako bi njeno izostavljanje ili pogrešno iskazivanje mogli uticati na ekonomski odluke korisnika donesene na osnovu finansijskih izveštaja. Materijalnost (značajnost) zavisi od veličine stavke ili greške koje se procenjuju na osnovu konkretnih okolnosti u kojima je došlo do izostavljanja ili pogrešnog iskazivanja. Otuda materijalnost (značajnost) predstavlja pre vrstu praga ili tačke tolerancije, nego primarnu kvalitativnu karakteristiku koju informacija mora da ima ako pretenduje da bude korisna.“³¹

Praktična primena koncepta materijalnosti znači da društva za reviziju obavezno u okviru svoje metodologije utvrđuju matrice i kriterijume za utvrđivanje materijalnosti svakog angažmana. Nivo materijalnosti se izračunava na tri nivoa, a najčešće je definisan kao određeni procenat referentne bilansne pozicije što mogu biti:

- ukupni ili poslovni prihodi (najčešći slučaj),
- imovina,
- kapital ili
- rezultat (u retkim okolnostima).

Pomenuti nivoi materijalnosti su:

- materijalnost na nivou finansijskih izveštaja
- operativna materijalnost
- trivijalna stavka.

Materijalnost se takođe u procesu revizije alocira na određena područja revizije, a to mogu biti: pojedine bilansne pozicije, poslovni ciklus (nabavka, prodaja proizvodnja, obračun

³¹ Međunarodni standardi revizije, Rešenje o utvrđivanju prevoda Međunarodnih standarda revizije („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 100 od 19.12.2018.

zarada...). Izneta znači sledeće: ukoliko je utvrđen nivo materijalnosti od 100.000 RSD za stavku obaveze iz poslovanja, revizor će smatrati da su obaveze iz poslovanja realne sve dok je greška na ovoj poziciji ispod tog iznosa.

Prag materijalnosti je bitan za ukupan proces revizije. On je u inverznom odnosu prema količini revizorskih dokaza. To znači da kada je revizor utvrđi nizak nivo materijalnosti neophodno je da prikupi veći broj dokaza i da poveća obim postupaka revizije.

3.4. Odgovornost revizora

Glavna i primarna odgovornost revizora je izražavanje mišljenja da li su finansijski izveštaji istiniti i objektivni. U nekim pravnim sistemima eksterni revizori mogu imati i dalje odgovornosti, kao na primer:

- revizori entiteta koji se kotiraju na berzi u Velikoj Britaniji izveštavaju i o pojedinim aspektima nagrada menadžmentu,
- u Republici Irskoj, revizor izveštava o adekvatnosti kapitala entiteta.

Svakako je bitno istaći za šta revizor ne može biti odgovoran:

- priprema finansijskih izveštaja,
- odabir računovodstvenih politika,
- implementacija sistema i kontrola,
- uspostavljanje mehanizama korporativnog upravljanja.

Revizor je, možemo reći, odgovoran da planira svoj rad na adekvatan način i da prikupi dovoljne revizorske dokaze, kako bi rizik pogrešnog izveštavanja bio sведен na prihvatljivo nizak nivo.

Kao posledica navedenih odgovornosti, revizori su zainteresovani za:

- kvalitet računovodstvenog sistema na bazi kojeg su sačinjeni finansijski izveštaji,
- sistem internih kontrola koji je uspostavljen kod subjekta revizije kako bi finansijske informacije bile što potpunije i što tačnije i
- standarde korporativnog upravljanja uključujući efektivnost funkcionisanja interne revizije.

Sa druge strane, uspostavljanje i funkcionisanje prethodne tri stavke je odgovornost konkretnog poslovnog subjekta, a ne njegovog revizora.

3.5 Reviziji dokazi

Međunarodni standard revizije 500 – Reviziji dokaz, u stavu 3 definiše reviziji dokaz kao sve informacije koje je revizor koristio pri izvođenju zaključaka na kojima zasniva mišljenje, i obuhvata informacije sadržane u računovodstvenim evidencijama koje predstavljaju podlogu za sastavljanje finansijskih izveštaja, kao i druge informacije³².

Dakle, revizor treba da izvede svoje procedure i proceni rezultate kako bi obezbedio dovoljne, pouzdane, relevantne i korisne revizorske dokaze na kojima će zasnovati svoje mišljenje. Pomenuto je da dokaz u reviziji mora imati sledeće karakteristike:

- a) dovoljnost,
- b) pouzdanost
- c) relevantnost i
- d) korisnost.

Dovoljnost dokaza je kvantitativno obeležje, njime se izražava obim prikupljenih informacija. Takođe ovo znači da informacija mora biti činjenična, adekvatna u ubedljiva, odnosno da bi na bazi nje i drugo profesionalno lice došlo do istog mišljenja kao i konkretni revizor.

Pod **relevantnošću** revizijских dokaza se izražava informacija koja podržava zapažanja i u skladu je sa definisanim ciljevima u strategiji revizije.

Pouzdanost. Relevantnost dokaza se može postići samo u situaciji kada je informacija pouzdana. Pouzdana informacija je ona koja je najbolja do koje se može doći koristeći adekvatne revizorske tehnike.

Korisni su samo oni dokazni materijali koji pomažu u pružanju određenog uveravanja.

Vrste revizijских dokaza zavise od postupaka revizije koji se sprovode. Postoji veći broj klasifikacija revizijских dokaza odnosno postupaka kojima se oni obezbeđuju. Ona koja je uobičajena ih deli na:

- dokaze pribavljene fizičkim ispitivanjem
- dokaze pribavljene ponovnim izvođenjem
- dokumentacija
- konfirmacija
- dokazi pribavljene analitičkim postupcima
- dokaze pribavljene intervjuisanjem.

Fizičko ispitivanje se najčešće primenjuje prilikom kontrolisanja materijalne imovine brojanjem i merenjem. Primer tome su različiti popisi: prebrojavanje blagajne, merenje zaliha ili slično. Ovaj dokaz služi revizoru da potvrdi postojanje sredstava. Naravno ovaj postupak nam ne pruža uveravanja o vrednovanju ovih stavki ili vlasništvu nad njom. Mada, ukoliko

³² Međunarodni standardi revizije, Rešenje o utvrđivanju prevoda Međunarodnih standarda revizije („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 100 od 19.12.2018.

fizičkim ispitivanjem detektujemo oštećene zalihe, svakako imamo okidač za test njihovog obezvređenja.

Ponovna izvođenja su postupci kada nezavisno od klijenta revizor sprovodi pojedine obračune i testira prenos informacija u računovodstvenom sistemu. Najčešći primeri su ponovni obračuni amortizacije nekretnina, postrojenja i opreme kao i ponovni obračuni kamata. Ovaj dokaz se smatra pouzdanim, jer ga izvodi revizor.

Dokumentacija se odnosi na revizorsko ispitivanje računovodstvenih evidencija i na dokazni materijal. Značajan deo dokaza je u obliku dokumentacije. Ona mora biti pouzdana, kao što je istaknuto kod prethodnih izlaganja ali mora imati čvrstu i jasnu povezanost sa revizijskim ciljem koji je konkretizovan u strategiji revizije. Pouzdanost dokumentacije nije uvek jednaka. Najčešće se govori o podeli dokumentacije na internu i na eksternu i veći nivo pouzdanosti se dodeljuje eksternoj. Ovo iz razloga što internu dokumentaciju formira i čuva klijent revizije bez verifikacije neke druge zainteresovane strane, kao što su kopije faktura, otpremnica, nalozi za nabavku materijala i tome slično. Eksterna dokumentacija je nastala van domena klijenta i uključena je u računovodstvenu evidenciju još nekog entiteta.

Konfirmacija ili dokument usaglašenja kako ga naziva naš Zakon o računovodstvu je postupak revizije u kome se uspostavlja direktna veza između klijenta revizije i treće strane od koje se traži odgovor u vezi sa stavkom iskazanom u finansijskim izveštajima klijenta revizije. Najčešće se konfirmacije upućuju kupcima i dobavljačima kako bi se potvrdila stanja potraživanja i obaveza. Konfirmacije se šalju u otvorenoj formi kako bi komitent sam upisao sve otvorene stavke, kako ne bi imao ponuđene iznose. Ovaj dokaz se primenjuje i prilikom potvrđivanja sredstava na tekućim računima kod banaka, ali se može koristi i u cilju potvrđivanja postojanja, kada se kooperantima šalje konfirmacija kojom potvrđuju da određene stavke postoje u njihovim skladištima.

Analitički postupci u današnje vreme (digitalno) predstavljaju značajan postupak i vrstu dokazivanja. Oni su, kako je to prezentirano prilikom analize najvećih skandala, presudni kao inicijalna kapisla koja može ukazati na neuobičajene transakcije i trendove. Primenom sofisticiranih alata i veštačke inteligencije, rezultati ovih postupaka su lakše dostupni revizoru, ali je neophodno da se iskusan član tima posveti njihovoj analizi. Analitički postupci su bitni jer dovode u vezu finansijske i nefinansijske informacije. Korišćenje veštačke inteligencije u reviziji poboljšava efektivnost, kvalitet i vrednost rezultata sa odlukama zasnovanim na analizi kompletnog skupa podataka kompanije.³³ Na primer poredi se rast troškova zarada sa rastom broja zaposlenih. Najčešće se porede trendovi i promene u određenim vremenskim intervalima: mesečno, kvartalno godišnje. Bitno je, naročito kod prvih angažovanja izvršiti poređenje pokazatelja u revidiranom periodu sa prethodnim. Nezaobilazan indikator je poređenje performansi klijenta sa stanjem u njegovoј poslovnoј delatnosti, odnosno utvrđivanje nekih neobičnih devijacija. Ako je grana u stagnaciji ili stabilna, a klijent beleži značajan, na primer dvocifren, rast prihoda, dodatna pažnja mora biti usmerena na ovaj bilans uspeha.

Intervju koji se može obaviti sa zaposlenima ili članovima uprave je bitan revizorski dokaz, Ovi upiti mogu biti sprovedeni usmenim ili pismenim putem, ali svakako moraju biti zabeleženi u okviru revizorskog fajla. Intervju je nezaobilazan prilikom razumevanja poslovanja i internih

³³ Karajović, M., Kaličanin, Z., Kaličanin, M. „Primena veštačke inteligencije u reviziji finansijskih izveštaja“, 2023, Lemima konferencija

kontrola kod klijenta. U današnje vreme kada se revizija dominantno obavlja „on-line“ ovaj postupak je nepravedno zapostavljen jer je u nekim okolnostima neizostvan. Za procenu razumnosti i pouzdanosti odgovora na ove upite revizor koristi svoj skepticizam i iskustvo. Zbog toga što su neproverena izjava zainteresovane stranke, intervju ne može biti jedini i pouzdan dokaz, već samo usmerivač u postupku revizije.

3.6 Ko (ne) može da bude revizor – sukob interesa

Na više mesta u ovom radu je istaknut prvi postulat za revizora, a to je nezavisnost. On prožima svaki od segmenata revizije. Na njega upućuje svaki normativni akt i svaka interpretacija. O posledicama ugrožene nezavisnosti je izneto puno relevantnih informacija u ovom radu opisujući najpoznatije finansijske skandale. Nezavisnost je razrađena kroz etički kodeks za profesionalne računovođe, kroz međunarodne standarde revizije, ali i kroz lokalnu regulativu – Zakon o reviziji („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 73/2019). Ovaj zakon je zamenio integralni Zakon o računovodstvu i reviziji i dao više smernica, jer predstavlja „najstariji“ akt iz ove oblasti. Naravno da se on poziva na međunarodne standarde u celom svom duhu pisanja na direktni i indirektni način. Pomenuti zakon daje svoje definicije nezavisnosti i predviđa situacije koje mogu ugroziti nezavisnost revizora kao pojedinca, ali i nezavisnost društva za reviziju, pa daje i zabrane za njih. Okolnosti koje mogu da dovedu do ugrožavanja nezavisnosti kroz pružanje dodatnih usluga klijentu osim revizije su verovatno samo poznate, jer iz ove oblasti ne postoji veliki broj mišljenja ministarstva finansija kojima bi se dodatno tumačio zakon, što je na žalost, veoma uobičajena praksa kod nas, naročito iz oblasti poreskog zakonodavstva. Postoji samo jedan primer koji je interesantan po praksi „predomišljanja“ ministarstva. Naime, u novembru 2014. godine ministarstvo finansija je izdalo svoje mišljenje broj 011001125/201416³⁴ koje je imalo sasvim decidan i precizan naslov „Nemogućnost društva za reviziju da u godini za koju obavlja reviziju finansijskih izveštaja pravnog lica radi i izveštaj o transfernim cenama tog pravnog lica“ u kome je precizno obrazložena pomenuta nemogućnost. Samo par meseci kasnije, u februaru 2015. godine je izdato mišljenje broj 011-00-1125/2014-16/2, sasvim suprotnog naslova „Mogućnost izrade izveštaja o transfernim cenama subjektu revizije od strane društva za reviziju u godini za koju obavlja reviziju finansijskih izveštaja tom subjektu“. Sama frazeologija mišljenja je dosta mehanička u odnosu na prethodno i ništa ne zabranjuje, ali prevaleže do odgovornosti na revizora i njegovo procenjivanje. U nastavku je sažetak iz mišljenja: „Društvo za reviziju u godini za koju obavlja reviziju finansijskih izveštaja subjekta revizije, tom subjektu revizije može istovremeno da pruža uslugu izrade izveštaja o transfernim cenama, pod uslovom da obavljanje ove usluge ne utiče na vrednovanje pozicija u finansijskim izveštajima, a što je društvo za reviziju dužno da ceni u svakom konkretnom slučaju kada postoji mogućnost za istovremenim pružanjem usluge revizije finansijskih izveštaja i usluge izrade izveštaja o transfernim cenama“.

³⁴ Ministarstvo finansija Republike Srbije, Mišljenje br. 011-00-1125/2014-16, *Bilten Ministarstva finansija*, <https://www.mfin.gov.rs>.

Iz navedenog primera je ilustrovano da ne postoji baš sasvim jasna linija kada je nezavisnost ugrožena. Pošto je međunarodna regulativa već prezentovana, na ovom mestu je citiran član 29 Zakona o reviziji koji se tiče nezavisnosti³⁵:

„Prilikom obavljanja zakonske revizije, društvo za reviziju, licencirani ovlašćeni revizori i svako fizičko lice koje je u položaju da direktno ili indirektno utiče na rezultat zakonske revizije, moraju da budu nezavisni od subjekta revizije i da ne učestvuju u odlučivanju kod subjekta revizije.

Nezavisnost lica iz stava 1. ovog člana je neophodno obezbediti u periodu koji obuhvataju finansijski izveštaji koji su predmet revizije i u periodu tokom kojeg se obavlja zakonska revizija do izdavanja revizorskog izveštaja.

Društva za reviziju i licencirani ovlašćeni revizori preduzimaju sve razumne korake kako bi se obezbedilo da, prilikom obavljanja zakonske revizije, na njihovu nezavisnost ne utiče bilo kakav postojeći ili mogući sukob interesa, poslovni ili drugi direktni ili indirektni odnos. To se odnosi i na njihovu mrežu, rukovodioce, revizore, zaposlene, druga fizička lica čije se usluge stavljaju na raspolaganje ili pod kontrolu društva za reviziju ili licenciranom ovlašćenom revizoru ili drugom licu koje je po osnovu kontrole direktno ili indirektno povezano sa licenciranim ovlašćenim revizorom ili društвom za reviziju.

Društva za reviziju i licencirani ovlašćeni revizori ne mogu obavljati zakonsku reviziju ako postoji pretnja: pregleda sopstvenog rada, ličnog interesa, zagovaranja, bliskosti ili zastrašivanja koje je uzrokovano finansijskim, ličnim, poslovnim odnosima, odnosima po osnovu zaposlenja ili drugim odnosima između društva za reviziju, licenciranog ovlašćenog revizora, njegove mreže i bilo kog fizičkog lica koje je u položaju da utiče na rezultat zakonske revizije i subjekta revizije.

Društvo za reviziju, licencirani ovlašćeni revizor, njihovi ključni partneri u reviziji, njihovi zaposleni i svako drugo fizičko lice čije se usluge stavljaju na raspolaganje ili su pod kontrolom tog društva za reviziju i licenciranog ovlašćenog revizora, a koje je direktno uključeno u aktivnosti zakonske revizije, i lica koja su blisko povezana s njima ne mogu da imaju ideo, niti da imaju materijalnog interesa ili direktne koristi u bilo kom subjektu revizije u okviru njihovih aktivnosti u zakonskoj reviziji, niti da učestvuju u eventualnim transakcijama u bilo kakvom finansijskom instrumentu koji je taj subjekt izdao, garantovao ili na drugi način podržao, osim udela koji su u indirektnom vlasništvu kroz institucije kolektivnog diversifikovanog investiranja, uključujući i fondove kojima se upravlja, kao što su penzijski fondovi i životno osiguranje.

Društva za reviziju i licencirani ovlašćeni revizori su u obavezi da u revizorskim radnim papirima dokumentuju sve značajne pretnje po nezavisnost, kao i primenjene mere zaštite kako bi se ove pretnje ublažile.

Ako za vreme perioda obuhvaćenog finansijskim izveštajima subjekt revizije bude stečen ili se spoji ili stekne drugi subjekt, društvo za reviziju treba da utvrdi identitet i proveri eventualne postojeće interesе ili odnose iz nedavne prošlosti, uključujući eventualne nerevizorske usluge pružene tom licu koji bi, uzevši u obzir raspoložive zaštitne mehanizme, mogli da dovedu u pitanje nezavisnost društva za reviziju i licenciranog ovlašćenog revizora i njegovu sposobnost da nastavi sa zakonskom revizijom posle datuma stupanja na snagu spajanja ili sticanja kod subjekta revizije.

³⁵ Zakon o reviziji, „Službeni glasnik RS“ broj 73/2019

Društva za reviziju i licencirani ovlašćeni revizori dužni su da najkasnije u roku od tri meseca od dana nastupanja okolnosti iz stava 7. ovog člana preduzmu sve neophodne aktivnosti da bi se raskinuli eventualni interesi ili odnosi koji bi doveli u pitanje njihovu nezavisnost i, po potrebi, da utvrde zaštitne mehanizme radi smanjivanja svake pretnje njihovoj nezavisnosti koja proističe iz ranijih i postojećih interesa ili odnosa.”

Sam tekst može da, na prvi pogled, izgleda opširno i da se čini preciznim, ali tumačenja u praksi mogu biti različita. Toga radi, svaka revizorska kuća u okviru svoje metodologije ima integrisane takozvane Izjave o nezavisnosti koje popunjavaju i potpisuju svi članovi tima prilikom angažovanja. Nije za očekivati da uprava revizorske kuće ima saznanja da li postoje rodbinske veze između člana tima i šefa računovodstva klijenta, tako da se ovim putem prikupljaju takve i slične informacije.

Zabrane koje proizilaze za revizore i društva za reviziju su prezentovane u članovima 44 i 45 referenciranog Zakona o reviziji i, zbog važnosti će biti citirani:

Zabrana za revizora

„Licencirani ovlašćeni revizor ne može da obavlja reviziju kod pravnog lica:

1) u kojem je vlasnik udela ili akcija ili ima značajan finansijski uticaj kod subjekta revizije ili ima značajan interes u povezanom pravnom licu subjekta revizije;

2) u kojem je direktor, odnosno član organa upravljanja ili nadzora, prokurist i punomoćnik subjekta revizije ili pravnog lica koje poseduje značajan interes u povezanom pravnom licu subjekta revizije;

3) u kojem je direktor, odnosno član organa upravljanja ili nadzora ili prokurist njegov krvni srodnik u pravoj liniji, krvni srodnik u pobočnoj liniji zaključno sa trećim stepenom srodstva i supružnik;

4) u kojem je pružalo usluge iz člana 45. stav 1. tačka 3) ovog zakona;

5) ukoliko nastupe druge okolnosti koje mogu da utiču na nezavisnost licenciranog ovlašćenog revizora.

Zabrana obavljanja usluga navedenih u stavu 1. ovog člana se odnose i na licencirane ovlašćene revizore koji obavljaju reviziju konsolidovanih godišnjih finansijskih izveštaja kod subjekta revizije.

Zabrane iz stava 1. odnose se na godinu za koju se obavlja revizija, kao i na godinu u kojoj se obavlja revizija.

Licencirani ovlašćeni revizor ne može da traži niti da prima novčane i nenovčane poklone ili usluge od subjekta revizije kod koga obavlja reviziju ili drugog pravnog, odnosno fizičkog lica koje je u vezi sa tim subjektom revizije, osim ako bi objektivna, razumna i obaveštena treća strana njihovu vrednost ocenila neznatnom i zanemarljivom.

Zabrane iz st. 1. i 4. ovog člana odnose se i na članove revizorskog tima i druga lica koja nisu licencirani ovlašćeni revizori, a učestvuju u reviziji.“

Širok prostor za tumačenje se dobija Zakonima koji koriste reč značajan, kao prvi stav ovog člana zakona. Ne postoji jasan iskaz da li je značajan udeo 51% ili možda 90%, tako da se otvaraju mogućnosti interpretacija i različitog poimanja značajnosti u svakoj od revizorskih kuća ili shvatanju svakog revizora.

Zabrana za društvo za reviziju

„Društvo za reviziju ne može da obavlja reviziju kod subjekta revizije:

1) u kojem ima udele ili akcije, ili udele i akcije u povezanim pravnim licima sa subjektom revizije;

2) koje je vlasnik udela ili akcija društva za reviziju;

3) ako je društvo za reviziju, odnosno bilo koja organizaciona jedinica u mreži kojoj pripada, odnosno povezano lice sa društvom za reviziju pružalo pravnom licu u godini za koju se obavlja revizija, kao i u godini u kojoj se obavlja revizija sledeće usluge:

(1) pripremu i vođenje poslovnih knjiga i sastavljanje finansijskih izveštaja,

(2) procenu vrednosti kapitala, imovine i/ili obaveza koja će biti reflektovana u finansijskim izveštajima, odnosno u kojima postoji očigledan sukob interesa,

(3) zastupanje u sudskim postupcima u vezi sa poreskim predmetima,

(4) obračun poreza i podnošenje poreskih prijava za fizička lica rukovodioce u sektoru finansija u privrednom društvu,

(5) savete u vezi sa računovodstvenim knjiženjem poreskih obaveza,

(6) dizajniranje sistema interne revizije i interne kontrole kao i njihovo sprovođenje,

(7) dizajniranje i primenu informacionih sistema u računovodstvenoj oblasti,

(8) aktuarske usluge,

(9) druge usluge koje bi, u konkretnim okolnostima, mogle da ugroze nezavisnost licenciranog ovlašćenog revizora ili društva za reviziju i/ili da utiču na vrednovanje pozicija u finansijskim izveštajima;

4) ako je povezano sa pravnim licem na drugi način, tako da takva povezanost može da utiče na nezavisnost i nepristrasnost obavljanja revizije.

Zabrana obavljanja usluga iz stava 1. ovog člana se odnosi i na društva za reviziju koja obavljuju reviziju konsolidovanih godišnjih finansijskih izveštaja kod subjekta revizije.

Društvo za reviziju ne može da traži niti da prima novčane i nenovčane darove ili usluge od subjekta revizije kod koga obavlja reviziju ili drugog pravnog, odnosno fizičkog lica koje je u vezi sa tim subjektom revizije, osim ako bi objektivna, razumna i obaveštена treća strana njihovu vrednost ocenila neznatnom i zanemarljivom.

U slučaju statusne promene subjekta revizije čiji su finansijski izveštaji predmet revizije, društvo za reviziju je dužno da proveri da li postoje moguće pretnje po njegovu nezavisnost, odnosno nezavisnost licenciranog ovlašćenog revizora u smislu čl. 29. i 30. ovog zakona i da najkasnije u roku od tri meseca od nastale statusne promene raskine poslovne odnose koji mogu uticati na njihovu nezavisnost.“

Zabrane prezentirane u ovom članu su za nijansu preciznije od zabrana koje su istaknute prema revizoru prema pojedincu. Generalno pravilo bi se moglo istaći na sledeći način: ako se pružaju usluge koje dovode do knjiženja, pa su time integrisane u finansijske izveštaje koji su predmet revizije, zabrana je istaknuta. I obrnuto, mogu se pružiti usluge koje neće imati efekte u bilansima, na primer procena neke stavke imovine za potrebe koje nisu knjiženje i primena koncepta fer vrednosti.

Konsultantske usluge koje revizor može da pruža klijentu mogu da obuhvataju savetovanje kod primene računovodstvenih standarda ili politika i predlaganje korektivnih knjiženja, sve u skladu sa odeljkom 601.3 A3 Kodeksa Etike³⁶, uz obavezno zadržavanje krajnje odgovornosti za donošenje odluka prilikom pripreme računovodstvenih evidencija i finansijskih izveštaja na rukovodstvu Korisnika usluga.

Takođe, konsultantske usluge mogu da obuhvate tumačenja poreskih propisa gde je subjektivnost istih svedena na minimum podrazumevajući da su poreski propisi odobreni, neposredno ili posredno, od strane poreskih vlasti na način da su jasno izrečeni, u praksi utvrđeni, zasnovani na poreskim zakonima, sve u skladu sa odeljkom 604.7 A3 Kodeksa Etike.

Na ovom mestu će biti istaknute najčešće pretnje nezavisnosti koje zahtevaju dodatno tumačenje, a to su: upravljački interesi, finansijski interesi, uticaj porodičnih veza i uticaj tekućeg ili potencijalnog sudskog spora.

Upravljački interesi. Suština svih iznetih pravila je da se revizoru zabranjuje obavljanje upravljačkih aktivnosti kod klijenta revizije. Međutim i samo obavljanje može biti različito u različitim državama odnosno pravnim sistemima ili od privrednog subjekta do subjekta. Uvek se postavlja u našoj praksi pitanje da li je direktor organ upravljanja. Odgovor koji nudi Zakon o privrednim društvima je negativan, jer je direktor izvršni organ, dok je skupština društva organ upravljanja. A da li je tako i u praksi?

Nezavisnost društva za reviziju čiji je revizor sada zaposlen kod klijenta nije ugrožena kada:

- plaćanja revizoru koji više nije zaposlen u revizorskem društvu ne zavise od naknada koje je revizorsko društvo primilo od klijenta,
- revizor koji više nije zaposlen u revizorskem društvu ne sudeluje u poslovnim i profesionalnim aktivnostima tog društva,
- revizor više ne učestvuje u aktivnostima svog prethodnog poslodavca,
- revizoru bivši poslodavac više ne sme ustupati deo svoje imovine bilo u formi stručnih časopisa i platformi, štampača, kancelarija ili slično.

Iako se nazivi upravljačkih funkcija mogu razlikovati pomenuto je u kojim prilikama kao i njihove odgovornosti, određivanje da li postoji upravljački interes pojedinca se utvrđuje ako postoje sledeće odgovornosti:

- planiranje poslovanja i nadzor nad poslovanjem,
- ovlašćenja za utvrđivanje da li je neki posao završen ili nije,
- odgovornost za ugovaranje uslova sa poslovnim partnerima,
- učestvovanje u profitu ukoliko je ova stavka bitan deo ukupne „plate“ menadžera,
- odgovornost za poslovanje entiteta.

Nije neobično, naročito u okolnim zemljama da se od člana revizorskog društva zatraži da ugled povezan sa svojim imenom posluži u afirmisanju različitih neprofitnih oblika

³⁶ International Ethics Standards Board for Accountants (IESBA), *International Code of Ethics for Professional Accountants (Including International Independence Standards)*, Section 601.3 A3, New York: International Federation of Accountants, 2023. Dostupno na: <https://www.ifac.org>.

organizovanja: dobrotvornih, religijskih, građanskih ili slično. Ovo je dozvoljena okolnost ukoliko je dokazivo da se revizor pojavljuje u honorarnom ili volonterskom odnosu i da ne učestvuje u radu uprave.

Finansijski interesi. Ovaj oblik ugrožavanja nezavisnosti može biti neprihvatljiv pod određenim uslovima. Naime, zabranjeno je da se revizor u bilo kakvom obliku finansijski poveže sa svojim klijentom ukoliko to narušava njegovu nezavisnost, odnosno ukoliko to može da naruši nezavisnost. Profesionalna regulativa pruža dodatna tumačenja za veliki broj različitih situacija kojima želi da dodatno obrazloži i pojasni kada postoji ugrožavanje nezavisnost, ali i pruža izuzetke povezane sa ovom tematikom.

Generalno, smatra se da zajmovi dati klijentu ili primljeni od njega narušavaju nezavisnost. Međutim postoje okolnosti kada je ovo dozvoljeno. Naročito na našem tržištu gde ne postoji preveliki broj banaka može postojati takav bankarski proizvod koji nije opredeljujući za revizora i koji ne bi zabranio da radi reviziju kod te banke. Američka regulativa vezana za reviziju nudi i par konkretnih primera šta su izuzeci koji ne ugrožavaju nezavisnost, a povezani su sa zajmove revizora od klijenta:

- zajmovi za automobile i zakup automobila osiguran založnim pravom na vozilu,
- zajmovi u celosti osigurani depozitima novčanih sredstava u istoj finansijskoj instituciji,
- kreditne kartice i novčani depoziti sa ukupnim neplaćenim saldom do limita do 5.000 dolara.

Ovakvi zajmovi dati revizoru moraju da budu plasirani pod uobičajenom praksom finansijske institucije koja je poverilac. A to znači da su uslovi pozajmljivanja isti prema revizoru i prema uporedivom drugom komitentu. Uporedivost je postignuta kada su dovoljno slični uslovi koji se tiču: 1) iznosa zajma u odnosu na vrednost kolaterala koji je dat, 2) uslovi otplate, 3) kamatna stopa, 4) troškovi obrade kredita, 5) dostupnost takvog finansijskog proizvodima uporedivoj javnosti.

Uticaj porodičnih veza. Prethodno pomenuti finansijski i upravljački interesi se mogu proširiti i na članove porodice revizora. Tako da ako supružnik, otac, sin ili drugi član porodice revizora poseduje finansijske ili upravljačke interese kod klijenta javlja se ugrožavanje nezavisnosti i zabrana za revizora. Ne možemo raditi reviziju očeve kompanije. Ova odredba se ne odnosi samo na vlasništvo već i a neke pozicije kod klijenta koje su osetljive za reviziju. Tako na primer, nije prihvatljivo da je supružnik blagajnik, interni revizor ili šef računovodstva kod klijenta. Tada revizor ne bi trebalo da bude angažovana na konkretnom projektu.

Uticaj sudskih postupaka. Nezavisnost revizora se smatra narušenom ukoliko sa klijentom postoji aktivan sudski spor ili ako je izvesno da će nastati. Pomenute situacije mogu inicirati neprijateljskim relacijama između revizora i klijenta. Veze sa klijentom, da bi postupak revizije tekao kako je to predviđeno, treba da budu iskrene i otvorene po pitanju svih aspekata poslovanja klijenta. U uslovima sudskog spora ove attribute je teško ili nemoguće postići.

3.7. Pozicija revizora

Od revizora se traži da budu psi čuvari, a ne lovački psi³⁷. Tumačenje zašto revizori zaista vode pasji život je u sledećem smislu: oni imaju jako malo autoriteta i prava da stvari postave na ispravan način pre nego što se dogodi neželjena okolnost, ali ih smatraju odgovornima kada stvari krenu naopako.

U procesu školovanja na poslovnim studijama, nečasnim radnjama i prevarama se ne pridaje dovoljno velika pažnja. Procesi se proučavaju i dokazuju na način kao da će se odigrati u nekakvom vakuumu, odnosno idealno racionalnom okruženju, pre nego u realnom životu. Iz tih razloga nije neobično da se ljudi školovani za poslovanje ne snalaze lako u otkrivanju i prevenciji prevara. Nije namera ovog rada da unese paranoju u poslovanje, već da ukaže odgovornim licima i praktičarima koje su opasnosti i alati korporativnih prevara, da objasni i prikaže potencijalne procedure kako se one mogu otkriti, prevenirati i istraživati. Autor Michael J. Comer u svome delu *Corporate fraud* iznosi sledeću tvrdnju: „Svaka prevarna radnja je mogla da bude prevenirana da su časni ljudi postavili pravo pitanje u pravom trenutku“³⁸.

Zapadne kompanije najveće investicije čine prema zemljama koje nemaju fantastičan „country risk“, naprotiv koje su prepoznate kako koruptivne. Nameće se pitanje da li van svog dvorišta, najveće kompanije koje se najviše diče legalnošću svog poslovanja, igraju na drugaćiji način van svog dvorišta.

Različita su gledišta na prevarne radnje i postoje uvaženi filozofi i ekonomski mislioci koji ih čak i opravdavaju ili do neke mere ohrabruju. U delima Krala Marksa postoji i objašnjenje za pojedine vrste prevara koje on vidi kao alat za redistribuciju dohotka. Naravno ova redistribucija se u ovoj školi mišljenja odnosi na tokove priliva prema proletarijatu. Može se realno prepostaviti da bi se stavovi izmenili kada se lični novac ili imovina nađu u igri.

U delu 4.1. ovog rada prikazani su sasvim ažurirani rezultati ko je otkrio korporativnu prevaru na bazi podataka do kojih su došli istražitelji udruženja ACFE. Prezentovano je da su pojedine pojave transcedentne, odnosno da su imantentne na prostor i na vreme, da su se dešavala i da će se dešavati u svim okolnostima.

Cost benefit analiza, naročito u ranijim fazama poslovanja poslovnog subjekta, može pokazati da su ulaganja u poslove prevencije prevarne radnje neisplativa i nesrazmerna prihodima i rizicima, međutim, svakako da je potrebno uključiti funkciju revizije minimalno u implementaciju sledećih stavki:

- Podrška menadžmentu da proceni rizike poslovanja i rizike od prevare,
- Obezbeđivanje kontinuirane obuke i podataka o prevarnim radnjama,
- Podrška menadžmentu u kreiranju sistema kontrola,
- Pregled učinaka dizajniranih kontrola i izveštavanje o tome kako ustanovljene kontrole funkcionišu u praksi i
- Detekcija i straga prevarne radnje.

³⁷ Eccles, R, *The Role of the Auditor: Guardian or Hunter?* (Boston: Harvard Business School Press, 2000), str. 45.

³⁸ Comer, M. 1997. „Corporate fraud“ Ashgate Publishing Company, str. 136

Faktor koji može uticati na potencijal prevare je takođe i stil upravljanja entiteta. Korporativna kultura, koja je opisana kao bitan element prepoznavanja značaja prevare, a kod nekih autora i glavni uzrok zbog kojeg su se desili kasniji skandali, je često posledica stila upravljanja.

Sumiranje faktora koji utiču na rizike od prevara je dano u narednoj tabeli:

Nivo rizika	Korporativna kultura	Lični stavovi zaposlenih	Okruženje
<i>Nizak rizik prevare</i>	Afirmacija časnih postupaka	Motivisanost	Politička stabilnost
	Jasan stil upravljanja	Orijentisanost ka uspehu	Ekomska stabilnost
	Jasne i efektivne interne kontrole	Odgovornost	Vladavina prava
	Profitabilnost i uspešnost	Apolitičnost	Ekonomski smislena i poštena izvršenja
	Poštovanje u široj zajednici	Legalisti	
	Implementacija profesionalnih standarda i standarda kontrole kvaliteta	Poštovanje odnosa sa kolegama bez obzira na godine i senioritet	
	Rast uz razvoj	Pošteno nagrađeni kroz zaradu	
<i>Visok rizik prevare</i>	Niski ili nekonzistentni etički standardi	Primanja ispod egzistencijalnog minimuma	Korupcija
	Slaba uprava ili politički ustavnovljena	Demotivisanost	Politička nestabilnost
	Niska profitabilnost	Ogorčenost	Slaba ekonomija, siromaštvo
	smanjivanje obima poslovanja	Sebičnost	Neefikasna kontrolna tela
	Nekontrolisane promene	Izraženi politički stavovi	Odsustvo vladavine prava
	Upitna prošlost	Niski moralni standardi i nepoštovanje pravila	Organizovani kriminal

Tabela 1: Faktori koji utiču na rizike od prevara³⁹

Istraživanja koja su sprovedena ukazuju na značajnu korelaciju između stila upravljanja, koji se može definisati kao diktatorski ili koji osnažuje kolektivno donošenje odluka, i potencijala prevarne radnje. Ova veza je ustavljena na način da umereni stilovi smanjuju potencijal prevare. Naime u okruženju u kojem je izražena kultura diktorskog upravljanja i potencijal za prevaru je intenzivniji kao i u okruženju u kojem je labava linija procedura i pravila. Dakle, upravljanje u kome je postignut dovoljan nivo demokratije, ali gde su jasne linije donošenja odluka, smanjuje potencijal prevare.

Kompanije koje sproveđe brze i snažne promene su izloženije potencijalu od prevare. U okolnostima kada je rast izuzetno brz i nije praćen razvojem kompanije, menadžment je u raskoraku i previđa da sproveđe standardizovane kontrole koje bi sproveo u redovnim okolnostima, čime je kompanija izloženija rizicima. Sa druge strane, poslovni subjekti koji su

³⁹ Tabelu kreirao autor

predmet statusne promene u kojoj su spojene sa drugom kompanijom ili joj pripojene takođe se izlažu značajnijem riziku, iz razloga što uprava spjenog društva želi da zadrži svoj status i u novim okolnostima.

Iz napred iznetog, a naročito imajući u vidu predstavljeni trougao prevara, možemo reći da svi ljudi i kompanije, teorijski, imaju priliku da počine prevaru i da različiti faktori utiču na to da li će ona biti sprovedena.

Prevara se može počiniti u različitim pravcima, odnosno ugrožavajući različite imaoce prava ili imovine:

- Prevara zaposlenog u odnosu na poslodavca,
- Prevara kupca ili dobavljača od strane zaposlenog u poslovnom entitetu,
- Prevare prema trećim licima (nepovezanim sa kompanijom),
- Prevare u odnosu na državu, najčešće u fiskalnom smislu.

Faktori koji utiču, odnosno koji mogu da motivišu prevarnu radnju su najčešće:

- Pristup koji počinilac prevare ima ili na prevaren način stekne u vezi sa prostorijama, računima u bankama, drugoj imovini ili računarskim sistemima,
- Veštine koje počinilac prevare ima u proceni prilike za prevaru i način izvršenja,
- Vreme koje počiniocu stoji na raspolaganju da planira i uspešno sproveđe prevaru
- Senioritet počinioca u kompaniji može biti bitan faktor, jer po pravilu su viši nivoi menadžmenta manje kontrolisani i poseduju a priori poverenje.

Ovi faktori se očigledno razlikuju od osobe do osobe i od kompanije do kompanije, ali kao što je u tabeli iznad prikazano i spoljašnje okruženje može biti okidač da li će kompanija ili pojedinac posegnuti za nekim alatom prevare ili ne.

Jedan od esencijalnih postupaka u prevarnoj radnji, jeste kako prikriti prevaru koja je počinjena. Imajući u vidu publikovane skandale i sve detalje kako su prevare počinjene, postavlja se pitanje da li je prevaru moguće zauvek sakriti i da li postoji „savršen zločin“. Kristalizalo se nekoliko razloga za nepostojanje „savršenog zločina“ u korporativnim prevarama:

- finansijski izveštaji žrtve prevare će pokazati gubitak ili nepostojanje imovine, a sofisticiraniji računovodstveni softveri i identitet počinioca,
- na kraju se ispostavlja da počinioci prevare nisu imali dovoljno veština, pristupa neophodnim podacima i vremena,
- počinioci zanemaruju prethodne prevare i veruju u to da su stvorili unikatnu samo sebi svojstvenu šemu prevare koja neće biti otkrivena,
- počinilac najčešće razmišlja jednokratno, da počini prevaru, stekne imovinu i nestane.

3.8. Detekcija korporativne prevare

Svaka organizacija mora da uspostavi kontrole nad sopstvenim procesima kako bi umanjila rizike od nastanka prevare i oslobođila potencijal za detekciju prevare. Međutim, kako je u ekonomiji, najčešće i najbitnije pitanje, pitanje mere, tako se i u ovom slučaju dešava da su kontrole u nekom poslovnom entitetu ili prenaglašene ili da ih nema u dovoljnoj meri. Ono što je sigurno, jeste da svaki ozbiljan poslovni subjekat mora da uspostavi specifične kontrole za detekciju prevarne radnje.

Revizori poseduju alate koji su neophodni u cilju detekcije prevare. Prvi i opredeljujući alati jeste stav da je angažovanje oko ove teme vredno truda.

Najvažniji alati koje revizori koriste u detekciji prevara se mogu agregirati u sledeće kategorije:

- Softverske platforme: koriste se kao vodeća i generalna metodologija procesa revizije. Ona može, i najčešće jeste, sveobuhvatna, ali se mogu koristiti i posebni alati koji su namenjeni samo posebnim područjima revizije. Kao poseban alat društva najčešće koriste softvere razvijene specijalno za uzorkovanje kako bi na smislen način iskombinovali elemente profesionalnog rasuđivanja koje može biti uslovljeno subjektivizmom sa čisto statističkim uzorkovanjem koje je zasnovano na matematičkim metodima i modelima.
- Tačni ulazni podaci: kada god je moguće, podaci koje revizor zahteva treba da budu u elektronskoj formi koja je čitljiva računaru bez prethodnog prekucavanja ili izmene formata.
- Eksterne baze podataka: ovo podrazumeva sve podatke koji se mogu dobiti van domaćaja klijenta revizije. Bilo da se oni nalaza na sajtu Agencije za Privredne Registre, Narodne Banke Srbije, Poreske Uprave, neke komercijalne baze podataka, katastra ili slično ili da su pribavljeni od trećih strana.
- Potkrepljivanje: potvrđivanje tačnosti podataka kroz intrevjue ili druge oblike revizorskog ispitivanja.

U svim ovi postupcima vreme koje je namenjeno revizijском angažovanju predstavlja ograničavajući faktor. U današnje vreme, neki od testova su automatizovani u potpunosti, neke je moguće poveriti i veštačkoj inteligenciji, ali je i dalje neophodno vreme koje će utrošiti pojedinci iz revizorskog tima kako bi izvršili analizu rezultata i praćenje.

Prikupljanje podataka se sprovodi u skladu sa definisanim metodologijom revizije za reviziju bilansne pozicije ili procedure. U ovim procesima se revizori najčešće oslanjaju na podatke iskazane na računima i prikupljanje potkrepljujućih dokaza. Naročito u vreme nakon korona pandemije, prikupljanje informacija je postalo sasvim virtualno, bez ljudskog kontakta. Podaci se dostavljaju mejlom, preko cloud-a postavljanjem na data room ili na neki sličan način. Prikupljanje podataka od ljudi je zanemareno u postupcima revizije u poslednje tri godine. Međutim, najočigledniji i najpoželjniji pružalač informacija je čovek iz razloga što će dati informacije:

- sa iskrenom željom da pomogne,
- ceneći ponašanje drugih u odnosu na date informacije, naročito ako su one saopštene usmenim putem,
- uprkos potencijalnoj reakciji koja može biti osvetoljubiva,
- koje se oblikuju na način da poboljša sopstvenu poziciju u kompaniji,
- za koje očekuje da će doneti finansijsku nagradu,
- na način u kome pojedinci smatraju da su pod nekim velom sumnje.

Proces prikupljanja podataka od zaposlenih i relevantnih rukovodilaca revizoru obezbeđuje i uviđanje reakcija kada se postavljaju pitanja, naročito ona koja su povezana sa prevarnim radnjama. Ova pitanja revizor nikada ne postavlja u optužujućem tonu, ali su reakcije ispitanih uvek dragocene. Naročito su dragocene informacije koje se prikupljaju u neformalnom okruženju. Zaposleni kod klijenta će dragocene informacije ležernije saopštiti revizoru u restoranu, na pauzi za pušenje ili prilikom obilaska pogona nego u formalizovanom okruženju svoje kancelarije, a naročito su upitne informacije koje je revizor prikupio slanjem standardizovanog upitnika klijentu na mejl.

3.9 Istraživanje prevare

Inicijalni šok da je u nekoj kompaniji počinjena prevara dovodi do velike nestabilnosti i čestih grešaka koje ne donose dobrobit zbog reakcija koje su učinjene ishitreno. Naročito kada se prevara desi od strane dugogodišnjeg zaposlenog od poverenja, kompanija ne želi reputacioni rizik i želi da se reši problema što je pre moguće. Informacija o prevari može doći do relevantnog tela unutar kompanije na različite načine. Nisu svi podjednako kredibilni i ne zahtevaju svi identičan nivo reakcije.

Anonimne pismene ili usmene dojave ne moraju da budu istinite. Međutim, iz razloga šta je pozadina da se neko odluči na dojavu, one ne smeju biti olako odbačene i potrebno ih je istražiti.

Revizorski nalazi bi trebalo da budu detaljno istraženi. Revizori se bave materijalno značajnim stavkama i u revidiranom periodu ne mora da se dogodi krucijalna prevara, ali može da bude identifikovan njen začetak ili neka koja nije opredeljujuća po poslovanje klijenta u tom momentu. Revizor je angažovan, po pravilu, značajno kasnije nego što se prevara dogodila, tako da ako on o njoj izvesti u aprilu naredne godine u odnosu na revidiranu, svakako je potrebno uraditi i praćenje radnji o kojima se revizor izjasnio i u prvom narednom periodu.

Glavni razlozi zbog kojih je neophodno istražiti sumnje vezane za prevaru su:

- nadoknaditi nastali gubitak i prevenirati nastanak novih,
- pronaći i na adekvatan način sankcionisati počinioce prevare,
- relaksirati nedužno osoblje od sumnji,
- prevenirati ponavljanje prevare.

Istraživanje prevare je neophodno započeti planom kao i kod regularne revizije. Važno je baviti se postupcima koji nisu isplanirani ili se baviti nekoordiniranim akcijama. Potrebno je iskazati strpljenje i ne žuriti sa odlukama osim ako promptna akcija nije neophodna kako bi se zaštitila imovina i sprečilo uništavanje evidencija koje su potencijalni dokazni materijal. Faza planiranja bi trebalo da poštuje sledećih nekoliko koraka.

1. Razmotriti sve mehanizme vezane za identifikovanu prevaru i zabeležiti sve što nam je poznato u vezi sa njom. Trebalo bi opisati jasno sopstvenu teoriju kako je uspostavljen mehanizam prevare. Dakle, potrebno je formirati evidencije o nastanku prevare, o dokumentima koji su falsifikovani i gde je moguće pronaći dokaznu dokumentaciju, identifikovati sve koji su potencijalni počinioци prevare ili su povezani sa njima, istražiti da li su ranije postojali slični modeli prevare, ako jesu kako su otkriveni i šta su relevantne informacije o postupcima koji su sprovedeni. U ovom koraku je potrebno razmotriti devijacije u računovodstvu koje su se dogodile u tom trenutku. Kasnije se uvek ispostavi da slučajnosti nisu postojale.
2. Diskutovati najgori scenario. U ovom koraku je neophodno razmisleti da li sličan problem može da postoji u još nekoj kompaniji ili na još nekoj lokaciji ispitivane kompanije. Potrebno je sagledati i zapisati sve potencijalne gubitke iz najgoreg scenarija.
3. Sagledati da li je prevare kontinuiranog karaktera i da li je verovatno i moguće da se ponovi.
4. Ispitivanje da li postoje potencijalne negativne posledice od sprovođenja istrage prevare. Ukoliko počinilac prevare uvidi da se sprovodi istraga može doći do ucenjivanja, protivtužbi i ostalih posledica.
5. Razmotriti koje su sve dokazne evidencije neophodne da bi se dokazao eventualni najgori scenario.
6. U okolnostima kada je počinjena kompjuterska prevara može biti neophodno angažovanje IT eksperta kako bi se obezbedilo čuvanje originalnih zapisa.

3.10 Kadrovska politika

U Srbiji je kontrola rada revizorskih kuća, do skora bila sprovedena od strane institucije Komore ovlašćenih revizora, dok je sada preneta na Komisiju za hartije od vrednosti. Suština kontrole kvaliteta je ista, samo je institucija promenjena. Kontrola rada revizije u Srbiji je slična kao i u regionu i oslanja se na model EU regulative dodeljujući ovu funkciju državnim institucijama i profesionalnim telima. U Hrvatskoj kontrolu kvaliteta rada revizije vrši Ministarstvo financija i Odbor za javni nadzor revizije. Tamošnja komora revizora vrši licenciranje revizora, ali nije nadzorno telo. EU direktiva zahteva da sve članice imaju nezavisna tela za javni nadzor revizije. U Nemačkoj javni nadzor obavlja APAS (Auditor Oversight Body) a licenciranje sprovodi komora Institut der Wirtschaftsprüfer (IDW); u Francuskoj revizore kontroliše Haut Conseil du Commissariat aux Comptes (H3C), a u Velikoj Britaniji Financial Reporting Council (FRC). FRC je pominjan kod jednog od prethodno obrađenih skandala kao nadzorno telo. SAD imaju najstrožiju kontrolu rada revizora. Izmene u toj državi su delimično nastupile nakon skandala u koji su bili uključeni Enron i Arthur Andersen, što je detaljno obrađeno u prethodnom delu ovog rada kao i aktuelni Sarbanes-Oxley zakon. U SAD, ključni regulator je PCAOB (Public Company Accounting Oversight Board), telo koje vrši kontrolu društava za reviziju koja su angažovana u reviziji finansijskih izveštaja javnih kompanija. PCAOB sprovodi kontrole, izriče kazne i može oduzeti licence. SEC (Securities and Exchange Commission) je tamošnja Komisija za hartije od vrednosti koja nadgleda rad PCAOB. Poslednja u nizu relevantnih institucija je AICPA (American Institute of Certified Public Accountants) koja je angažovana da donosi profesionalne standarde, ali nema regulatornu ulogu.

Sagledavajući registar mera koje su izrečene u Srbiji, uočljivo je u kom pravcu one teku. Na sreću profesije, nisu česte mere koje se odnose na suštinska kršenja pravila i izdavanje pogrešnog mišljenja. Sada je pažnja orijentisana na druge segmente koji nisu manje važni i često se tiču faze planiranja revizije i procene rizika. Naravno da su i oni suštinski bitni, ali se vidi pomak koji je nastao. Prateći svetsku praksu kontrole kvaliteta revizije, uočavamo da su poneke revizorske kuće imale izrečene mere zbog neadekvatnog procesa selekcije kandidata za posao i samog procesa zapošljavanja. Ova tema nije bitna samo za revizorskiju profesiju, već za svaki poslovni subjekt.

Prevencija počinjanja prevare kreće upravo od smislene selekcije kandidata prilikom zapošljavanja u svakom entitetu. Veštačka inteligencija, elektronska i mašinska obrada podataka mogu dovesti do grešaka, ali koje nisu učinjene sa namerom sticanja nelegalne i nelegitimne dobiti. Ovakvo ponašanje je immanentno samo čoveku.

Poštena, otvorena i efikasna politika zapošljavanja ima primetan efekat u rezistentnosti poslovnog subjekta na prevaru radnju.

Sve kreće skriningom pre zapošljavanja. Ovo znači da je neophodno istražiti sve aspekte koji su relevantni za zapošljavanje pre zaključivanja ugovora o radu. Poslodavac ima pravo da oceni svoje rizike zapošljavanjem određene osobe, ali i obavezu da zaštitи svoje trenutne zaposlene, njihovu sigurnost i postignut nivo blagostanja. U tom smislu, kandidati za posao koji falsifikuju svoju radnu biografiju u domenu obrazovanja ili prethodnog radnog iskustva ne mogu biti od poverenja.

Svi entiteti bi trebalo da izvrše provere potencijalnih zaposlenih ali i skrining postojećih kadrova kada treba da budu promovisani na nove senzitivne pozicije u organizaciji.

Ukoliko poslovi subjekt ne identificuje niti pokuša da identificuje sumnjivu prošlost zaposlenog, a on izvrši delo koje je protivzakonito, poslodavac takođe može biti optužen za nemar.

Skrining pre zapošljavanja ne treba da bude sproveden mimo procedura za zapošljavanje niti mimo znanja uprave adekvatnog senioriteta. Politike zapošljavanja treba da budu integrisane u odgovarajuće priručnike, programe obuke i slična interna akta. Idealno bi bilo da ovakav dokument sadrži kontrolnu listu sa parametrima koji diskvalifikuju određenog zaposlenog i kontrolnu listu kako će ovi parametri biti identifikovani.

U toku ovih procedura kompanije moraju voditi računa do koje mere se sprovodi skrining i kakva se pitanja postavljaju, naročito ona koja su lične prirode. Iz tog razloga, pri formiranju prethodno pomenutih uputstava i priručnika, neophodno je angažovati i konsultovati pravnika koji se bavi podacima o ličnosti. Naime, moraju se poštovati pravila koja ne bi prekršila, kod nas Zakon o zaštiti podataka o ličnosti⁴⁰ ili ako se radi o stranom državljaninu, takozvani GDPR, odnosno The General Data Protection Regulation, relevantan za građane Evropske Unije. Lokalni akt predstavlja samo prilagođeni i manje opširan ekstrakt iz evropske regulative, tako da su ograničenja u zadiranju u senzitivne podatke potencijalnih zaposlenih veoma slična, ako ne i identična. Dakle, u skriningu i intervjuisanju kandidata mora se voditi računa da su pitanja koja se postavljaju legalna i da su legalne metode putem kojih se prikupljaju odgovori.

Sledeća razmatranja mogu biti relevantna u programu skrininga prilikom zapošljavanja:

- ❖ Koje poslovne pozicije treba da budu uključene u program? Bitno je da li je program primenljiv na sve zaposlene, da li se primenjuje na agente i savetnike, da li se primenjuje na zaposlene na određeno i na zaposlene na neodređeno vreme, da li se primenjuje na zaposlene koji se posredno nalaze u organizaciji (na primer čistačice i čuvari zaposleni kod drugog pravnog lica koje pruža ovu uslugu). Pri ovome se mora voditi računa ukoliko se program skrininga ne primenjuje na sve kandidate, jer oni koji su odbijeni mogu izneti žalbu da proces nije bio pošten i da je bio prema nekome diskriminatoran.
- ❖ Kada provere treba da budu sprovedene? Neke provere je potrebno sprovesti, pa tako programom i definisati, da budu sprovedene pre samog zaposlenja. Druge procedure se mogu sprovoditi kada je u pitanju zapošljavanje na senzitivnim pozicijama unutar organizacije. Naravno, trebalo bi da postoje procedure sprovodive prilikom unapređenja ili transfera druge vrste (sekondment u okviru mreže).
- ❖ Koje su pravne posledice? Kao što je izneto vezano za GDPR i zaštitu podataka o ličnosti, moraju da postoje naznake u okviru programa kakva pitanja nije dozvoljeno postavljati i naravno ako postoje neke specifične restrikcije u zemlji u kojoj se vrši zapošljavanje ako organizacija sprovodi regrutaciju u okviru svoje stalne poslovne jedinice u inostranstvu.

⁴⁰ Zakon o zaštiti podataka o ličnosti „Službeni glasnik RS“ broj 87/2018

- ❖ Kako će se vršiti verifikacija prikupljenih podataka? Verifikacija se može sprovesti u okviru organizacije u skladu sa sopstvenim veštinama i kapacitetima ili se može angažovati spoljni ekspert iz relevantne oblasti.
- ❖ Ko se bavi administriranjem i ažuriranjem programa skrininga? Ovaj program je sveprožimajući za celu organizaciju i u njegovo stvaranje i ažuriranje mora da bude uključeno više sektora: kadrovsко odeljenje, odeljenje za rizike, a ako postoji i odeljenje interne revizije.
- ❖ Cost-benefit efekti. U svakoj organizaciji će se postaviti pitanje da li su troškovi stvaranja i sprovođenja ovog programa prihvatljivi i u skladu sa benefitima koji se od njega očekuju. Imajući u vidu potencijal prevarne radnje, odgovor je lako dokučiti.

Prva faza u skrinigu je svakako inicijalni intervju, odnosno razgovor sa kandidatom. Kandidatima bi pod jednakim uslovima trebalo obezbediti pristupne forme i jednaka pitanja za prikupljanje podataka potrebnih organizaciji. Potencijalnom zaposlenom je već u tom momentu potrebno komunicirati koje su politike organizacije, etički kodeks koji se mora poštovati, koji konflikti interesa mogu da nastanu. U modernoj praksi, naročito stranih kompanije, je moguće da posodavac zatraži od prethodnog poslodavca određene podatke. Prethodni poslodavac nije dužan da na njih odgovara, ali je moguće postaviti samo pitanje da li bi on ponovo zaposlio tog kandidata ili da li bi ga preporučio. Danas je dostupnost takvih podataka o prethodnim poslodavcima skoro pa javna. Nije neophodno zatražiti od kandidata da dostavi neku formu listinga iz PIO fonda, dovoljno je izvršiti online pretragu. U zavisnosti od generacije kandidata, postoje istraživanja kako koja generacija traži posao. Mlađe generacije su prilično orijentisane digitalnom svetu i posao nude ili traže preko interneta. Postoje društvene mreže koje se bave samo poslovnim aspektom svojih članova, pa je tako jako jednostavno na profilu kandidata pročitati kada je i šta radio kod kojeg poslodavca (na primer mreža LinkedIn). Naravno na ovakve podatke poslodavac ne bi trebalo potpuno da se osloni ali i može uporediti sa radnom biografijom i motivacionim pismom koje je dobio prilikom oglašavanja.

U slučaju kada postoji namera zapošljavanja kandidata, dobra praksa je dati kandidatu pisani ponudu. Ovakav dokument bi trebalo da bude u standardizovanoj formi, pisanih je karaktera i može izbeći okolnostima u kojima su kandidat ili osoba koja vodi intervju imali neka usmena nerazumevanja ili različita shvatanja uslova angažovanja. Ovakva ponuda bi trebalo da bude proverena od strane pravnika pre izdavanja i da predviđa kandidatu koji su dodatni uslovi zapošljavanja, kao na primer lekarsko uverenje, potvrda o nekažnjavanju, nivo zarade sa jasnom naznakom da li je izražena bruto ili neto vrednosti i ostale bitne informacije za zasnivanje radnog odnosa.

Uobičajeni zaštitni mehanizam za organizaciju ali i zaposlenog je dogovaranje probnog rada. Probni rad je najčešće u trajanju od tri meseca i ovaj period bi trebalo da bude dovoljan za razjašnjavanje bilo kojih otvorenih pitanja koja su vezana za zaposlenog.

Rad na određeno vreme za određene pozicije može biti naročito senzitivan baš iz razloga što postoji unapred definisan period saradnje nakon koga se ona raskida. Ovakvo zapošljavanje je potrebno pažljivo sprovesti posebno kada se radi o zapošljavanju programera ili sekretarica jer se radi o osobama koje mogu imati pristup podacima koji su jako bitni za organizaciju i njihova manipulacija nosi sa sobom značajan rizik. Nije redak slučaj da se ponekad zapošljavanje ovakvih radnika sprovodi preko agencija za zapošljavanje ili lizing radne snage. U tim okolnostima organizacija mora detaljno proveriti da bi se pouzdala u takvu agenciju.

Opis poslova predstavlja jedan od najbitnijih delova ugovora o radu. Dužna pažnja se mora obezbediti ovom segmentu, jer je on prevencija prevarnih radnji koje proizilaze iz narušavanja svojih dužnosti od strane zaposlenih. Svi opisi poslova moraju da budu u skladu sa zaštitnim mehanizmima od prevare i trebalo bi da sadrže sledeće obaveze zaposlenog:

- izveštavanje o svim incidentima u organizaciji i o potencijalnoj prevari ili sumnji na malverzaciju,
- da će se pridržavati sve pravne regulative o kojoj je upoznat,
- da će sarađivati i podržati istrage kada je to zahtevano i da će tada odgovoriti na zadata pitanja od strane uprave,
- da će se suzdržati od obelodanjivanja poverljivih informacija prema trećim licima.

Konflikt interesa u toku rada mora biti jasno komuniciran zaposlenom, odnosno potencijalnom zaposleno, u najranijoj mogućoj fazi procesa zapošljavanja. Ovaj konflikt mora biti komuniciran prema zaposlenima, dobavljačima, agentima, distributerima i ostalim licima prema kojima organizacija može biti izložena.

Pokloni i zabava su detaljnije objašnjeni kroz kodeks etike profesionalnih računovođa kada je neophodno zaštiti nezavisnost i integritet. Međutim, primanja poklona i korupcija su važna tema i treba da budu razjašnjeni svim zaposlenima u organizaciji. Korupcija može biti jedan od prvih koraka u raspirivanju prevarnih radnji. Često organizacije postavljaju vrednosne limite (na primer do 50 EUR) vezane za poklone koji se mogu primiti od trećih lica. Neke kompanije, međutim postavljaju dvostrukе standarde kada je u pitanju vrednost datih u odnosu na vrednost primljenih dobara. Politike u ovom delu moraju biti konzistentne, ne možemo se na jedan način ophoditi kada neko pokušava da podmiti našeg zaposlenog, a na drugi ukoliko mi tim instrumentom želimo da postignemo neki cilj u drugoj organizaciji. Dobra praksa su godišnji izveštaji u kojima se od zaposlenih traži da izveste o tome od kog asu primili poklone, kojom prilikom i koja je njihova procenjena vrednost. Ukoliko zaposleni prima poklone značajne vrednosti od trećih lica postoji sumnja da li će o njima izvestiti upravu. Ako se otkriju prevare u vezi zaposlenog, sam ovaj propust ga nominuje kao osobu koja se ne pridržava etičkih standarda. Sa druge strane, ovakav izveštaj štiti one koji pošteno podnose preglede primljenih poklona ako se kasnije pojave događaji koji ih mogu diskreditovati.

U cilju prevencije prevare mogu biti i godišnje evaluacije zaposlenih. Kada je revizorska praksa u pitanju, ove evaluacije su nametnute profesionalnom regulativom – Međunarodni Standard Kontrole Kvaliteta 1 (MSKK 1), ali svaka organizacija može imati samo benefite od implementacije ove procedure. Na bazi sledećih parametara evaluaciju vrši menadžer odgovarajućeg senioriteta:

- način na koji se zaposleni odnosi prema kontrolama koje on treba da sprovodi prema svojim saradnicima,
- pregled ciljeva koje je zaposleni pred sebe stavio prethodne godine i postavljanje novih,
- informacije o poslovnoj jedinici u kojoj je zaposleni angažovan koje su dobijene od strane odeljenja interne revizije,
- analiza prijavljenih incidenata (ako ih je bilo),
- pregled izveštaja o primljenim poklonima od strane trećih lica.

Disciplinske mere su alat borbe protiv prevarnih radnji. Obično kadrovks služba u saradnji sa pravnom sačinjava listu prestupa koje vode do disciplinskih mera. Detalji ovih mera i razloga

za pokretanje istih bi trebalo da budu integrисани u pravilnik o radu ili drugi interni akt organizacije i da bude prezentovan na treninzima i kontinuiranim edukacijama zaposlenih.

Preventiva prevare se postiže i stalnom obukom i treninzima. Ovi treninzi bi trebalo da budu prilagođeni organizacionoj strukturi organizacije, jer nisu svi zaposleni na isti način odgovorni za prevaru niti imaju isti potencijal za njeno izvršenje ili preveniranje:

- *Top menadžment* treba da ima poseban briefing visokog nivoa o riziku od prevare i o etičkom kodeksu,
- *Izvršni organi* treba da budu obavešteni i da imaju generalnu svest kako se rukuje poverljivim informacijama,
- *Menadžeri i finansijski stručnjaci* moraju imati informacije kako se detektuju prevare i šta mogu biti simptomi prevarne radnje,
- *Radnici u nabavci i radnici koji su izloženi riziku da mogu raditi u korist neke treće strane* treba da budu upoznati sa posledicama korupcije, pravnim merama, šta uraditi kada neko ponudi mito i o kanalima komunikacije prema upravi vezano za korupciju.
- *Svi koji koriste računare* moraju imati znanja iz oblasti zaštite podataka i potencijalne zloupotrebe podataka,
- *Čistačice* moraju biti upoznate sa procedurama vezanim za korišćeni papir (potencijalno štampane senzitivne podatke koji su u korpama umesto da su prošle kroz uništivače papira – šreder).

3.11 Preporuke za unapređenje procesa revizije

Ne bi imalo smisla da se ovo istraživanje završi na razradi teorijskih modela i primera iz prošlosti, a da ne ponudi nikakve sugestije za unapređenja u radu. Tako da su u ovom poglavlju date neke ideje i pravi u kojima se može razmišljati kako bi se pronašla adekvatna rešenja.

Na bazi teorijskih modela razrađenih u ovom delu kao i rezultata istraživanja koje je detaljno izloženo u sledećem delu rada identifikovano je nekoliko polja koja su inače poznata kao polja koja je neophodno razraditi u ime identifikovanja prevare radnje, ali na ovom mestu su ona još jednom razrađena i dat prostor za unapređenje.

3.11.1 Analitičke procedure

Kao što je više puta navedeno, analitičke procedure su prva tačka i osnovni alat. Međutim, prilikom postavljanja pitanja zašto revizor nije otkrio prevaru i zašto analitičke procedure nisu sprovedene u punoj meri kao uobičajeni odgovori su se javljali da analitičke procedure, kao alat i kao dokaz, ne nude dovoljno jaku potporu za izražavanje mišljenja revizora. Uglavnom zato što u tumačenju ovih analiza postupak revizije je značajno izložen većem ili manjem profesionalnom skepticizmu revizora kao i da interpretacija rezultata u velikoj meri zavisi od kvaliteta podataka dobijenih od klijenta, a koji nisu dokumentarno testiranje.

Dakle, analitičke procedure nose sa sobom visok nivo prosuđivanja revizora. I naravno, teško je ocenjivati prosuđivanja kada se sprovodi kontrola kvaliteta sprovedene revizije.

Analitičke procedure ne mogu biti dokaz za prevarnu radnju, ali ne smeju biti puki formalni zahtev u prvoj fazi revizije gde će juniori uneti različite podatke kako bi ispunili ovaj korak. Iskusnom revizoru analitičke procedure mogu da posluže kao alat za identifikovanje područja kojima je neophodno posvetiti veću pažnju, odnosno područja koja nose veći potencijalni rizik. To mogu biti: neuobičajene transakcije za poslovni model klijenta, neuobičajeni (okrugli) iznosi, neočekivani racio odnosi, trendovi koji nisu u skladu sa iskustvenim očekivanjima. Kada revizor uoči ovakve okolnosti, mora odmah da u strategiju revizije ovog područja integriše detalja testiranja.

Neke od preporučenih procedura mogu biti:

- ❖ Komparacija mesečnih i kvartalnih prihoda od prodaje po lokacijama i proizvodima sa istim podacima za prethodnu godinu. Ovo poređenje će informisati revizora da li su pokazatelji konzistentni. Dodatno revizor može (i trebalo bi) da proveri priznavanje prihoda u danima pred kraj perioda i u danima neposredno nakon kraja izveštajnog perioda. Neuobičajene transakcije bi bile rast u danima ispred i značajan pad u danima nakon bilansnog preseka.
- ❖ Komparacija marže po proizvodima i na nivou entiteta sa budžetom, prethodnom godinom i naročito trendovi margine u odnosu na delatnost kojom se klijent bavi. Prilikom razrade Crazy Eddie slučaja istakli smo značaj ove procedure. Da je sprovedena prvi indikator bi bio da je rizik visok i strategija revizije bi sigurno bila drugačija, ne ulazeći u nagađanje da li bi prevara bila otkrivena. Istoriski, ista procedura bi ranije otkrila (originalnu) Poncijevu šemu.
- ❖ Identifikovanje „prepumpnih kanala prodaje“ se sprovodi poredeći rast prodaje sa neuobičajenim popustima i rabatima u kasnjem ili istom periodu. Najbolje je posmatrati procenat popusta u odnosu na realizaciju kroz više perioda. Njihov neuobičajeni nivo daje puno informacija o realnosti inicijalno prikazanih prihoda. Naročito ako se popust dešava nakon nekog izveštajnog perioda (kvartal ili godina).

3.11.2 Upitnici kao alat revizora

Forenzičke računovođe i revizori su naročito orijentisani ka upitnicima⁴¹. Praksa je pokazala da će ljudi koji bi nerado dali informacije o prevarnoj radnji, to ipak verovatnije učiniti ako su direktno pitani nego ako je upit otvorenog tipa, gde se može izreći nerazumevanje previše opšte postavljenog pitanja. Potrebno je da revizor izvrši intervjuisanje po upitniku i to sa menadžmentom gde bi sakupio informacije o tome da li menadžment vidi da postoji rizik od prevarne radnje u entitetu kao i da li da li ima saznanja o potencijalnoj prevarnoj radnji. Preporuka je da revizor ne postavi ova pitanja samo menadžmentu, naročito ne finansijskom koji se i bavi sastavljanjem finansijskih izveštaja, već i pojedincima iz entiteta koji nisu angažovani u računovodstvu i izveštavanju i na različitim nivoima autoriteta i odgovornosti.

⁴¹ Meijer, M. *Forensic Accounting and Fraud Investigation for Non-Experts* (Hoboken: Wiley, 2009), str. 112.

Tada pitanja ne smeju da budu formulisana na rigidnom jeziku profesije, već prilagođena jasnosti širem broju intervjuisanih pojedinaca.

Kombinacija sugestija revizora kroz intervju i standardizovani upitnik sa ciljanim, klijentu prilagođenim analitičkim procedurama može da podigne efektivnost revizije u otkrivanju prevarne radnje kao i da zameni neke suštinske testove u daljim fazama revizije.

3.11.3 Procena rizika

Procena rizika ne sme da bude samo jedna tačka u procesu revizije. I to na njenom početku. Ona mora da bude kontinuiran proces koji se može menjati tokom revizije i to prikupljanjem novih činjenica i dolaskom do novih saznanja o klijentu. Rizik od prevarne radnje se može istaći i privući pažnju revizora u toku procedura koje se tiču prihvatanja angažovanja ili njegovog nastavka, tokom faze planiranja angažovanja, prilikom identifikovanja i razumevanja internih kontrola koje su uspostavljene ali i tokom dokumentarnog testiranja na terenu. Prilikom samog procesa revizije na terenu neki indikatori mogu biti ključni. Sledеći primeri moraju biti posebno razmotreni od strane revizora:

- nedostupnost originalnih dokumenata, već samo kopije,
- ograničen pristup revizoru prema: nekim dokumentima, pojedinim zaposlenima, prostorijama, poslovnim partnerima ili slično.

Programi revizije koliko god standardizovani kroz softvere ili slične alate moraju da budu ipak prilagođeni svakom pojedinačnom klijentu i procenjenom riziku. Ovo iz razloga što svaki klijent ima za sebe skrojene interne kontrole, a menadžment je u ekskluzivnom položaju da na njih može da utiče i poznaće načine kako može da ih prenebregne u funkciji pripremanja finansijskih izveštaja na način drugačiji od ispravnog.

Da procenjivanje rizika nije jednoznačna operacija i da se može ili po nekad mora menjati kroz reviziju obrazloženo je kroz nekoliko testova:

Test glavne knjige. Revizor mora da identifikovanje manuelnih i automatskih naloga za knjiženje. Naročitu pažnju treba da posveti kontima koja su namenjena samo za automatske unose i da li na njima postoje manuelna prilagođavanja i ko ih sprovodi, odnosno ko ima autorizaciju da u računovodstvenoj aplikaciji može da sprovede takvo knjiženje. Ovo može biti značajan indikator.

Pregled računovodstvenih procenjivanja. Krivotvoreni finansijski izveštaji su, prezentirano je, kreirani kroz namerne pogrešne računovodstvene procene. Postojeći standardi profesije nameću revizoru obavezu da razmotri materijalno značajna računovodstvena procenjivanja uprave. Na ovom mestu je važno da revizor uporedi ova procenjivanja i računovodstvene politike kroz više perioda. Da uzme u razmatranja i one periode kada nije bio angažovan za reviziju finansijskih izveštaja kako bi sagledao da li postoji kontinuitet ili indikator da se vrše značajne izmene prepostavki izveštavanja.

Prosudjivanje poslovnih obrazloženja za neuobičajene transakcije. Kompanije koje su opisane u skandalima su često koristile kompleksne poslovne strukture, sofisticirane transakcije

kao i uplitanje više povezanih lica. Revizor mora da razmotri da li je racionalna takva kompleksna struktura.

3.11.4 Propusti prilikom priznavanja prihoda i kod transakcija sa povezanim licima

U razmatranjima najvećih finansijskih skandala bilo je prezentirano na koliko mesta su krivotvoreni finansijski izveštaji. Dijapazon je bio širok, ali je svima bilo zajedničko da prihodi nisu iskazani na adekvatan način. Revizor se nalazi pred značajnim izazovom prilikom priznavanja prihoda. Sigurno ne može sprovesti suštinske testove i proveravati izlazne fakture. Naravno, ovo i ne bi bio dovoljno dobar put. Na ovom mestu je neophodno sagledati da li postoje promene ne sezonskog tipa u rastu prihoda, neuobičajena knjiženja naročito na kraju izveštajnog perioda. Značajan je broj indikatora koji mogu pomoći revizoru, ali je krucijalno posmatrati duži vremenski period kako bi se uočile neuobičajene diskrepance. Pitanja koja revizori moraju razmotriti i na koja nije poželjan potvrdan odgovor mogu biti sledeća:

- ✓ Da li je klijent na bilo koji način finansiran u zavisnosti od visine potraživanja (faktoring i slični poslovi)?
- ✓ Da li potraživanja imaju značajan rast u periodima koji se posmatraju?
- ✓ Da li potraživanja rastu brže od prihoda od prodaje?
- ✓ Da li je prodaja na odloženo porasla u odnosu na prodaju za gotovo ili avansnu prodaju (u zavisnosti šta je primenljivo u poslovnom modelu)?
- ✓ Da li je nivo gotovine i gotovinskih ekvivalenta u bilansu stanja opao kada se poredi sa nivoom prodaje i potraživanja?
- ✓ Kako troškovi nabavne vrednosti prodate robe prate prihode (poređenje bruto marže odnosno razlike u ceni po periodima)?
- ✓ Da li troškovi transporta padaju u odnosu na volumen prodaje?
- ✓ Da li postoje značajne prodaje na kraju izveštajnog perioda?
- ✓ Da li postoje značajni povrati neposredno nakon značajnog rasta prihoda?

Naročito je bitno razmotriti prihode koji potiču iz transakcija sa povezanim licima. U našim privrednim okolnostima to znači da revizor mora detaljno proučiti klijentovu studiju o transfernim cenama. Kako je ovo specifična oblast revizor bi trebalo da se osloni na rad stručnjaka iz ove oblasti ili iz poreskog odeljenja ako postoji u revizorskem društvu ili angažovanjem eksperta.

3.11.5 Konflikt interesa

Prvi postulat u reviziji jeste nezavisnost revizora. Ukoliko postoje okolnosti koje mogu da utiču na njegovu nezavisnost čitav niz profesionalnih standarda se bavi problematikom da li revizor tada uopšte može da prihvati angažovanje i pod kojim uslovima.

Nezavisnost se postiže na različite načine. Prvi od njih jeste rotacija revizora. U našoj regulativi je ona bila restriktivnije pravilo do poslednjih izmena zakona o reviziji. Od 2002. godine u Sjedinjenim Američkim Državama ova rotacija je neophodna na svakih pet godina. Procena je da je ovaj period dovoljan da ugrozi nezavisnost o da se razvije familijaran odnos između revizora i klijenta. Drugi instrument koji je u SAD implementiran jesu restrikcije prilikom zapošljavanja revizora kod klijenta i obrnuto. Najbolji primer je iznet kod Enronovog slučaja gde su nekadašnji revizori činili glavninu sektora računovodstva kod klijenta. Bez

obzira na to koliko su pravne norme labave ili čvrste u ovom domenu, preporučljivo je da ovakva pravila postoje u revizorskom društvu kako bi zaštitilo sebe od učestvovanja u skandalu i teškom vraćanju reputacije.

Pružanje ostalih usluga osim revizije je polje koje predstavlja klizav teren za svaku reviziju. Težnja za ostvarivanjem prihoda od klijenta koji je već na raspolaganju, kome je potrebna profesionalna usluga i koga revizor već odlično poznaje su okidači koji mogu narušiti nezavisnost. Iskustva pokazuju da su manje revizorske firme ranjivije kod ovog rizika, ali naveći skandali su ipak vezani i za najveće igrače.

3.12 Interna revizija

Interna revizija je profesija koja se pojavljuje nešto kasnije u odnosu na eksternu reviziju. Naime, ukoliko vremensku dimenziju posmatramo kroz institucionalizaciju ovih aktivnosti, možemo reći da je prva profesionalna asocijacija revizije Američka asocijacija javnih računovođa (AICPA) osnovana 1886. godine, dok je Institut internih revizora (IIA) počeo sa radom od 1941. godine.

3.12.1 Definicija interne revizije

Definisanje eksterne revizije i dominantno izvršeno kroz njenu ulogu i cilj kako to vide međunarodni standardi. Pomenuti institut interne revizije kao prva asocijacija profesionalaca ove oblasti definiše internu reviziju kao autonomnu funkciju koja je ustanovljena u okviru organizacije radu ispitivanja i procenjivanja poslovnih aktivnosti i služi kao pomoć organizaciji. Isto kao što međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (MSFI) imaju svoj konceptualni okvir kojim se definišu osnovne kategorije i pojmovi, tako je i Institut internih revizora 1998. godine formirao odeljenje koje se bavi ovim segmentom, pa je tako internu reviziju definisao kao proces preko kojeg se organizacija uverava da je izloženost rizicima shvaćena i da se njima adekvatno upravlja u dinamičnim i promenljivim kontekstima.

Bez obzira na nivo preciznosti definicija koje nude različita udruženja profesionalaca ili autori možemo zaključiti da se radi o jednom posebnom organizacionom delu poslovnog subjekta u kojem su zaposlena lica sa specifičnom edukacijom koja po standardizovanim procesima i alatima pružaju uveravanje o postupcima i procedurama koje je ustanovilo rukovodstvo entiteta.

Interna revizija predstavlja značajnu komponentu sistema unutrašnjih kontrola i u savremenim uslovima poslovanja je izuzetno dinamična i brzorastuća. Interna revizija je funkcija koja je prvenstveno namenjena i organizovana u velikim privrednim subjektima. Njome se bavi zaposleni u tom sektoru entiteta, a može biti poverena i trećem fizičkom ili pravnom licu.

3.12.2 Aktivnosti interne revizije

Interna revizija predstavlja jednu od opredeljujućih determinanti ustrojstva organizacije koja ima za cilj da postizanje visokog nivoa efikasnosti, usklađenosti i odgovornosti. Jedna od

ključnih uloga interne revizije jeste da obezbedi da su poslovni procesi u skladu sa normativima koje predviđaju zakoni, interna pravila kao i da doprinese unapređenju procesa upravljanja rizicima. Iz navedene uloge proizilazi da su opredeljujuće aktivnosti interne revizije procena internih kontrola, procesa upravljanja rizicima, procena usklađenosti sa zakonodavstvom, kao i pružanje konsultantskih saveta vezanih za unapređenje poslovnih procesa.

1. Utvrditi da li su kontrole adekvatne za upravljanje poslovnim rizicima

Jedna od najvažnijih funkcija interne revizije je procena i evaluacija postojećih internih kontrola unutar organizacije. Interne kontrole predstavljaju skup procedura i politika koje osiguravaju pravilno funkcionisanje poslovnih procesa, zaštitu imovine, kao i tačnost finansijskih informacija. Kroz procenu internih kontrola, revizori identifikuju slabosti u sistemu koji mogu dovesti do grešaka ili prevara.

2. Predložiti poboljšanje u cilju unapređenja upravljanja rizicima

Upravljanje rizicima je proces identifikacije, procene i upravljanja rizicima koji mogu ugroziti ciljeve organizacije. Interni revizori igraju ključnu ulogu u proceni efikasnosti ovog procesa. Oni pomažu u identifikaciji potencijalnih rizika, kao i u proceni da li je organizacija adekvatno pripremljena za suočavanje sa tim rizicima. Interni revizori pomažu menadžmentu da prepozna rizike, bilo da su oni finansijski, operativni ili strateški. Takođe, revizor, zahvaljujući profesionalnom iskustvu izražava procenu rizika odnosno verovatnoću nastanka negativnog događaja i moguće posledice. Dalje, na osnovu identifikovanih rizika interni revizor daje preporuke koje se odnose na smanjenje rizika i na minimiziranje njegovog uticaja na organizaciju. Pored identifikacije slabosti i rizika, interna revizija igra važnu ulogu u pružanju savetodavnih usluga menadžmentu. Na osnovu nalaza, revizori predlažu poboljšanja poslovnih procesa kako bi se poboljšala efikasnost i smanjili rizici. Ove preporuke često uključuju unapređenje tehnologije, restrukturiranje procesa ili promenu kontrolnih mehanizama.

3. Utvrditi da li se poštju politike i procedure (interna akta)

U cilju regulisanja svojih unutrašnjih procesa i politika, uprava svakog entiteta donosi akta kojima uređuje svoje poslovanje. Ova akta su nekada predviđena zakonom, odnosno postoje određene zakonske norme koje daju širi okvir ili mogućnost izbora, te se poslovnim subjektima nameće obaveza da internim aktima urede ove oblasti detaljnije ili da izvrše izbor od više opcija u skladu sa zakonom. Na ovakav način se formiraju pravilnici o radu, o računovodstvu o računovodstvenim politikama ili slično. Međutim, mogu postojati interna akta koja nisu proizašla iz zakona već iz želje poslovnog subjekta za unapređenjem poslovanja ili nekog procesa. Tako nastaju akta vezana za nabavku, komercijalne politike prema kupcima ili slično. Interni revizor u svome angažovanju ocenjuje praksu koja se sprovodi u odnosu na norme propisane internim aktima privrednih društava.

4. Utvrditi da li se poštuju zakoni i propisi (regulatorni okvir)

Interna revizija ima značajnu ulogu u osiguranju da organizacija posluje u skladu sa važećim zakonima, pravilima i standardima industrije. Usklađenost sa regulativama (compliance) je ključna, posebno u industrijama koje su visoko regulisane, kao što su finansije, zdravstvo ili energetika. Interni revizori proveravaju da li su sve interne politike u skladu sa važećim zakonima, standardima i propisima, kao i da li se zaposleni pridržavaju tih politika.

5. Otkriti prevare ili manipulacije podacima

Prevare višestruko negativno utiču na organizacije, prouzrokujući finansijske, reputacione, psihološke i društvene posledice. Iz navedenih razloga, za svaki poslovni subjekt je važno da koncipira kvalitetan i održiv program za sprečavanje i detekciju prevara, ali i da ustroji proces procene rizika od prevara, odnosno procedure i politike koje su formirane u funkciji prevencije i detekcije takvih radnji. Ova aktivnost nije primarna orijentacija interne revizije, ali sa sigurnošću možemo reći da efikasna interna revizija ima značajan kapacitet da pomogne rukovodstvu u odgovoru na prevare. Iako su u krajnjoj instanci rukovodstvo i Odbor odgovorni za odvraćanje od činjenja prevara, interni revizori mogu pomoći rukovodstvu tako što će utvrditi da li organizacija ima adekvatne interne kontrole i snažno kontrolno okruženje.

Korisnici interne revizije se mogu segmentirati u tri reda u zavisnosti od toga koju aktivnost interne revizije primarno koriste i vide kao najkorisniju:

Ključne zainteresovane strane su:

- Odbor za reviziju/Upravni odbor
- Izvršni direktor
- Finansijski direktor
- Potencijalno drugi izvršioci

Drugi red zainteresovanih strana predstavljaju:

Ostali rukovodioci poslovnih jedinica

- Eksterni revizori i regulator
- Investitori i kreditori
- Državna revizija
- Građani/poreski obveznici

Treći red zainteresovanih strana su:

- Zaposleni i penzioneri
- Investicioni analitičari
- Javnost.

3.12.3 Osobine internog revizora/Etički kodeks i standardi

Praksa interne revizije je standardizovana kao i kod eksterne. U ovom delu ćemo se baviti profesionalnom regulativom koja uređuje oblast interne revizije.

Ukoliko neko želi da se bavi internom revizijom postoje osobine koje bi bile preferabilne da bi se ovim poslom bavio sa lakoćom i na odgovarajućem nivou kvaliteta. Tako možemo reći da se ove poželjne osobine mogu svrstati u lične i tehničke. Lične osobine koje bi trebalo da budu obeležje internog revizora su: pouzdanost, etički i moralni principi, dobri međuljudski odnosi, upravljanje timom, vođstvo, objektivnost, timski rad, dostupnost, nezavisnost i spremnost na saradnju sa svim nivoima rukovodstva. Tehničke osobine internog revizora se odnose na: prikupljanje i analizu podataka, finansijsku analizu, forenziku/otkrivanje prevara, identifikovanje vrsta kontrola, intervjuisanje, pregovaranje, upotreba informacionih sistema, analiza rizika, statističko uzorkovanje i istraživanje.

Kodeks etike je u više navrata pominjan, u drugom delu ovog rada kada su prikazani principi kojih se pridržavaju eksterni revizori na način na koji ih vide Međunarodni Standardi Revizije, prožimao je slučajeve prevara, ali je i u petom delu rada obrađen kroz poslednja pitanja u istraživačkoj anketi. Etički kodeks – načela je integralni deo smernica, odnosno standarda interne revizije. On se oslanja na iste, odnosno dovoljno uporedive principe kao što ih promoviše kodeks za profesionalne računovođe odnosno revizore. Imajući u vidu prirodu posla i angažovanja, ova uporedivost je i prirodna.

Standardi interne revizije ustanovljavaju etički kodeks koji promoviše četiri načela odnosno pravila ponašanja⁴²:

- Integritet,
- Objektivnost,
- Poverljivost i
- Stručnost.

Integritet internih revizora uspostavlja poverenje i na taj način obezbeđuje osnov za oslanjanje na njihov rad. Integritet podrazumeva da će interni revizori obavljati svoj posao časno, marljivo i odgovorno. Takođe, podrazumeva da će u svom angažovanju interni revizor poštovati zakonsku regulativu i da neće svesno učestvovati u bilo kakvim aktivnostima koje su protivne zakonima. Od internog revizora se očekuje da će doprinositi etičkim ciljevima organizacije kod koje je angažovan.

Objektivnost znači da interni revizori moraju pokazivati najviši stepen profesionalne objektivnosti prilikom prikupljanja, procene i saopštavanja informacija o svom angažovanju. Na dalje objektivnost podrazumeva da interni revizori neće učestvovati u aktivnostima koje urušavaju ili mogu urušiti njihovu nepristrasnost prilikom izražavanja mišljenja. Interni revizori ne bi trebalo da prihvate nikakvo ponašanje koje bi moglo narušiti njihovo profesionalno rasuđivanje.

Poverljivost se odnosi na poštovanje vrednosti i vlasništva nad informacijama do kojih interni revizori dolaze obavljajući svoj posao. Oni informacije ne bi trebalo da otkriju bez adekvatnog ovlašćenja, osim u okolnostima kada im zakonski normativi to nameću. U svom radu interni revizori moraju biti oprezni prilikom korišćenja, a naročito prilikom zaštite informacija koje su im stavljene na raspolaganje.

⁴² Institute of Internal Auditors (IIA), *International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing* (Lake Mary, FL: The Institute of Internal Auditors, 2021), str. 15.

Stručnost internih revizora pretpostavlja da će oni primenjivati u svom angažovanju znanja, veštine i iskustvo koji su neophodni i relevantni za konkretan angažman. Interni revizori bi trebalo da pružaju samo one usluge za koje su stekli referentno znanje, veštine i iskustvo. U suprotnom bi mogle da nastanu negativne posledice na niz zainteresovanih strana. Od internih revizora se zahteva kontinuirana edukacija kako bi stalno unapređivali svoju stručnost i ispratili aktuelnosti kako u regulativi tako i u potrebnim tehničkim, u današnje vreme i informatičkim veštinama.

Standardi interne revizije su strukturirani u dve celine, a to su standardi karakteristika i standardi izvođenja⁴³:

Standardi karakteristika:

- 1000 – Svrha, ovlašćenja i odgovornost
- 1100 – Nezavisnost i objektivnost
- 1200 – Stručnost i dužna profesionalna pažnja
- 1300 – Program obezbeđenja i unapređenja kvaliteta

Standardi izvođenja:

- 2000 – Upravljanje aktivnošću interne revizije
- 2100 – Priroda posla
- 2200 – Planiranje angažmana
- 2300 – Izvođenje angažmana
- 2400 – Izveštavanje i rezultatima
- 2500 – Praćenje napretka
- 2600 – Izveštavanje o prihvaćenom riziku

Sagledavajući redosred standarda interne revizije, jasan je i hodogram postupaka koji se sprovode i kojim redom, Postupci prikupljanja informacija kao i kvalitet informacija koje prikupljaju interni revizori je skoro identičan onima kojima se služi interna revizije, ali naravno sa drugačijim ciljem, pa ih na ovom mestu nećemo ponovo detaljno elaborirati.

3.12.4 Odnos interne i eksterne revizije

Iako se bave, na neki način, sličnim poslovima, angažovanja internog i eksternog revizora nisu identična iako se naslanjaju jedni na druge. Na ovom mestu će biti iznete glavne razlike ova dva posla. Interni i eksterni revizor imaju slične ciljeve u delu računovodstva: utvrđivanje pouzdanosti evidencija odnosno efikasnosti sistema kontrola u cilju očuvanja imovine kompanije. Oba revizora koriste slične metode za postizanje svog cilja: testiranje, fizički pregled, uzorkovanje, intervju i tako dalje.

⁴³ Međunarodni standardi za profesionalnu praksu interne revizije (standardi), 2016, Institut internih revizora

Na sledeći način bi najbolje bilo prikazati glavne karakteristike, pa time i razlike u angažmanima internog i eksternog revizora:

Kategorija	Interna revizija	Eksterna revizija
Obim rada	Čitava organizacija, svi organizacioni delovi; Procena svih kategorija rizika i upravljanja istim: finansijski, operativni, rizik usklađenosti, i korporativnog upravljanja	Dominanto sektor finansija i računovodstva - izražava mišljenje o zvaničnim finansijskim izveštajima i vezanim obelodanjivnjima, kao i ispitivanje internih kontrola relevantnih za formiranje mišljenja
Rezultati rada	Sistematske preporuke i praćenje korektivnih aktivnosti	Pismo rukovodstvu o revidiranim procesima i potrebnim poboljšanjima, uglavnom fokusirano na proces finansijskog izveštavanja
Vremenska dimenzija	Sadašnjost i budućnost	Istoriski podaci su osnov za izražavanje mišljenja
Učestalost	Prema planu revizije odobrenog od strane odbora, kontinuirano	Statutarno finansijsko izveštavanje, godišnje
Prevarne radnje	Sagledavanje prevarnih radnji i sprečavanja istih u svim aktivnostima koje su predmet revizije	Sporadično, kada može imati materijalno značajan efekat na finansijske izveštaje
Profesionalna regulativa	Međunarodni standardi profesije i Etički kodeks, određene regulatorne obaveze	Standardi revizije, Etički kodeks, statutarni i regulatorni okvir
Potrebne veštine	Skup raznovrsnih veština: sposobnost razumevanja korporativnog upravljanja, poslovnog rizika, operativnog, strateškog i rizika usklađenosti	Razumevanje poslovanja kako bi mogli da odgovore na izazove u korišćenju računovodstvenih standarda
Entitet u kome je revizor zaposlen	Zaposleni kompanije ili nezavisne organizacije kroz eksternalizaciju ili kooperaciju	Zaposleni nezavisne organizacije
Nezavisnost	Nezavisna (od aktivnosti i rukovodstva)	Nezavisna (od rukovodstva i organa upravljanja, uključujući UO)
	Profesionalni etički standardi koje nadzire odbor za reviziju kroz kvalitet uveravanja i programa poboljšanja. Glavni fokus: objektivnost	Profesionalni etički standardi koje pregleda i nadzire odbor za reviziju i lokalni regulatorni okvir. Glavni fokus: nezavisni pogled na finansijske izveštaje

Kategorija	Interna revizija	Eksterna revizija
Izveštavanje	Odbor za reviziju i UO, rukovodstvo matičnih organizacionih delova; Izveštaji su poverljivi	Mišljenje revizora za - Akcionara, regulatora, Upravni odbor, Odbor za reviziju, treća lica; Pismo rukovodstvu - Upravni odbor, Odbor za reviziju, više rukovodstvo; Izveštaji su javno dostupni
Predmet angažovanja i cilj izveštavanja	Obezbeđuje uveravanje da više rukovodstvo ispunjava svoje obaveze u vezi sa upravljanjem rizicima i internim kontrolama	Obezbeđuje uveravanje zainteresovanim stranama u vezi sa zvaničnim finansijskim izveštajima i ostalim izveštajima zahtevanim lokalnom regulativom
Fokus	Razumevanje poslovanja, pružajući uveravanje o efikasnosti i efektivnosti upravljanja rizicima i sistema internih kontrola	Dovoljno razumevanje poslovanja kako bi se formiralo mišljenje o finansijskim izveštajima

Tabela 2: Odnos interne i eksterne revizije, pripremio autor⁴⁴

Iz gornjeg pregleda su evidentne razlike između dve revizije. Međutim u postupku eksterne revizije, eksterni revizor se na određeni, standardima definisani način može osloniti na rad internog revizora. Kada eksterni revizor odluči da koristi rad internog revizora u formiranju svog mišljenja, ovaj proces reguliše standard MSR 610 – Korišćenje rezultata rada internih revizora. Informacije o rizicima koje prikuplja eksterni revizor tipično su ograničene na finansijsko izveštavanje, i ne uključuju način na koji više rukovodstvo i odbor upravlja/nadzira strateške, poslovne i rizike usklađenosti. Međutim, funkcija interne revizije može višem rukovodstvu i upravljačkom telu pružiti uveravanje u ovim oblastima.

Da bi se oslonio na rad internog revizora, eksterni revizor procenjuje: značaj, kompetencije i objektivnost interne revizije, kroz sagledavanje:

Pozicije – stepen nezavisnosti ili nezavisnosti zaposlenih čiji rad je predmet revizije

Zaposleni – broj kvalifikovanih zaposlenih u organizacionom delu interne revizije, kao i njihovo relevantno iskustvo

Obim angažovanja – pregled ključnih revidiranih oblasti, uključujući sagledavanje radnih papira i aktivnosti koje je rukovodstvo preduzelo u cilju realizacije preporuka interne revizije.

Iako su ciljevi interne i eksterne revizije različiti, moguća su i područja preklapanja, pre svega u oblasti finansijskog izveštavanja. Eksterna revizija može dostaviti „Pismo rukovodstvu“ u vezi sa slabostima u sistemu internih kontrola koje su identifikovane u toku njihovog revizorskog angažmana.

⁴⁴ Tabelu kreirao autor

Interna revizija trebalo bi da razmotri ove tačke prilikom planiranja revizija i može inicirati posebne aktivnosti praćenja ispunjenja preporuka kako bi potvrdila efektivnost korektivnih aktivnosti koje je preduzelo rukovodstvo.

Eksterna revizija bi trebalo da razmotri nalaze interne revizije kao *input* za svoj rad pod uslovima koji su u prethodnim pasusima opisani.

Minimalni nivo interakcije dve revizije se ogleda kroz sledeće:

- ✓ Revizorsko planiranje oba tipa revizije trebalo bi da bude koordinisano radi sprečavanja dupliranja i preklapanja,
- ✓ Interni revizori bi trebalo da stave na raspolaganje rezime svog izveštaja eksternim revizorima i eksterni revizori bi trebalo da pošalju svoj izveštaj i pisma rukovodstvu, rukovodiocu interne revizije,
- ✓ Interni i eksterni revizori, trebalo bi da se najmanje jednom godišnje sastanu i razmatraju zajednička pitanja i probleme i obezbede koordinaciju aktivnosti,
- ✓ Rukovodilac interne revizije trebalo bi da prisustvuje sastancima Odbora za reviziju i Upravnog odbora, kada se razmatraju izveštaji eksterne revizije.

Pored pobrojanog saradnja se može proširiti i na sledeće:

- ✓ Razmenu informacija i diskusiju tokom procene finansijskih i ostalih rizika,
- ✓ Procena internih kontrola detaljno evidentiranih u izveštajima interne revizije, mogla bi biti dostupna eksternim revizorima,
- ✓ Razmena stavova o metodologiji i okviru u cilju uspostavljanja međusobnog razumevanja pristupa revizije,
- ✓ Redovno informisanje eksternog revizora o promenama plana interne revizije,
- ✓ Na zahtev, i tamo gde je zakonom dozvoljeno, obezbediti pristup određenim radnim papirima,
- ✓ Privremeni izveštaji interne revizije, koji uključuju tekući status i progres u implementaciji preporuka, mogli bi biti raspoloživi eksternim revizorima,
- ✓ Redovni sastanci radi diskutovanja bitnih stavki,
- ✓ Zavisno od nivoa rizika, uključivanje preporuka eksterne revizije u izveštaj o statusu realizacije preporuka, koji sačinjava interna revizija,
- ✓ Redovno učešće rukovodioca interne revizije na svim sastancima Odbora za reviziju i Upravnog odbora, sa eksternim revizorom.

3.12.5 Postupak i izveštavanje interne revizije

Kao što je redosledom standarda izvođenja interne revizije jasno prikazano, interna revizija se odvija u nekoliko faza:

- I. Planiranje
- II. Izvođenje
- III. Izveštavanje i
- IV. Praćenje realizacije datih preporuka.

Na ovom mestu se nećemo baviti detaljima svake od ovih faza, jer su one dosta slične fazama eksterne revizije koje su napred prezentirane detaljno, ali će biti dat prikaz, odnosno minimalan sadržaj izveštaja interne revizije.

Izveštaj o obavljenoj reviziji predstavlja finalni proizvod, možemo reći, krunu rada internih revizora. On je poverljiv i isključivo je za interne potrebe. Prva faza izveštaja je svakako nacrt koji se dostavlja rukovodiocima organizacionih delova u kojima je obavljena revizija u cilju pribavljanja odgovora na nalaze i plana aktivnosti za realizaciju datih preporuka

Nacrt izveštaja interne revizije sadrži::

Rezime (Kratak pregled za rukovodstvo) – osnovni elementi angažovanja: cilj, obim revizije, preporuke, stepen važnosti, sveukupna revizorska ocena.

Finalni izveštaj bi, minimalno, trebalo da sadrži:

- **Osnov obavljanja revizije**
- **Svrhu** – cilj i obim ispitivanja
- **Primenjenu metodologiju** – obim ispitivanja, primenjene tehnike revizije
- **Rezultate** – koji se prezentuju u segmentima:
 - Nalazi i zapažanja
 - Rizik/implikacije
 - Preporuka
 - Stepen važnosti
 - Odgovor rukovodstva (uključujući i prihvatanje rizika – MOPP 2600)
 - Lica odgovorna za realizaciju
 - Dogovoreni rokovi

Pored, standardima definisanog minimuma, izveštaj može da sadrži i:

- Opis procesa koji je predmet revizije
- Rezultate prethodnih revizija i ostvarena unapređenja
- Priloge

Standardi interne revizije navode 6 karakteristika izveštaja internog revizora kojima treba da se odlikuje:

- **Tačan** (da ne sadrži greške)
- **Objektivan** (nepristrasan, zasnovan na činjenicama)
- **Jasan** (logični navodi, razumljiv, profesionalno prikazan)
- **Koncizan** (bez nepotrebnih detalja)

- **Potpun** (sa svim potrebnim informacijama)
- **Blagovremen** (dostavljen uz dozu hitnosti)

Što se tiče samih korisnika izveštaja o obavljenoj unutrašnjoj reviziji, on se dostavlja:

- Organizacionim delovima u kojima je obavljena revizija
- Odboru za reviziju
- Upravnom odboru
- Na zahtev – regulatoru, eksternom revizoru

3.12.6 Ko obavlja posao interne revizije

U delu 4.12.4 su date glavne razlike između interne i eksterne revizije i navedeno je da je interni revizor, po pravilu zaposlen u organizaciji. Ovo i jeste najčešći slučaj i najčešće ovo rešenje i nameće regulativa kada je interna revizija mandatori organizacioni deo nekog poslovnog entiteta. Međutim, postoje okolnosti u kojima je moguće eksterno angažovati internog revizora, a u praksi kod nas je to slučaj i zbog nedostatka dovoljnog broja ovlašćenih internih revizora, pa su oni umesto ugovorom o radu sa punim radnim vremenom angažovani na neki alternativni način.

Angažovanje lica koja nisu zaposlena u organizaciji ima svoje prednosti i nedostatke. Prednosti ovakvog oblika organizovanja interne revizije su sledeće:

- Ne postoji potreba za obukom, s obzirom da se aktivnost poverava licima koja već imaju znanja i iskustva,
- Obezbeđuje uspostavljanje organizacionog dela interne revizije bez odlaganja,
- Bez dodatnih troškova obuke,
- Može trajati unapred određeni vremenski period,
- Može biti anagažovana po potrebi; kratkoročno.

Nedostaci ovakvog oblika organizovanja mogu se sagledati na sledeći način:

- Pitanja objektivnosti i nezavisnosti, ukoliko je isti pružalac usluga eksterne i interne revizije, što je uglavnom i nemoguće imajući u vidu zakonska ograničenja stavljena pred eksternog revizora,
- Troškovi mogu biti previsoki i uticati da kompanija odustane od uspostavljanja funkcije interne revizije,
- Može prouzrokovati negodovanje zaposlenih ukoliko za posledicu ima otpuštanja postojećih zaposlenih,
- Brza promena angažovanih internih revizora,
- Ograničena znanja o kompaniji,
- Gubitak in-house znanja.

Bez obzira što je interna revizija poverena trećoj strani van organizacije, potrebno je uspostaviti kontrolu rada nad poverenom aktivnošću, što obuhvata:

- Merenje efikasnosti – troškovi i ostvareni rezultati rada (obuhvat oblasti poslovanja),

- Obezbeđivanje postojanja adekvatne metodologije rada (radni papiri i pregledi),
- Pregled radnih papira na osnovu uzorka, kako bi se obezbedila primena metodologije/smernica,
- Usaglašavanje plana rada interne revizije pre otpočinjanja angažovanja.

3.12.7 Prevarne radnje i uloga internog revizora

Nakon što su definisane funkcije i opisani poslovi internog revizora, možemo reći da interni revizor nije stručnjak za istraživanje kriminalnih radnji i Standard 1210⁴⁵ to jasno definiše:

Interni revizor mora da poseduje dovoljno znanja da može proceniti rizik od kriminalne radnje i način na koji njime organizacija upravlja ali se od njega ne očekuje da ima isti nivo stručnosti kao lice čija je glavna dužnost otkrivanje i istraživanje kriminalnih radnji.

Interna revizija kao funkcija u organizaciji ima bitnu ulogu u sprečavanju pojave prevarne rednje. Sprečavanje kriminalne radnje se sastoji od onih akcija koje se preduzimaju da se obeshrabri izvršavanje kriminalne radnje i da se ograniči izloženost šteti ako se kriminalna radnja desi. Glavni mehanizmi za sprečavanje kriminalne radnje je kontrola, a glavna odgovornost za ustanovljavanje i održavanje /funkcionisanje kontrole leži na rukovodstvu. Sa druge strane, interni revizor je odgovoran za pomoć u sprečavanju kriminalne radnje time što ispituje i ocenjuje adekvatnost i efektivnost sistema interne kontrole, merenjem stepena potencijalne izloženosti/rizika u različitim segmentima poslovanja organizacije.

Da bi ispunili svoje odgovornosti, interni revizori treba da budu upoznati i razmotre sledeće:

1. Kontrolno okruženje
2. Ocenu rukovodstva u pogledu rizika kriminalne radnje
3. Kontrolne aktivnosti - oceni koncept i operativnu efektivnost kontroli koje se odnose na kriminalne radnje
4. Informacije i komunikacija- oceni operativnu efektivnost informacionih i komunikacionih sistema i prakse
5. Nadzor- oceni nadzorne aktivnosti

U ovom svom poslu interni revizor treba da utvrdi da li:

- okruženje u organizaciji potpomaže svest o kontroli,
- ciljevi organizacije su postavljeni realno,
- postoje pisane politike (kodeks ponašanja) koje opisuju aktivnosti koje su zabranjene i mere koje se zahtevaju uvek kada se otkriju njihova narušavanja,

⁴⁵ Međunarodni standardi za profesionalnu praksu interne revizije (standardi), 2016, Institut internih revizora

- su ustanovljene odgovarajuće politike odobravanja/ autorizacije za transakcije, da li se one se održavaju /funkcionisu.
- su politike, praksa, procedure, izveštaji i ostali mehanizmi, razvijeni za monitoring/vođenje aktivnosti kao i da se sačuvaju sredstva, posebno u visoko rizičnim oblastima.

Interni revizor mora da se aktivno uključi u aktivnosti prevencije, otkrivanja i istraživanja kriminalnih radnji. Cilj interne revizije kod kriminalnih radnji je da se članovima organizacije pomogne da efektivno vrše svoje odgovornosti snabdevajući ih analizama, procenama, preporukama, savetima i informacijama vezanim za pregledane aktivnosti.

Primeri okolnosti koje ukazuju na mogućnost postojanja kriminalne radnje:

- Nerealni rokovi za završavanje revizije ili ograničavanje njenog obima koje nameće rukovodstvo.
- Odbojnosc rukovodstva da se upusti u komunikaciju sa odgovarajućim trećim licima, kao što su državni organi ili banke, kupci, dobavljači.
- Značajne teškoće u pogledu revizije nekih iznosa /sredstava na računima.
- Agresivna primena pojedinih računovodstvenih načela i standarda, koji promovišu način vrednovanja i obelodanjivanja koji ide na ruku rukovodstvu.
- Konfliktni ili nezadovoljavajući dokaz koji pruža rukovodstvo ili zaposleni.
- Ručne ispravke u dokumentaciji ili rukom pisana dokumentacija koja se obično elektronski štampa.
- Informacije koje se pružaju bezvoljno ili sa neuobičajenim odlaganjem.
- Značajno nepotpuna ili neadekvatna računovodstvena evidencija.
- Poslovne promene koje nisu potkrepljene dokumentacijom.
- Neobične poslovne promene po svojoj prirodi, obimu ili složenosti, pogotovo kada takve transakcije nastaju blizu kraja godine.

Krucijalno je da interni revizor poseduje potrebna znanja, iskustvo i veštine da razume indikatore koji ukazuju na kriminalne radnje i mora biti spremna da proširi testiranje u cilju identifikovanja nedostataka u sistemu kontrola koje mogu dovesti do iste.

U toku svog poslovanja, svaki poslovni subjekt je izložen riziku od prevare u svakom poslovnom procesu koji je izložen ljudskom radu. Stepen izloženosti entiteta kao celine ovom riziku zavisi od rizika od prevare koji je svojstven svakom pojedinačnom tipu posla, postojanju efektivnih internih kontrola kao i poštovanju etičkog kodeksa osoba koje su uključene u svaki poslovni proces. Često je verovatnoća nastanka prevarnih radnji zasnovana na proceni lakoće njenog vršenja, motivacionih faktora koji su doveli do prevare i istorije prevara organizacije. Mada, prikazano je da značajan broj autora koji su psihološke profesije i koji proučavaju prevare kao opredeljujući faktor navode korporativnu kulturu (ranije je vladalo mišljenje da je to ljudska pohlepa).

Procena rizika od prevare je sredstvo koje pomaže rukovodstvu i internim revizorima da na sistematičan način uoče mesta i načine pojave prevare i njenih potencijalnih izvršilaca. Pregled potencijalnih izloženosti predstavlja osnovni korak za podizanje svesti Odbora i višeg rukovodstva o riziku od prevare i njihove sposobnosti da ostvare ciljeve organizacije dok promovišu poverenje javnosti u stabilnost svoje organizacije. Procena rizika od prevare se usredsređuje na šeme i scenarija prevara da bi se utvrdilo prisustvo internih kontrola i mogućnosti njihovog zaobilazeњa.

Društvo internih revizora navodi da procena rizika od prevare generalno podrazumeva pet ključnih koraka:

1. Identifikaciju relevantnih faktora rizika od prevare,
2. Identifikaciju potencijalnih šema prevare i njihovu prioritizaciju zasnovano na riziku,
3. Mapiranje postojećih kontrola sa potencijalnim šemama prevara i uočavanje nedostataka,
4. Testiranje operativne efikasnosti kontrola za sprečavanje i otkrivanje prevara,
5. Dokumentovanje i izveštavanje o proceni rizika od prevare.

Identifikacija relevantnih faktora rizika od prevare,

Prvi korak predstavlja formiranje fajla o razumevanju poslovanja. Na taj način se obezbeđuje razumevanje aktivnosti i rizika od prevare, uključujući i spoljne poslovne partnere. Ovaj proces zahteva pregled dokumentacije o prethodnim prevarama i sumnjama na prevaru koje su učinjene protiv ili u korist organizacije, procenu ovih rizika kod sličnih organizacija i pregled mera postupanja organizacije u poslednjih nekoliko godina u poređenju s konkurencijom.

Identifikacija potencijalnih šema prevare i njihova prioritizacija zasnovana na riziku

Prilikom namere počinjanja prevare, njen kreator osmišljava i kako će prevara da izbegne razotkrivanje. Imajući u vidu ovu okolnost interni revizor mora da razmotri sve moguće šeme prevara i postupanje pojedinaca iz ili van organizacije koji bi mogli biti u poziciji da sprovedu svaku šemu. Tim za procenu rizika od prevare uobičajeno čine pojedinci iz interne revizije, finansija, pravne službe, IT-ja, bezbednosti i oni na drugim potencijalnim funkcijama u zavisnosti od prirode organizacije.

Tim za procenu rizika od prevare identificuje moguće prevarne modele koristeći se analitičkim procedurama i pregledom prethodnih slučajeva prevara.

U ovom koraku se razmatraju šeme prevara i u kontekstu broja počinilaca, jer neke može sprovesti samostalno pojedinac, a za druge je neophodan dogovor između više lica u organizaciji, van nje ili kombinovano.

Prilikom razmatranja šema prevara, razmatraju se i sledeći faktori usko povezani sa rizikom od prevare:

- Finansijska vrednost prevare i njen uticaj na organizaciju,
- Reputacioni rizik kada se potencijalno javnost upozna sa nastankom prevare,

- Smanjenje produktivnosti u organizaciji,
- Narušavanje integriteta i bezbednosti podataka, naročito senzitivnih,
- Umanjenje ili gubitak dela imovine,
- Uticaj ne korporativnu kulturu,
- Moguće izazivanje fluktuacije zaposlenih iz takve organizacije,
- Uticaj nastanka prevare na saradnju sa trećim licima, van organizacije.

Mapiranje postojećih kontrola sa potencijalnim šemama prevara i uočavanje nedostataka,

Interni revizor identificuje preventivne i detektivne kontrole uspostavljene s ciljem sprečavanja različitih tipova rizika od prevare, procene verovatnoće i značaj svake potencijalne prevare. Rizik da menadžment zaobiđe kontrole treba da bude otvoreno naspram benefita od kontrolisanja svih rizika.

Testiranje operativne efikasnosti kontrola za sprečavanje i otkrivanje prevara

Potrebno je da interni revizori osim utvrđivanja da li interne kontrole postoje, izvše i periodično testiranje ovih kontrola da bi se na ovaj način uverili u njihovu efikasnost i svrshishodnost postojanja na utvrđeni način.

Dokumentovanje i izveštavanje o proceni rizika od prevare.

Dokumentovanje je neophodno u postupcima interne revizije kako bi se na adekvatan način dokazali sprovedeni postupci. Metodologija interne revizije uvek se bavi ustrojstvom radnih papira interne revizije. Ključni elementi koje bi trebalo dokumentovati prilikom procene rizika od prevare, za svaku značajnu poslovnu oblast, uključuju:

- Tipove prevara koji imaju izvesnu verovatnoću pojavljivanja,
- Rizik od prevare, naročito u odnosu na vrstu imovine u smislu njene likvidnosti, organizacionu etiku i fluktuaciju zaposlenih, istoriju prevara i gubitaka i druge specifične indikatore za oblast poslovanja,
- Adekvatnost postojećih programa protiv prevara, monitoringa i preventivnih kontrola,
- Potencijalne manjkavosti organizacionih kontrola protiv prevara, uključujući podelu dužnosti,
- Verovatnoću pojave značajnih prevara,
- Uticaj na poslovanje.

Standardi interne revizije nameću obavezu internom revizoru da periodično izveštava više rukovodstvo i odbor o izloženosti riziku i problemima sa kontrolama, uključujući i rizik od prevare.

3.13 Rezime

Različite vrste revizije, uključujući eksternu, internu i forenzičku, imaju specifične uloge u sistemu korporativnog nadzora, u postupcima prevencije, detekcije i istraživanja korporativne prevare. U svom angažovanju, eksterna revizija obezbeđuje objektivnu procenu finansijskih izveštaja, dok interna revizija doprinosi kontinuiranom unapređenju kontrolnih postupaka u funkciji smanjenja rizika unutar poslovnog subjekta.

Efektivnost prezentirane regulative i profesionalnih standarda koji pružaju okvir za obavljanje poslova različitih vrsta revizije je u direktnoj korelaciji sa stepenom usklađenosti i primene u praksi. Globalna borba protiv prevara je otežana ukoliko zakonska regulativa varira između jurisdikcija, međutim međunarodni standardi utiču na njenu homogenost i donošenje najbolje prakse iz razvijenijih i privredno uređenijih zemalja u one koje su u razvoju. Adekvatna primena međunarodnih standarda podiže na viši nivo kvalitet obavljanja poslova računovodstva, interne i eksterne revizije i jača njenu ulogu u poboljšanju kvaliteta finansijskih izveštaja.

Kao što analizirana regulativa predviđa, revizori nisu direktno odgovorni za otkrivanje prevara, niti se od njih zahtevaju veštine otkrivanja kriminalnih postupaka, ali se očekuje profesionalni skepticizam i prepoznavanje indikatora potencijalnih nepravilnosti.

IV OBLICI KORPORATIVNIH PREVARA, NAČIN DETEKCIJE I PREVENCIJE

U četvrtom poglavlju rada, izvršena je segregacija korporativnih prevara u celine koje su imanentne današnjem društvu i načinu privređivanja. One se posmatraju shodno načinima izvršenja. Korporativne prevare su prezentovane na globalnom nivou kao i na nivou Srbije kroz rezultate istraživanja koje je sprovelo relevantno profesionalno udruženje. Prevare vezane za finansijsko izveštavanje su postale tradicionalna vrsta ove pojave i prezentirane su u cilju prevencije standardne procedure mahinacija. Sledeća tema koja se obrađuje jesu poreske evazije koje sa otvaranjem tržišta i u trendovima globalizacije postaju veoma rasprostranjen instrument korporativnih manipulacija. Poslednja u nizu pojava koja se istražuje jeste manipulacija vezana za krpitovalute, čija je aktuelnost nesumnjiva, jer se pojavljuju dovoljno anonimni igrači na globalnoj sceni koji zaobilaze standardna regulatorna tela i sele kapital u virtuelni svet izazivajući nas da na skoro maštovit način pokušamo da predvidimo kako će izgledati poslovanje sredinom 21. veka i da li će se pojaviti samo novi izazovi ispred nas, zanemarujući dosadašnja znanja i postulate za koje se verovalo da će još dugo vredeti.

4.1. Oblici korporativne prevare

U ovom delu rada su izneti rezultati istraživanja koje sprovodi referentna profesionalna organizacija ACFE sa ciljem prezentiranja i rasprostranjenosti različitih vrsta korporativnih prevara, ako i odgovora profesionalaca na nju. Biće iznete statistike o načinima detekcije kao i o gubicima koji su pretrpljeni zbog nastalih prevara.

4.1.1. Sertifikacija istražitelja prevara

Udruženje sertifikovanih istražitelja prevara (ACFE) je profesionalna organizacija istraživača prevara. Aktivnosti udruženja se odnose na obelodanjivanje informacija o prevarama, organizovanje obuka kao i produkciju alata koji se koriste u ovoj oblasti. Sedište organizacije je u Teksasu. Udruženje je osnovano 1988. godine i njegov osnivač je Džozef Vels. ACFE je najveća na svetu organizacija koja se bavi prevarama u smislu da organizuje edukaciju i sertifikaciju u oblastima prevencije i detekcije prevara. Njeno članstvo je rasprostranjeno svuda u svetu i broji oko 85.000 profesionalaca.

Ova organizacija je referentni entitet iz ove oblasti, zato su u ovom delu rada prezentovani i analizirani rezultati sveobuhvatnih svetskih istraživanja koja ova organizacija sprovodi. Naime, ACFE od 1996. godine objavljuje periodične izveštaje sa nazivom *Report to the Nation*⁴⁶. Ovaj izveštaj je jedna vrsta ankete među istražiteljima prevara o metodama, troškovima kao i efektima prevara koje su se dogodile u određenom vremenskom periodu i u određenom regionu. Poslednji je dostupan izveštaj za 2024. godinu, što je ujedno trinaesto izdanje ovog izveštaja. Na ovom mestu ćemo se baviti rezultatima istraživanja koja su dostupna u poslednjih šest godina odnosno, to su izveštaji 2018. – 2024. godine.

Inače, pomenuto udruženje postoji i u našoj zemlji – ACFE Srbija i osnovano je 2019. godine sa sedištem u Beogradu. Osnovni cilj koji srpsko udruženje deklariše jeste da služi

⁴⁶ Dostupno na www.legacy.acfe.com

zajednici kroz promovisanje borbe protiv prevara i korupcije, pre svega kroz efikasnije otkrivanje prevara i korupcije, njihovo sprečavanje, odnosno prevenciju. Takođe, Udruženje se bavi i širenjem znanja i svesti iz oblasti sprečavanja i prevencije prevara i korupcije, kako među profesionalcima, licima koje obavljaju javne funkcije, tako i u široj javnosti.

Na ovom mestu se nećemo baviti svim vrstama prevara koje istražuje ACFE, svim načinima na koje su otkrivene niti koje su najčešće anti-prevarne kontrole otkrile prevere. Biće prezentovano šta je sve predmet istraživanja ACFE, ali će fokus ostati na onim radnjama koje su bitne za predmet istraživanja ovog rada.

Dakle, prevarne radnje koje je ACFE detektovao su:

- **Korupcija,**
- **Simulovani računi,**
- Bezgotovinske transakcije,
- Krađa gotovine,
- Manipulacije vezane za blagajnu,
- „Presretanje“ uplate pre uplate na račun,
- Naknada nepostojećih troškova,
- Prevare u obračunu zarada,
- **Prevarni finansijski izveštaji,**
- Ometanje čekova i plaćanja,
- Zloupotrebe pri isplatama.

Predmet interesovanja će biti korupcija i simulovani računi kao najčešći oblici prevare, kao i prevarni finansijski izveštaji, jer je to oblik prevarne radnje kojim se bavi ovaj rad, pa ćemo na ovom mestu prezentovati gde se on nalazi u smislu učestalosti kao i vrednosti prevara nastalih ovom manipulacijom.

Što se tiče načina otkrivanja prevara, ACFE prezentuje rezultate za sledeće kategorije:

- **Dojava,**
- **Interna revizija,**
- **Interne kontrole uprave,**
- Provera dokumentacije,
- Usaglašavanje stanja,
- Slučajnost,
- **Eksterna revizija,**
- Automatizovane kontrole transakcija,
- Monitoring,
- Po zakonskoj obavezi i ovlašćenju,
- Priznanje,
- Ostalo.

Pažnja će biti usmerena na prevare otkrivene dojavom, jer je to najčešći oblik otkrivanja, interna revizija, eksterna revizija i interne kontrole uprave. Poslednja tri načina otkrivanja jesu predmet našeg interesovanja jer ih sprovode profesionalci računovodstvene i revizorske profesije i zvanja.

Za nabrojane tri vrste prevara i četiri načina otkrivanja će biti prezentovani rezultati ACFE istraživanja, udeli i regionalna rasprostranjenost.

4.1.2. Zastupljenost prevarnih radnji po vrsti

Kao što je napomenuto, ACFE je klasifikovao prevarne radnje u 11 kategorija, dok će naša pažnja biti fokusirana na tri od značaja za temu ovog rada.

Istraživanje je pokazalo da ne traju sve prevarne radnje isto do trenutka otkrivanja. Međutim, one traju od 13 do 18 meseci do trenutka otkrivanja, a periodi su sledeći:

Vrsta prevare	Trajanje do otkrivanja
Simulovani računi	18 meseci
Ometanje čekova i plaćanja	18 meseci
Naknada nepostojećih troškova	18 meseci
Prevarni finansijski izveštaji	18 meseci
Prevare u obračunu zarada	18 meseci
„Presretanje“ uplate pre uplate na račun	18 meseci
Zloupotrebe pri isplatama	17 meseci
Korupcija	13 meseci
Krađa gotovine	12 meseci
Manipulacije vezane za blagajnu	12 meseci
Bezgotovinske transakcije	12 meseci

Tabela 3: Vrste prevara i trajanje do otkrivanja. Izvor: ACFE Report to the Nations⁴⁷

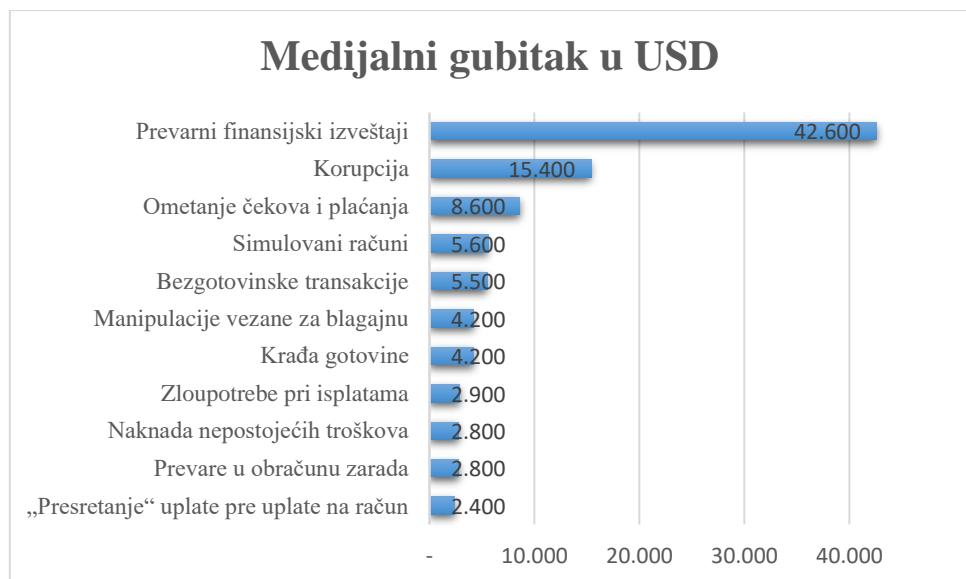
Interesantan je, takođe, podatak o tome koliki je medijalni gubitak u zavisnosti od vrste prevare. Po poslednjem izveštaju ACFE, podaci su sledeći, a u nastavku ovog dela rada će biti dati i podaci po regionima:

Vrsta prevare	Medijalni gubitak u USD
„Presretanje“ uplate pre uplate na račun	2.400
Prevare u obračunu zarada	2.800
Naknada nepostojećih troškova	2.800
Zloupotrebe pri isplatama	2.900
Krađa gotovine	4.200
Manipulacije vezane za blagajnu	4.200
Bezgotovinske transakcije	5.500
Simulovani računi	5.600
Ometanje čekova i plaćanja	8.600
Korupcija	15.400
Prevarni finansijski izveštaji	42.600

Tabela 4: Vrste prevara i medijalni gubitak. Izvor: ACFE Report to the Nations⁴⁸

⁴⁷ Tabelu je kreirao autor

⁴⁸ Tabelu je kreirao autor

Slika 6: Medijalni gubitak u USD. Sačinjena od strane autora na bazi ACFE Report to the Nations 2024⁴⁹

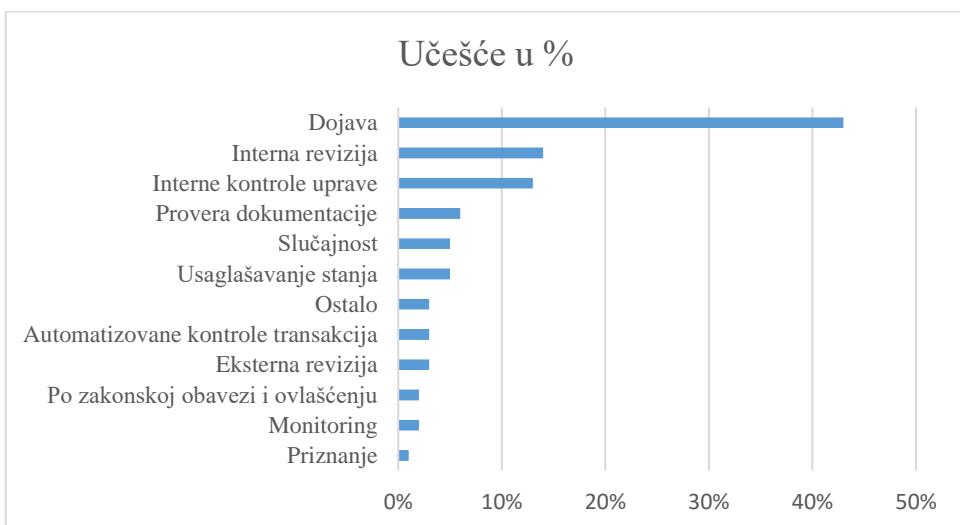
⁴⁹ Dijagram je kreirao autor na bazi pomenutog izvora

4.1.3. Način otkrivanja prevarnih radnji

Kako je napred navedeno, ACFE se bavi istraživanjem na koji način su detektovane prevarne radnje, i shodno izveštaju iz 2024. godine učinkovitost alata za detekciju je kako sledi:

Način otkrivanja	Učešće u %
Dojava	43%
Interna revizija	14%
Interne kontrole uprave	13%
Provera dokumentacije	6%
Usaglašavanje stanja	5%
Slučajnost	5%
Eksterna revizija	3%
Automatizovane kontrole transakcija	3%
Monitoring	2%
Po zakonskoj obavezi i ovlašćenju	2%
Priznanje	1%
Ostalo	3%

Tabela 5: Način otkrivanja prevare i učešće u %. Sačinjena od strane autora na bazi ACFE Report to the Nations 2024⁵⁰

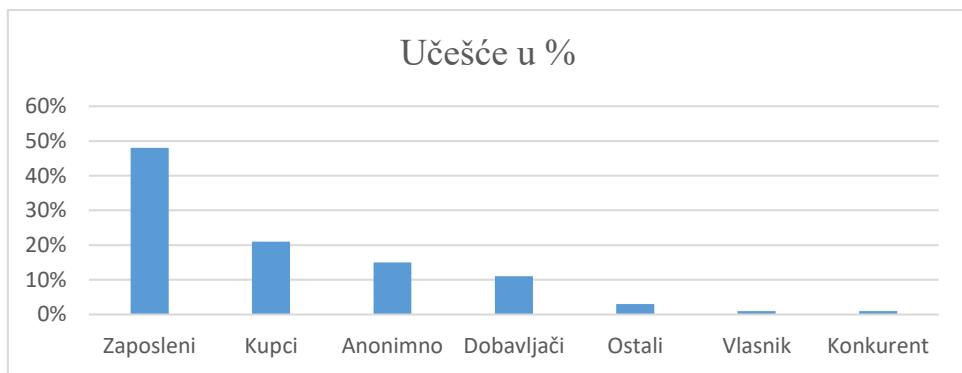

Slika 7: Učešće u %. Sačinjena od strane autora na bazi ACFE Report to the Nations 2024⁵¹

Videli smo da je dojava najčešći način detekcije, ali ko je taj ko prijavljuje prevaru je takođe interesantna informacija, a odgovori u izveštaju ACFE za 2024. su kako sledi:

⁵⁰ Tabelu je kreirao autor

⁵¹ Dijagram je kreirao autor na bazi pomenutog izvora

Slika 8: Učešće u %. Sačinjena od strane autora na bazi ACFE Report to the Nations 2024⁵²

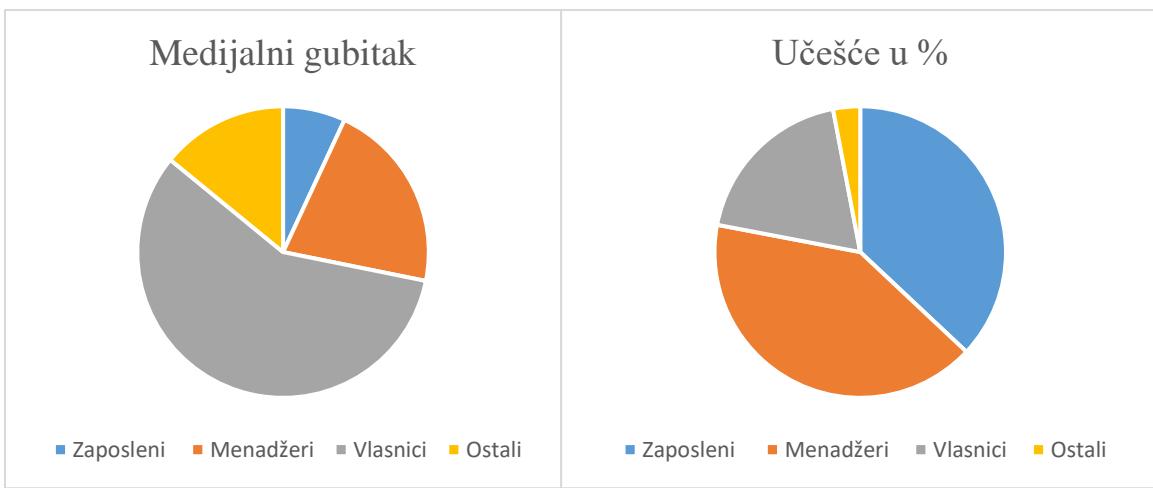
Sa druge strane, istraživanje pokazuje i ko je spreman na prevarnu radnju i koliki su medijalni gubici po svakoj od klasi izvršilaca:

Izvršioci	Medijalni gubitak	Učešće u %
Zaposleni	60.000	37%
Menadžeri	184.000	41%
Vlasnici	500.000	19%
Ostali	122.000	3%

Tabela 6: Izvršioci, medijalni gubitak i učešće u % prevara. Sačinjena od strane autora na bazi ACFE Report to the Nations 2024⁵³

⁵² Dijagram je kreirao autor na bazi pomenutog izvora

⁵³ Tabelu je kreirao autor

Slika 9: Medijani gubitak i učešće u %. Sačinjena od strane autora na bazi ACFE Report to the Nations 2024⁵⁴

Prezentirani rezultati istraživanja nam govore da zaposleni izvršavaju srazmerno najveći broj prevara, ali da su one niske nominalne vrednosti, dok su gubici privrede koji nastaju prevarama koje su osmislili i sproveli vlasnici poslovnih subjekata višestruko veći. Pored toga, istraživanje pokazuje da su najvrednije prevare, koje počinjavaju vlasnici i najsofisticirane, pa je tako i period nakon koga su otkrivene i najduži.

Izvršioci	Trajanje do otkrivanja
Zaposleni	8 meseci
Menadžeri	18 meseci
Vlasnici	24 meseci

Tabela 7: Izvršioci prevara i trajanje do otkrivanja. Sačinjena od strane autora na bazi ACFE Report to the Nations 2024⁵⁵

⁵⁴ Dijagram je kreirao autor na bazi pomenutog izvora

⁵⁵ Tabelu je kreirao autor

4.1.4. Regionalni karakter prevarnih radnji

Kako je već napomenuto, preavrne radnje nisu vezane za jednu određenu profesiju ili region. Statistika ACFE istraživanja za 2024. godinu nam pokazuje u kom regionu je zabeležen koliki ideo prevara.

Kada imamo ispred sebe period od 2018. do 2024. godine i četiri ACFE izveštaja možemo izvući određene zaključke o posmatranim kategorijama.

Broj prevarnih radnji se smanjuje kroz posmatrani period što je ohrabrujući podatak, jer je broj prevara sa 2.010 slučajeva u izveštaju za 2018. godinu opao na 1.624 otkrivene prevarne radnje u 2024. godini. Da li je ovaj pad od 19% prouzrokovao drugaćijim ponašanjem ljudi ili jačim kontrolama i boljim alatima prevencije postavlja se kao bitno pitanje, jer pad nije zanemarljiv. Ukoliko posmatramo regionalnu distribuciju broja prevarnih radnji, definitivno ih je najviše u svakom posmatranom periodu u regionu SAD i Kanade.

Medijalni gubitak pokazuje drugačiji trend. Naime u izveštaju za 2018. godinu prosečan medijalni gubitak je iznosio 160 hiljada dolara, padao je u 2020. i 2022. godini dok je prosek u 2024. godini 168 hiljada dolara. Imajući u vidu pad broja prevarnih radnji koji je opisan u prethodnom pasusu i rast gubitaka, zaključujemo da je broj otkrivenih prevara u svetu manji, ali da su one većeg finansijskog volumena.

Vrste prevara koje su posmatrane imaju različitu zastupljenosti i korupcija je definitivno najčešći oblik. Međutim ne može se izdvojiti region koji je najskloniji korupciji kroz čitav period, već ova pojava oscilira iz godine u godinu po regionima. Dok, simulovanje računa kao prevarna pojava dominira u regionu SAD i Kanade kroz celokupan posmatrani period. Finansijski izveštaji kao vid prevarne radnje nije tako jako zastupljen, mada smo videli da su ekonomski efekti ovakve prevarne radnje izuzetno veliki. Prevarni finansijski izveštaji zauzimaju najviše 19% ukupnih prevarnih radnji i taj maksimum je pripao regionu latinske Amerike i Kariba u ACFE izveštaju za 2020. godinu. Ovaj region kroz kasnije periode beleži pad ove prevarne radnje.

Načini detekcije koji su analizirani su podeljeni u četiri segmenta. Dojava je dominantan način otkrivanja prevare i uzima najveće učešće u svakom od regiona. Ovaj način otkrivanja prevare je dominantan u regionu SAD i Kanade. Možemo reći da je na ovaj način otkrivanja prevare moguće uticati jedinom razvojem profesionalne etike, ali ne i drugih profesionalnih veština. Međutim kod preostala tri načina otkrivanja prevare je, pored afirmacija kodeksa etike vezane za računovodstvenu profesiju neophodno raditi i na profesionalnim veštinama, znanjima i alatima. U okviru računovodstveno finansijske funkcije shvaćene na najširi mogući način se odigravaju preostala tri načina detekcije. Prvi i najučinkovitiji su interne kontrole koje je menadžment ustrojio. Ovo je i logičan ishod, jer menadžment ima najbolje razumevanje poslovanja i procesa kao i afirmaciju da ne dođe do prevarne radnje. Menadžment je u organizaciji sveprisutan i segregiran na različitim nivoima i kao takav može da ima uticaja na otkrivanje prevarnih radnji. Ovaj način detekcije otkriva 10% do 15% ukupnih prevara i najdelotvorniji je u regionu SAD i Kanade, dok u regionu Južne Azije pokazuje najmanju efikasnost. Interna revizija je sledeća funkcija koja se ustanavljava unutar organizacije i koja za cilj ima ustrojavanja i poboljšavanje internih procesa. Kao takva, njen doprinos otkrivanju prevarnih radnji je značajan. Udeo prevara otkrivenih od strane internog revizora beleži

maksimum od 24% otkrivenih prevara i to u regionu Srednjeg Istoka i Severne Afrike. Na začelju ove liste su eksterni revizori u funkciji otkrivanja prevarnih radnji. Statistika je i očekivanja, jer primarni cilj eksterne revizije nije otkrivanje prevarne radnje, već izražavanja mišljenja o tome da li su finansijski izveštaji, u svim materijalno značajnim segmentima sastavljeni u skladu sa utvrđenim okvirom za izveštavanje. Tako je i broj prevarnih radnji koje je ovaj način detektovao u opsegu od 1% do maksimalnih 8%, odnosno ako govorimo o ukupno otkrivenim slučajevima od 1 do 36 u posmatranoj godini. Takođe, udeo otkrivenih prevara posredstvom eksterne revizije je stabilan u ukupnom periodu i kreće se od 3,2% do 4%. Region u kome je najveći broj slučajeva prevare otkriven na ovaj način su SAD i Kanada.

4.1.5 Lokalni karakter prevarnih radnji

U prethodnim poglavljima su iznete statistike za ukupan svet sa regionalnim podelama. Republika Srbija je u ACFE izveštavanju svrstana u region Istočne Evrope i Zapadne i Centralne Azije. Ovaj region obuhvata 18 zemalja koje su heterogene po veličini i uređenju: Albanija, Azerbejdžan, Bugarska, Hrvatska, Česka, Estonija, Mađarska, Kazahstan, Moldavija, Poljska, Rumunija, Rusija, Slovačka, Slovenija, Tadžikistan, Turska i Ukrajina.

Pokazatelji Srbije u regionu kome pripada su kako sledi:

Godina	Broj slučajeva	Region (18 zemalja)	Učešće u %
2018	9	86	10%
2020	14	95	15%
2022	6	78	8%
2024	2	66	3%

Tabela 8: Pokazatelji Srbije. Tabela sačinjena od strane autora na bazi ACFE Report to the Nations 2018-2024⁵⁶

Analiza pokazatelja govori da je broj prevara koje su detektovane u Republici Srbiji u opadanju i da se udeo prevara sa našeg prostora smanjuje i u odnosu na region. Za potrebe ove analize nije razmatrana efikasnost društvenog sistema. Tako da se aktuelnim nameće pitanje da li naši organi detektuju prevare ili ne.

Sa druge strane, kao pokazatelj se ističe podatak da prema podacima koje vodi Komora ovlašćenih Revizora u Srbiji sa stanjem na kraju juna 2024 godine postoji 379 licenciranih revizora i 179 licenciranih internih revizora. Ovaj broj profesionalnih lica raste iz godine u godinu i doprinosi boljem sistemu izveštavanja kao i detekciji i sprečavanju prevarnih radnji.⁵⁷

Ukoliko bismo izvršili dublje istraživanje prevarnih radnji u Srbiji, možemo se osloniti na poslednje dostupne podatke koje je u julu 2023. godine u svom biltenu objavio Republički zavod za statistiku. Na bazi podataka o krivičnim delima koja su povezana sa privredom, što je predmet ovog rada, podaci su kako sledi:

⁵⁶ Tabelu je kreirao autor

⁵⁷ Sajt komore ovlašćenih revizora, deo registri, aktuelno sa novembrom 2024. godine

Krivična dela (2022. godina)	Ukupno	Republika Srbija			
		Srbija - Sever		Srbija - Jug	
		Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Regionalni Južni i Istočni Srbij
Protiv privrede	1.921	492	468	474	487
Falsifikovanje i zloupotreba platnih kartica	485	223	81	116	65
Poreska utaja	397	60	121	116	100
Nedozvoljena trgovina	184	54	57	37	36
Prevara u osiguranju	160	-	-	-	160
Zloupotreba položaja odgovornog lica	135	24	75	29	7
Neovlašćena upotreba tuđeg poslovnog imena i druge posebne oznake robe ili usluga	88	7	21	40	20
Falsifikovanje novca	85	14	7	52	12
Pronevera u obavljanju privredne delatnosti	83	25	34	14	10
Pranje novca	62	20	3	1	38
Prevara u obavljanju privredne delatnosti	53	19	17	16	1
Odavanje poslovne tajne	35	11	1	22	1
Nedozvoljena proizvodnja	34	3	9	17	5
Zaključenje restriktivnog sporazuma	18	3	9	3	3
Zloupotreba poverenja u obavljanju privredne delatnosti	15	8	5	2	-
Zloupotreba u vezi sa javnom nabavkom	12	5	4	1	2
Oštećenje poverilaca	12	3	9	-	-
Krijumčarenje	12	2	3	2	5
Zloupotreba ovlašćenja u privredi	12	4	6	-	2
Falsifikovanje hartija od vrednosti	11	1	-	2	8
Neuplaćivanje poreza po odbitku	9	1	1	1	6
Primanje mita u obavljanju privredne delatnosti	5	-	3	2	-
Onemogućavanje vršenja kontrole	4	2	1	-	1
Narušavanje poslovnog ugleda i kreditne sposobnosti	4	2	-	1	1
Prouzrokovanje stečaja	3	1	-	-	2
Falsifikovanje znakova, odnosno državnih žigova za obeležavanje robe, merila i predmeta od dragocenih metala	2	-	-	-	2
Falsifikovanje znakova za vrednost	1	-	1	-	-

Tabela 9: Krivična dela 2022. godina. Tabela sačinjena od strane autora na bazi biltena Republičkog zavoda za statistiku broj 184 od 14.7.2023.⁵⁸

⁵⁸ Tabelu je kreirao autor

Ukoliko bismo poresku evaziju doveli u kontekst jedne od prevara iz domena računovodstveno finansijske funkcije, vidimo da ona nije zanemarljiva prevara u Republici Srbiji, jer se na nju odnosi 21% ukupnih krivičnih dela protiv privrede. Dominantno se krivična dela iz ove oblasti odnose na brzo i jednokratno sticanje što likvidnije imovine.

4.2. Poreska evazija

Korporativne prevare mogu imati različite ciljeve. Analizirajući nekoliko najvećih sagledali smo da je pravac njihovog delovanja usmeren uglavnom protiv interesa investitora. Zajednička crta jeste da su sve sprovedene na način da su prihodi iskazani višim nego što je to istina. Kakve su poreske posledice ovakvog čina? Definitivno su negativne po poreskog obveznika, ali je to cena koja se plaća zarad višeg interesa za sticanjem. Iskazivanje nepostojećih transakcija je osnov za oporezivanje nekom formom poreza na promet. Takođe veći (lažni) profiti predstavljaju osnovicu oporezivanja porezom na dobit. Međutim, bez obzira na ovaj veći izdatak, plaćanje poreza ne predstavlja dovoljan razlog za odustajanje od prvarne radnje.

Ipak, postoje slučajevi krivotvorena finansijskih informacija koje za cilj imaju samo izbegavanje plaćanja poreza ili manji poreski izdatak nego što je to predviđeno poreskim zakonodavstvom. Poreski obveznici ne vide direktnu vezu između plaćanja poreza i benefita koji nastaje ovim plaćanjem. Zato je poreska evazija impuls koji može uticati na netačno iskazivanje finansijskih podataka. Poreska davanja su u kontrolnoj nadležnosti poreske administracije i pod lupom revizora se mogu naći samo u situacijama kada je porez materijalno značajna stavka finansijskog izveštaja. Ovo je retka okolnost, ali poreska uprava može koristiti izveštaje revizije kako bi uočila da li je revizor na neki način ukazao na propuste vezane za poreze. Pošto se revizor, naročito kod izveštavanja o akcionarskim društvima, izjašnjava i o internim kontrolama, njihov nedostatak može da znači veći rizik kod ispravnog obračunavanja i plaćanja poreskih obaveza.

Iz navedenih razloga u ovom delu rada su date osnovne informacije o porezima kao izdatku za koji ne postoji direktna povratna usluga kao i o najvećem poreskom slučaju na našim prostorima.

Definicija poreza koju prof. dr Dejan Popović daje u svojoj knjizi Poresko pravo, glasi da porez predstavlja instrument javnih prihoda kojim država (uključujući i niže političko-teritorijalne zajednice) od subjekata pod njenom poreskom vlašću (fizičkih i pravnih lica) prinudno uzima novčana sredstva, bez neposredne protivsluge, u svrhu pokrivanja vlastitih izdataka i postizanja drugih – prvenstveno ekonomskih i socijalnih ciljeva⁵⁹. Na ovaj način, autor je utvrdio značajne karakteristike poreza, a one su sledeće:

- *Porez je prisilan.* Iznos plaćenog poreza umanjuje fondove pravnih i fizičkih lica i razumljivo je da obveznici ne mogu rado prihvati namirenje poreske obaveze. Naročito je ovaj stav izražen u društvima u kojima nije dovoljno transparentna namena sredstava koja su prikupljena oporezivanjem, pa time i njihov legitimitet.

⁵⁹ Popović, D. „Poresko pravo“, 2011, Pravni fakultet, Beograd, str. 5

- *Javni izdaci se finansiraju iz poreza.* Sredstva namenjena za rashode u budžetu države ili nižih nivoa vlasti se finansiraju iz prikupljenih poreza. U zavisnosti od izdašnosti poreskih oblika budžeti se planiraju u različitim volumenima.
- *Nepostojanje neposredne protivusluge.* Ova karakteristika je najčešće glavni okidač neplaćanja poreza i psihološkog shvatanja potrebe da se on izbegne. Poreski obveznik plaćanjem poreza ne stiče utisak da je dobio vrednost za svoj novac („value for money“). Ovo je glavna razlika poreza u odnosu na druge javne prihode. Jer, na primer, plaćanjem takse za određenu uslugu, dobijanje uverenja, overu dokumenata ili slično, platac ima razumevanje da je dobio protivčinidbu. Prilikom plaćanja poreza taj utisak je sasvim maglovit. Dodatno, imajući u vidu prethodno opisanu netransparentnost trošenja ovih sredstava, ovaj utisak se pojačava.
- *Poreska plaćanja su novčana.* Imajući u vidu da se u modernim društвima sakupljanje poreza ne vrši u dobrima ili uslugama, plaćanje poreskih obaveza predstavlja direktni udar na likvidnost svakog poreskog obveznika.

Poresko izbegavanje je immanentni fenomen svakog društva i svakog perioda. Žilber Tiksije je autor koji je rekao često citiranu rečenicu „Porez i evazija su neodvojivi. Kao čovek i njegova senka“. Ovaj fenomen nije zaobišao ni naš prostor što ilustruju podaci o broju krivičnih prijava koje su podnete za poreska krivična dela. Najveći krivični postupak povodom poreske utaje, čiji smo savremenici je u Srbiji pokrenut pre desetak godina, a vrednost ovog spora je iznosila 320 miliona dinara (poreza).

Komentari stručne javnosti, ali i šire javnosti kao i utisci su različiti, ali (makar stručni deo) vode u jednom pravcu, a to je da se referentni autoriteti nisu poneli odlučno i jednoznačno kao i da nisu bili (ili želeli da budu) pripremljeni na ovaj proces. Najintenzivniji primer ovoj konstataciji je taj da je Sud od Parlamenta zatražio tumačenje regulative koja je dovoljno jasna u profesionalnim krugovima, a koja se odnosi na utvrđivanje okolnosti da li je nastao kapitalni dobitak i da li je postojala obaveza podnošenja poreske prijave.

Epilog procesa je očekivan u odnosu na njegovo vođenje, a to je da je presuda ukinuta zbog načela podele vlasti, a u ponovljenom postupku okriviljeni su pravноснаžno oslobođeni početkom 2022. godine.

Vidimo da su aktuelnost kao i kompleksnost poreskih delikata u slučaju naše jurisdikcije suočene sa potpunom nespremnošću pravosudnog sistema za ovakve izazove.

Iako cilj ovog istraživanja nije utvrđivanje dubljih socijalnih, ekonomskih, psiholoških i drugih uzroka ovog društvenog problema, možemo konstatovati da u okolnostima u kojima se nalazimo javnost ne osuđuje intenzivno poresku evaziju (nezakonitu), i da u nedostatku poreske svesti i discipline država pokušava da od oporezovanog dela ekonomije zahvati što veće namete.

Svakako, da bi se utvrdili uzroci pojave poreske evazije neophodno je istražiti procese koji se odvijaju u društву, materijalne uslove života kao i ekonomске strukture koje utiču na ovu pojavu. Poreska evazija ima svoj razvoj u globalnim, ali i u uslovima u kojima se nalazi konkretno društvo u kojoj se ona dešava. Uzroci poreske evazije se najčešće grupišu u one koji

su objektivne i one koji su subjektivne prirode. Mada, postoje i autori koji ih vezuju za druge okolnosti, pa tako autor Heribert Šelten u svom delu iz 1952. godine „Die Steuermentalität der Völer im Spiegel ihrer Sprache“ tvrdi da su pojedini narodi skloniji poreskoj evaziji i da u tome prednjače romanski narodi: Italijani, Španci, Francuzi, deo Švajcaraca i valonski Belgijanci, dok Engleze i Skandinavce smatra disciplinovanijim u poreskom smislu⁶⁰. Narodi za koje tradicionalno smatramo da na svaki način pokušavaju da izbegnu porez, a po stereotipu tu prednjače Grci i Kiprani, opravdanje nalaze u istorijskim okolnostima i skoro pa čestitoj tradiciji. Naime dug period u kojem su Turci, pa time i prikupljali porez je izazvao tradiciju da ko plaća porez pomaže tuđu državu. Bez obzira na pojedinačne stavove, prilikom definisanja uzroka evazije u one objektivne prirode možemo svrstati: ukupno ekonomsko stanje, visinu poreskih opterećenja i stabilnost poreskih stopa, jednakost tretiranja poreskih obveznika, poreski oblik, namena prikupljenih poreza, prisustvo sive ekonomije. Uticaj ovih uzroka na evaziju poreza nije jednoznačan i izložen je subjektivnom odgovoru poreskog obveznika na ove uzroke. Najčešći subjektivni faktori evazije poreza su: egoizam i težnja za sticanjem profita, poreski moral, nepostojanje svesti o opravdanosti poreza i shvatanje o pravičnosti fiskalnog sistema.

Porez predstavlja derivativni (javnopravni) javni prihod koji država naplaćuje od svih onih lica koja podležu njenom fiskalnom suverenitetu i to obavlja bez neposredne protivusluge.

Poreska utaja je još u Dušanovom zakoniku bila nominovana kao krivično delo.

Na našim prostorima postoji bavljenje pojedinačnim poreskim deliktima, ali sistematskim pristupom koji se bavi istraživanjem međusobnih sprega i determinanti poreskih prekršaja i krivičnih dela kao i njihovim uticajem na privredne tokove, nauka se do sada nije bavila.

U poreskom pravu Republike Srbije, poreska evazija je pojam koji označava izbegavanje plaćanja poreza. Činjenica je da plaćanje poreskih obaveza umanjuje ekonomski snagu poreskog obveznika, toga radi jasna je želja za izbegavanjem plaćanja poreza.

Zakonita poreska evazija podrazumeva preduzimanje poreskog dužnika kojima se izbegava plaćanje poreza, ali takvo delovanje ne predstavlja povredu važećih propisa. Ona je najčešće legitimna kada se svodi se na iskorišćavanje zakonom predviđenih poreskih olakšica ili slično. Međutim ona može biti legalna, ali ne i legitimna kada podrazumeva zloupotrebu postojećih zakonskih rešenja, odnosno njihovih praznina kako bi se stvorila hibridna pravna konstrukcija koja rezultira u smanjenju poreskog duga ili izbegavanje njegovog plaćanja u potpunosti. Glavno obeležje legalne nelegitimne poreske evazije je to što poreski obveznik ne krši poreske propise⁶¹.

Nezakonita poreska evazija predstavlja postupke i činjenja kojima se izbegava plaćanje poreza, pri čemu dolazi do kršenja zakona.

Srpski poreski zakonodavac u članu 135 Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji definiše poreska krivična dela „kao krivična dela koja kao moguću posledicu imaju potpuno ili delimično izbegavanje plaćanja poreza, sačinjavanje ili podnošenje falsifikovanog dokumenta od značaja za oporezivanje, ugrožavanje naplate poreza i poreske

⁶⁰ Schölten, H. Die Steuermentalität der Völer im Spiegel ihrer Sprache, Köln, 1952, str. 26

⁶¹ Đokić, M. „Poreski delikti u Srpskom pravu“, 2023, Službeni glasnik, str. 31

kontrole, nedozvoljen promet akciznih proizvoda i druge nezakonite radnje koje su u vezi sa izbegavanjem i pomaganjem u izbegavanju plaćanja poreza“.

Zajednička odlika poreskih krivičnih dela je da se mogu počiniti jedino umišljajno. Poreska krivična dela nisu sveobuhvatno sistematizovana u jednom propisu, već su ona sadržana u više propisa, zakona i podzakonskih akata.

Osnovni oblik poreskog krivičnog dela je poreska utaja. Nju definiše Krivični Zakonik u članu 225 na sledeći način: “Ko u nameri da on ili drugo lice potpuno ili delimično izbegne plaćanje poreza, doprinosa ili drugih propisanih dažbina, daje lažne podatke o stečenim prihodima, o predmetima ili drugim činjenicama koje su od uticaja na utvrđivanje ovakvih obaveza ili ko u istoj nameri, u slučaju obavezne prijave, ne prijavi stečeni prihod, odnosno predmete ili druge činjenice koje su od uticaja na utvrđivanje ovakvih obaveza ili ko u istoj nameri na drugi način prikriva podatke koji se odnose na utvrđivanje navedenih obaveza, a iznos obaveze čije se plaćanje izbegava prelazi milion dinara, kazniće se zatvorom od jedne do pet godina i novčanom kaznom. Ako iznos obaveze čije se plaćanje izbegava prelazi pet miliona dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od dve do osam godina i novčanom kaznom. Ako iznos obaveze čije se plaćanje izbegava prelazi petnaest miliona dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od tri do deset godina i novčanom kaznom.”⁶²“

Kod ove zakonske norme, pored dokazivanja umišljaja, regulator predviđa i nameru kao subjektivno obeležje. Vrhovni kasacioni sud Republike Srbije je zauzeo stav po pitanju namere vezane za poresko krivično delo kojim je samo konstatovano da je reč o „činjeničnom stanju“ i kojem se odlučuje u svakom konkretnom slučaju. Ovakav stav dovodi do pravne nesigurnosti poreskih obveznika i ostalih strana u oblasti poreskih krivičnih dela.

Najveća šansa za rasvetljavanje poreskog krivičnog dela, njegovog izvršioca i ostalih učesnika najveća je u postupku poreske kontrole. Poresku kontrolu Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji definiše kao „postupak provere i utvrđivanja zakonitosti i pravilnosti ispunjavanja poreske obaveze, kao i postupak provere tačnosti, potpunosti i usklađenosti sa zakonom, odnosno drugim propisima, podataka iskazanih u poreskoj prijavi, poreskom bilansu, računovodstvenim izveštajima i drugim evidencijama poreskog obveznika koji vrši Poreska uprava, u skladu sa ovim zakonom“⁶³.

⁶² Krivični Zakonik, „Službeni glasnik RS“ broj 85/2005, ..., 35/2019

⁶³ Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, „Službeni glasnik RS“ broj 80/2002,..., 238/2022

4.3. Kriptovalute, njihov potencijal vezan za prevarne radnje i odgovor revizije u funkciji njihove prevencije i detekcije

Kriptovalute predstavljaju nov oblik novca. Razvijen je na bazi takozvane blokčejn tehnologije i sasvim povezan sa informacionim tehnologijama, Nacionalne banke još uvek nisu odustale od tradicionalnog novca, što stvara još veći otklon prema novoj formi. Iz razloga smanjenje regulacije od državnih institucija, razmotren je potencijal ovog sredstva plaćanja da bude stavljen u funkciju prevarnih radnji i prezentirane su mere koje revizor može da preduzme tim povodom.

Razumevanje načina funkcionisanja i vrste kriptovaluta su neophodni revizoru kako bi adekvatno mogao da proceni rizike svog angažovanja u ovoj oblasti.

4.3.1 Tradicionalni i moderni novac

U ovom poglavlju je obrađena tema virtuelnog novca, njegove karakteristike i potencijal za sprovođenje prevarnih radnji. Pre toga, iznete su osnovne karakteristike novca kao merila vrednosti od nastanka do modernog doba.

Novac, kao merilo vrednosti i sredstvo razmene je stvoren mnogo puta i na više različitih mesta. Novac, kao takav, nisu samo novčanice i kovanice. On je sve što su ljudi spremni da koriste u svrhu razmene dobara i usluga. Novac je sredstvo razmene koje omogućava ljudima da brzo i lako uporede vrednost svih vrsta dobara ili usluga i da lako obave razmenu. Takođe, novac omogućava da ljudi čuvaju svoj imetak.

Pojava novca prestavlja revolucionarni prekretnicu u životima ljudi. Novac je olakšao promet roba i omogućio povezivanje udaljenih delova sveta, čime je postao jedna od glavnih pokretačkih snaga ekonomskog i društvenog razvoja.

Iz današnjeg ugla posmatranja sinonim novca su kovanice i papirni novac, jer je kovani i papirni novac najpoznatiji oblik novca. Međutim, novac je postojao i mnogo pre nego što je osmišljen kovani novac. Nepostojanje kovanog novca nije sprečilo mnoge kulture da se uspešno razvijaju služeći se platežnim sredstvima drugih karakteristika: školjke, goveda, žito, perle ili slično.

Osnovna osobina novca je ta da svako uvek želi novac samo iz razloga što i svi ostali uvek žele novac, pa je time postignuta okolnost da novac uvek može da se razmeni za sve što je potrebno.

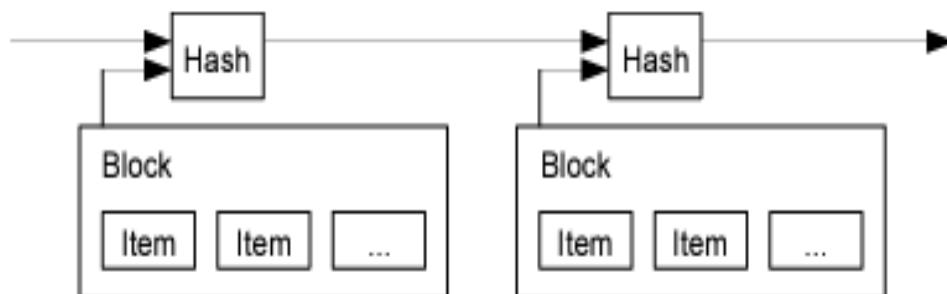
U današnje vreme, kako god nam to zvučalo, papirni i kovani novac su redak oblik novca. Niall Ferguson u svom delu „The Ascent Money“ iznosi podatak iz svog istraživanja da u tom trenutku (2008. godina) ukupna količina novca u svetu iznosi oko šezdeset biliona dolara, a ukupni zbir kovanica i banknota manji je od šest biliona⁶⁴. Dakle, više od devedeset posto sveukupnog novca postoji jedino na serverima bankarskih računara. Poslovne transakcije se dominantno obavljaju prenosom elektronskih podataka, a ne prenosom gotovine. Pojedine, uglavnom zapadne države i onemogućavaju korišćenje novčanica krupnijih apoeni. Najčešće se radi o granici od 100 evra. Tako je omogućena veća kontrola novčanih tokova, jer se mogu

⁶⁴ Ferguson, N. The Ascent Money, 2008, Penguin Books, str. 138

koristiti samo fondovi koji su na tekućim računima pojedinaca, a gotovina koja je potencijalno stečene kriminalnim radnjama ima prepreke za realizaciju u razmeni dobara i usluga.

Razvojem tehnologije, a prvenstveno blokčejn tehnologije omogućen je razvoj novog oblika digitalne imovine, a to je digitalna valuta, odnosno digitalni novac. Kriptovaluta je oblik digitalne valute koja je zasnovana na blokčejn tehnologiji, pa je samim tim obezbeđena kriptografijom, za razliku od klasičnog novca iza kojeg stoji centralizovani autoritet, najčešće centralna banka.

Suština blokčejna je da on predstavlja decentralizovanu, distribuiranu knjigu u kojoj su zapisani podaci o transakcijama i digitalnim sredstvima. Ova knjiga skadišti takve podatke u blokove. Na narednoj slici je prikazan blokčejn u slučaju Bitkoina kao jedne od najpoznatijih valuta ovog tipa:

Slika 10: Bitcoin blockchain. Izvor: S. Nakamoto, "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System, dostupno online: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>"⁶⁵

Bitcoin (BTC) je nastao kao rezultat rada Satošija Nakamota iz 2008 godine. Odnosno, njegov inicijator se potpisao ovakvim pseudonimom.

Bitkoin je svrstan u kriptovalute ispunjavajući uslov da je elektronska valuta koja se oslanja na kriptografske tehnike kojima se utvrđuje identitet i autentičnost učesnika u transakciji. U pozadini funkcionisanja Bitkoin sistema nalazi se algoritam koji prati ponudu Bitkoina. Ono što je krucijalno je način na koji se pristupa ovom algoritmu. Naime, softver kojim se vrši pritup je zasnovan na mreži ravnopravnih privatnih korisnika, takozvana peer-to-peer network. Ono što su tvorci mreže definisali kao glavnu prednost ove mreže su ravnopravni korisnici i ona je novina u odnosu na do tada standardne klijent-server mreže.

Prednost blokčejna je ta što ova tehnologija predstavlja javno dostupan zapis koji prikazuje informacije na način koji nije jednostavan za hakersko napadanje.

Zapisa o transakcijama postaje sve više i liste takvih zapisa se nazivaju blokovi (videti sliku iznad) koji su povezani kriptografijom. Blokčejnu je imanentna mreža međusobno ravnopravnih računara u kojoj se vrši nezavisna verifikacija svake transakcije. Ovako verifikovana transakcija se markira vremenom nastanka i dodaje se lancu podataka. Nakon što su snimljeni svi podaci u lancu, onemogućene su izmene. Imajući u vidu princip rada blokčejn tehnologije ona nije ograničene u primeni samo za kriptovalute, već se može primeniti u

⁶⁵ Dostupno na <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>

oblastima pravnih ugovora, medicinske dokumentacije, praćenja proizvodnog procesa ili bilo kojoj drugoj aktivnosti gde je potrebno zabeležiti i sačuvati niz transakcija ili događaja.

4.3.2 Istorijat kriptovaluta

Okosnica nastanka kriptovaluta je svakako tehnološka i prvenstveno zasnovana na prethodno opisanom blokčejnu. Najčešće pominjano ime vezano za ovu tehnološku inovaciju je David Chaum, kriptograf koji je 1983. godine razvio ovaj sistem.

Pionirski projekat Chaumove digitalne valute je imao naziv eCash, a zatim je usledio popularniji DigiCash. Glavni stub funkcionisanja DigiCasha je anonimnost transakcija i funkcionisanje putem javne mreže.

Prethodno pomenuti autor ili grupa autora pod pseudonimom Satoši Nakamoto je 2008. godine objavio takozvanu belu knjigu kojom je prezentovao mogućnosti kripto valuta i sprovedena je prva transakcija od tada najpoznatijom kripto valutom, čuvenim BitCoinom.

Klasične institucije, poput centralnih banaka, takođe se pripremaju da formiraju digitalni novac. U ovoj aktivnosti prednjači Kineska Centralna Banka.

Imajući u vidu važnost novca i novčanih tokova bitan je način na koji je uređen platni promet, a u modernim uslovima su to elektronski sistemi plaćanja.

4.3.3 Pravna regulativa elektronskih sistema plaćanja

Platni promet je tradicionalno predstavljaо krvotok svake države (a i pojedinaca) i kao takav, on mora detaljno i sveobuhvatno da bude regulisan i kontrolisan od strane relevantnih institucija. Usled načina obavljanja platnog prometa koji se dominantno odvija preko banaka, to su banke i predmet najintenzivnijeg regulisanja i nadzora. Cilj ovakvih postupaka je zaštita investitora, deponenata, ali i poverenja celokupne javnosti u finansijske institucije i stabilnost finansijskog sistema jedne nacionalne ekonomije.

Osiguranje i kontrola platnog prometa se ne može postići samo čvrstom regulativom banaka. Razlog tome je postojanje i takozvanih nebanskarskih institucija koje se pojavljuju u platnom prometu kao nova komponenta, pružajući usluge tradicionalno povezane sa bankarstvom, ali i inovativne usluge kao što je izdavanje elektronskog novca.

Kod svake inovativne pojave uočavamo kašnjenje zakonske regulative. Koliko god opšta ona bila i zasnivala se na bazičnim pravilima, kada se stvore novi inovativni proizvodi, zakonska regulativa ne može da ih svrsta pod „ostalo“ i po pravilu kasni za inovacijom, jer neophodan protok vremena dok se ne sagleda celina inovativnog procesa i osmisli regulativa.

Kod platnog prometa, korisnicima svake platforme za novčane transakcije, kao senzitivne teme, neophodno je prvenstveno obezbediti i garantovati sigurnost. Sigurnost se postiže i kroz transparentne načine na koje se sprečavaju zloupotrebe, a takođe je neophodno jasno ukazati na odgovornosti i nadležnosti svakog od učesnika u platnom prometu, odnosno u

elektronskom sistemu plaćanja koji je imantan kripto valutama i savremenim novčanim transakcijama.

Celokupna problematika dobija na složenosti imajući u vidu da elektronski sistemi plaćanja mogu imati i međunarodni karakter, jer se platni promet obavlja u međunarodnoj trgovini između pravnih i fizičkih lica. Elektronski sistemi plaćanja, naročito u ovom segmentu imaju značajne prednosti u odnosu na tradicionalna virmanska plaćanja pojeftinjujući ovaj proces i skraćujući vreme neophodno za realizaciju novčanog toka. Ova okolnost prepliće nadležnosti i odgovornosti više jurisdikcija i sve vezano za njihove lokalne propise koji se tiču trgovine, praćenja sumnjivih transakcija, primene poreske regulative i slično.

Svakako da će različite jurisdikcije imati različite pristupe, politike i procedure i da se pojavljuje pitanje prava prvenstva i relevantnosti svakog od zakonodavaca. Nedostatak internacionalnog homogenog pristupa može stvoriti prostor za zloupotrebe, naročito prilikom transakcija za koje se protumači da ni jedna jurisdikcija nije nadležna.

Kao primere integrisanih entiteta koji su bili heterogeni, biće prezentirana regulativa koja se u elektronskom sistemu plaćanja primenjuje u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) kao federalnoj tvorevini i Evropskoj uniji (EU) kao zajednici zasnovanoj na velikom broju bilateralnih ugovora. Takođe, biće prezentovana i regulativa važeća u Republici Srbiji.

4.3.3.1 Regulativa u SAD

Kao što je pomenuo, SAD je zasnovana na federalnom sistemu uređenja, pa je tako i za platni promet relevantna federalna regulativa. Dominantna su dva pravna akta kojima je uređena ova oblast, a to su: Zakon o elektronskom prenosu sredstava (*Electronic Fund Transfer Act - EFTA*), Jedinstveni trgovinski zakon (*Uniform Commercial Code - UCC*).

Za platni promet koji se ostvaruje između individualnih korisnika i finansijskih institucija referentan je EFTA koji uređuje njihova prava i obaveze. Ovaj pravni akt se sastoji od dva integralna dela: Prvi deo uređuje opšte poslove, dok se drugi deo odnosi na remitente novca.

4.3.3.2 Regulativa u Evropskoj uniji

Pravni sistem Evropske Unije je često zasnovan na Direktivama. Takav je slučaj i sa elektronskim sistemima plaćanja za koje je relevantna Direktiva 2009/110/EC koja je nasledila Direktivu 2000/46/EC.

Ove Direktive daju nam glavne postulate i pravila, kao i definicije pojmove. Za oblast elektronskog plaćanja bitne su sledeće definicije:

- „institucija elektronskog novca“ (electronic money institution - EMI) je pravno lice koje je dobilo odobrenje za izdavanje elektronskog novca;
- „elektronski novac“ je elektronski, uključujući i magnetno, pohranjena monetarna vrednost, koja predstavlja potraživanje prema njegovom izdavaocu i izdata je nakon prijema novčanih sredstava;

- „izdavaoci elektronskog novca“ su subjekti koji ostvaruju korist od izdavanja elektronskog novca, kao i pravna lica koja se bave istim poslom.

Razumevanje domaće i komparativne regulative predstavlja bitan input revizoru kako bi imao razumevanje poslovanja entiteta koji koriste kriptovalute. Bilo da je u funkciji internog ili eksternog revizora ili računovođe. Razumevanje poslovanja predstavlja osnov na bazi kojeg se razvijaju rizici revizije, na bazi njih planiranje, a posledično i strategija revizije.

4.3.3.3 Regulativa u Republici Srbiji

Krovni Zakon iz predmetne oblasti je Zakon o platnim uslugama („Službeni glasnik RS“ broj 139/2014 i 44/2018). Odredbe ovog zakona su usklađene sa pomenutom Direktivom Evropske Unije, ali zakon sadrži i odredbe koje se još uvek ne primenjuju, ali će se primenjivati u trenutku kada Republika Srbija postane član Evropske Unije.

Pored ovog zakona, u okviru ovog dela rada prezentovane su i odredbe Zakona o digitalnoj imovini („Službeni glasnik RS“ broj 153/2020) koji je mlađi zakon i koji sadrži regulativu vezanu i za digitalne valute.

Zakon o platnim uslugama određuje načine pružanja platnih usluga, platni sistem i nadzor nad sprovođenjem ovog zakona. Ovaj zakon je segmentiran u šest delova, dok je za ovu temu najbitniji treći deo zakona, jer se on odnosi na elektronski novac. Ovoj oblasti su posvećeni članovi od 106. do 139. Zakona⁶⁶. Ovim članovima su regulisani poslovi vezani za:

- Izdavanje elektronskog novca,
- Promet,
- Otkup,
- Vođenje računa,
- Mogućnost distribucije i otkupa elektronskog novca preko trećeg pravnog lica,
- Poslovanje institucije izdavalaca elektronskog novca,
- Minimalni kapital institucije elektronskog novca i
- Dobijanje dozvole za rad.

Kao što je napomenuto, ovaj Zakona se oslanja na Direktivu 2009/110/EC i pionirski je aktu u oblasti elektronskog novca u Srbiji. Iz napred pomenutih razloga razumevanja poslovanja, revizor se mora blisko upoznati sa ovom regulativom.

U Republici Srbije postoji Zakon o digitalnoj imovini („Službeni glasnik RS“ broj 153/2020) koji je uredio i definisao ovu oblast. Navedenim zakonom je definisana digitalna imovina na sledeći način: Digitalna/virtuelna imovina prestavlja digitalni zapis vrednosti kojim se može digitalno raspolažati i koji se može koristiti kao sredstvo razmene ili u svrhu ulaganja. Kao njen integralni deo se pojavljuje i digitalna valuta. Digitalnu valutu nije izdala i za njenu vrednost ne garantuje ni jedna centralna banka, niti bilo koji drugi organ javne vlasti. Za digitalnu valutu nije presudno da bude vezana za zakonsko sredstvo plaćanja i nema pravni status novca ili valute. Ova okolnost ne sprečava pravna niti fizička lica da virtuelnu valutu

⁶⁶ Zakon o platnim uslugama „Službeni glasnik RS“, broj 139/2014, 44/2018 i 64/2024

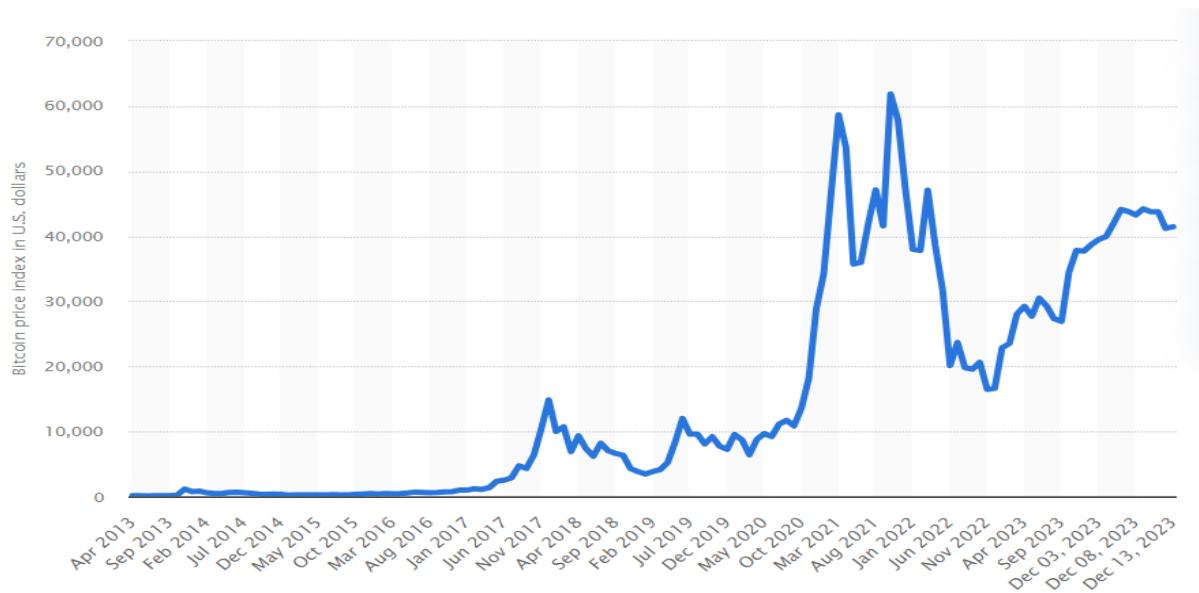
prihvataju kao sredstvo razmene. Njena opredeljujuća karakteristika je da se može kupovati, prodavati, razmenjivati, prenositi i čuvati elektronski.

4.3.4 Prednosti i nedostaci digitalnog novca

Naspram tradicionalnog novca bio on u formi novčanica, kovanica ili na serveru banke, virtuelna valuta ima prednosti i nedostatke. Prednosti virtuelne se mogu kategorisati na sledeći način:

- **Anonimnost.** Upravo zbog blokčejn tehnologije, transakcije virtuelnim valutama su vidljive svakome, ali nije razotkriven identitet korisnika. Dodatno postoje takozvani *privacy coins* koji predstavljaju posebnu vrstu alternativne valute kod kojih postoji potpuna anonimnost, što znači da su informacije koje mogu povezati pojedinca sa transakcijom nedostupne. Iz ovog razloga postoje države koje su zabranile ove valute, za sada su to Japan i Srbija. Primeri ovih valuta su Monero, Zcash i Dash.
- **Nepostojanje posrednika.** Transakcije se obavljaju na takozvani peer to peer način (P2P) što isključuje postojanje centralnog bankarskog organa, posredničkih banaka i kontrolnih mehanizama. Ovakve transakcije odlikuju velika brzina, jednostavnost i efikasnost transakcija. Pri tome transakcioni troškovi su značajno niži.
- **Sigurnost i lakoća korišćenja.** Osnov ovih karakteristika jeste blokčejn tehnologija koja omogućava praćenje svake od promena u lancu kao i transparentnost nastalih transakcija. Dakle, za ostvarivanje transakcije su dovoljni pristup internetu i postojanje aplikacije za ova angažovanja. Ovakav novac se lako čuva. Virtuelna valuta se čuva u virtuelnom obliku, nisu potrebni sefovi ili bilo kakva druga vrsta materijalnog obezbeđenja prostora gde je valuta pohranjena.
- **Politička rezistentnost.** Centralne banke mogu da kreiraju veći obim novca, iz političkih razloga. Ljudi ne mogu da imaju kontrolu nad time koliko centralna banka kreira novca, a ona nije imuna na odluke trenutne političke vlasti i njenih interesa. Potezi centralne banke, naročito u nedemokratskim društвima, ne moraju nužno biti tržišni i u korist ukupne populacije.

U grafiku ispod je prikazana oscilacija vrednosti bitkoina u odnosu na dolar u dugom periodu od 10 godina:

Slika 11: Volatilnost. Izvor: <https://www.statista.com/statistics/326707/bitcoin-price-index/>⁶⁷

Nedostaci virtuelnog novca potiču upravo iz svih njegovih karakteristikama koje ga čine atraktivnim, tako da se mogu sistematizovati u par stavki:

- **Volatilnost.** Svedoci smo značajnih oscilacija vrednosti kripto valuta. Dakle, ovakav oblik novca može se koristiti i u špekulativne svrhe. Takođe, ovaj oblik novca nema za sebe vezan centralizovani organ kao emitenta. Vrednost virtuelne valute se najčešće prikazuje u odnosu na neku stabilnu valutu, a dominantno je to Američki dolar.
- **Anonimnost.** Adresa virtuelnog novčanika se predstavlja kao alfanumerički niz. Ona je učesnicima ove zajednice koja trguje ovim valutama dostupna i vidljiva. Forenzički postupci omogućavaju da se dođe do identiteta korisnika i imalaca virtuelnih novčanika. Dakle, moguće je doći do nultog koraka kada je valuta korišćena. Postoje neke adrese koje se permanentno i prate. Dakle, skriven je identiteti osobe koja plaća dobra i usluge. Može doći do plaćanja transakcije koja je nelegalna. Postavlja se pitanje oporezivanja prihoda koji su u kriptovaluti, takođe u ovakvim okolnostima. Ovo otvara pitanja legaliteta, sigurnosti ako odjednom, iz nekog razloga, nestane elektronski zapis o kriptovaluti. Ne može se jednostavno identifikovati odgovorno lice u odgovornoj instituciji, a to može kod svake forme klasičnog novca.
- **Energetska efikasnost.** Blokčejn tehnologija omogućava plaćanje kriptonovcem uz verifikaciju koja je dostupna svima. Svaka nova transakcija je dostupna svima koji su u toj mreži, transparentno. Oni koji naprave link za novu transakciju (rudarenje) dobijaju digitalnu valutu kao kompenzaciju za link koji su napravili. Iznalaženje algoritma troši značajnu električnu energiju. Danas u svetu količina električne energije za kompjuterske sisteme koji se bave pronalaženjem pomenutih linkova ili algoritama (rudarenje) jednak je količini energije koju potroši Holandija.

⁶⁷ Dostupno na <https://www.statista.com/statistics/326707/bitcoin-price-index/>

4.3.5 Najpoznatije kriptovalute

Danas, u svetu postoje stotine vrsta kriptovaluta koje su manje ili više dostupne široj javnosti i čija je emisija uređena na različitom nivou. Na ovom mestu biće navedene one koje su najpoznatije i čija je upotreba bila najrasprostranjenija.

Bitcoin je originalna i najpoznatija kriptovaluta. Kao što je kod klasičnog novca dolar svima poznat, slično se može reći i za Bitcoin. On je pionir kriptovalute zasnovane na blokovima i od svog pojavlivanja 2009. godine, postao je dostupan voljnim investitorima kojih je bilo toliko da je Bitcoin postao najznačajnija kriptovaluta mereno tržišnom kapitalizacijom.

Ova pionirska kriptovaluta je takođe i prva poznata decentralizovana kriptovaluta i kao takva i dalje zauzima lidersko mesto u portfolijima komercijalnih investitora.

Ether valuta je nastala pet godina nakon Bitcoina i mereno tržišnom kapitalizacijom, nalazi se na drugom mestu, nakon Bitcoina. Tvorci ove kriptovalute su Vitalik Buterin i Gavin Wood.

Ova kriptovaluta poznata je po hakerskom napadu na nju koji je saniran. Naime, u toku 2016. godina izvršena je emisija 11,5 miliona Ethera čija je protivvrednost bila 150 miliona USD. Samo dani su razdvajali ovu emisiju od hakerskog napada, kojim je jedna trećina sredstava preuzeta od strane hakera. Kod Ethera je došlo do jedinstvenog postupka koji je izvršio revidiranje prošlosti i upravo uz pomoć opisane tehnologije je izvršen povraćaj sredstava. Akcija je sprovedena na način da su svi zapisani čvorovi u mreži, po dogовору učesnika, poništili prenos sredstava kada je sprovedena krađa i praktično je sistem vraćen na stanje pre krađe. Ovaj hakerski napad i krađa koja je zadesila Ether je imala i značajan informatički doprinos u smislu pojačavanja slabih tačaka sistema u svim narednim emisijama ove i ostalih kriptovaluta.

XRP je poznata kriptovaluta iz razloga što je koriste eminentne svetske banke i provajderi plaćanja. Takođe, poznata je i po tužbi od strane Američke komisije za hartije od vrednosti (SEC). Američko tržište je odraz akcionarstva i tamošnje investicione politike vezane za hartije od vrednosti. Propisi u SAD su doneti u prošlom veku, precizni su i rigidni. Iz tih razloga savremene valute nije lako uvrstiti u tamošnju regulativu., Upravo iz ovih razloga Američki SEC je, tumačeći tradicionalne propise, 2020. godine tužio izdavaoce XRP za neregistrovanu emisiju hartija od vrednosti. Još jedna karakteristika XRP koja je izdvaja od drugih je ograničena emisija jedinica, odnosno postoji 100 milijardi XRP koji su u opciji i ne stvaraju se nove „novčane“ jedinice.

Litecoin je osmislio Charlie Lee u toku 2011. godine. Litecoin je najsličniji pioniru BitCoinu. Pošto je nastao par godina kasnije koristeći sličniju tehnologiju, poseduje neka poboljšanja u radu u odnosu na Bitcoin. Osnovna prednost ove kriptovalute je kratko vreme potvrde transakcije. Ova kriptovaluta zauzima šesto mesto po tržišnoj kapitalizaciji.

Bitcoin Cash (BCH) je plasiran 2017.godine. BCH se koristi unapređenom blokčejn tehnologijom kojom je povećana veličina blokova informacija i time omogućeno zapisivanje većeg broja transakcija unutar bloka.

Stellar je kriptovaluta koju je formirao Jed McCaleb i namenio prevashodno poslovnim korisnicima obezbeđujući im prekogranične novčane transakcije koje se obavljaju skoro bez

posrednika i sa neuporedivo manjim troškovima nego što je to slučaj sa bankarskom poslovanjem, naročito u domenu cene transakcije kada se radi o transakcijama velike vrednosti. Naravno, ova kriptovaluta nije ograničena samo na pomenut model transakcija, već je dostupna i privatnim korisnicima.

Monero je plasiran na tržište 2014. godine je zbog svojih karakteristika brzo je pronašao svoju tržišnu poziciju. Karakteriše ga izuzetna anonimnost, odnosno poseduje vanredne bezbednosne elemente i teško otkrivanje stvarnog identiteta učesnika u mreži. Toga radi, korišćen je za plaćanje kriminalnih radnji širom sveta.

EOS se pojavljuje u toku 2018. godine sa prvenstvenom namenom za razvoj poslovnih aplikacija.

Cardano je kriptovaluta okrenuta ekologiji i energetskoj efikasnosti. Kao što je istaknuto u nedostacima kriptovaluta u prethodnom tekstu, uobičajena je izuzetna potrošnja električne energije u procesu takozvanog rudarenja. Cardano je seebe predstavio kao ekološki prihvatljivu valutu, jer se u pozadini nalazi manje intenzivan proces potvrđivanja transakcija koji je svojstven prvenstveno Bitcoinu.

NEO je ugledao svoje virtuelno svanuće sredinom 2017. godine u Kini. Prevashodna namena ove kriptovalute jeste upotreba pametnih ugovora pri upravljanju digitalnom imovinom.

4.3.6 Digitalni novac i prevarne radnje

Novčani tokovi i platne transakcije nose sa sobom značajan inherentni rizik. Rizicima su izloženi platilac, primalac plaćanja ali i posrednici u ovom nizu koji su kod klasičnog novca komercijalne banke kao i centralne banke ukoliko se pojavljuju kao garanti. Rizici svojstveni novčanom toku se ogledaju u dve komponente. Prva je da se novčana transakcija neće realizovati u željenom trenutku i druga je da se ona neće obaviti u željenom volumenu odnosno u vrednosti koja je manja od predviđene.

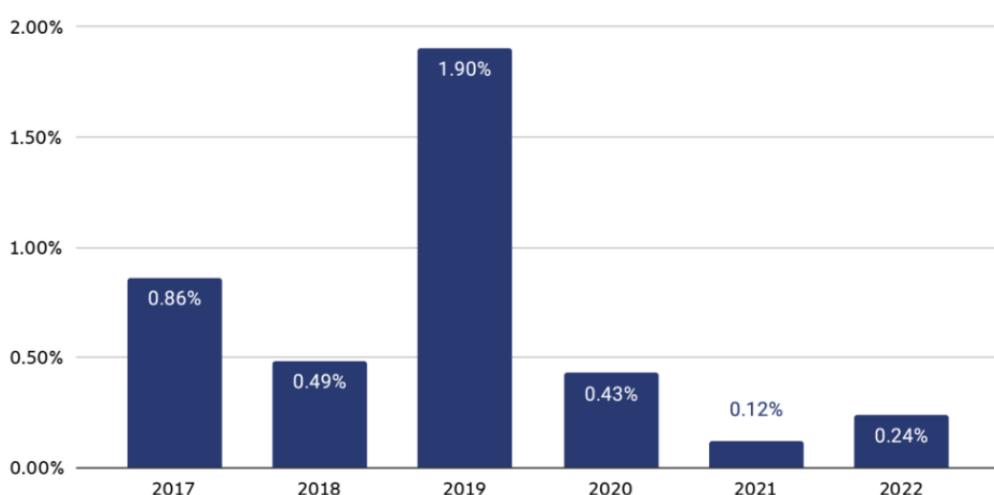
Oblast koja je najčešće izložena riziku i kod koje smo svedoci negativnih reperkusija po nekog od učesnika su multivalutne transakcije. Internacionala trgovina u uslovima promovisane globalizacije tržišta predstavlja ranjiv prostor i izuzetan potencijal za prevarne postupke. Prelivanjem novčanih tokova u prekograničnim transakcijama stvara se potreba za pouzdanom infrastrukturom u platnom prometu. Upravo je ovo oblast najvećih razlika između virtuelnog i tradicionalnog novca. Postavljaju je ograničenja i mogućnosti koji su potpuno različiti u domenu brzine transakcija, troškova, anonimnosti ali i rizika i pouzdanosti odnosno postojanja garanta u nekoj instituciji.

Osim upotrebe virtuelne valute za legalna i legitimna plaćanja, digitalni oblik valute stvara prostor i za nezakonitu upotrebu, odnosno za prevarne radnje. Upravo ovaj potencijal, ali i realizacija prevara za koje je vezana virtuelna valuta je predmet istraživanja u ovom poglavlju. Biće prikazani podaci o prevarama iz različitih izvora, kao i rezultati o prevarama koje se događaju. Ova ilustracija bi trebalo da prikaže da li je ovakav, moderan oblik novca, zaista nebezbedan koliko ga se pribjavamo.

Podaci EUROPOLA nisu sasvim kvantifikovani, Ono što ova institucija obelodanjuje, jeste da je povećano korišćenje virtuelnih valuta u nezakonite svrhe. Ova institucija navodi da je teško proceniti koliki ideo u ukupnim transakcijama čine one sa kriminalnom pozadinom.

Podaci Chainanalysis su daleko sveobuhvatniji i imaju za cilj da prikažu kvantitet kriminalnih radnji koje su povezane sa kriptovalutama i koliki je njihov ideo u ukupnim transakcijama digitalnim novcem. Podaci govore da je na adresu za koje se sumnja da su povezane sa nezakonitim radnjama uplaćeno oko 20 milijardi dolara u toku 2022. godine, što je rast u odnosu na 18 milijardi dolara u toku 2021. godine. Ono što je za ovo istraživanje najreferentniji podatak jeste da su transakcije koje uključuju adrese za koje se sumnja da su povezane sa nezakonitim aktivnostima predstavljale 0,24% obima svih transakcijama virtuelnim valutama u toku 2022. godine.

Illicit share of all cryptocurrency transaction volume, 2017 - 2022

Slika 12: Učešće nedozvoljenih transakcija. Izvor: <https://www.chainalysis.com/blog/2023-crypto-crime-report-introduction/>⁶⁸

Verovatno su očekivanja šire i tradicionalne zajdenice bila drugačija od prikazanih rezultata. Naime, usled opisanih prednosti i nedostataka digitalnog novca generalni stav je da bi, prevashodno iz razloga anonimnosti, postojao veći ideo transakcija u kojima bi digitalni novac bio korišćen za nelegalne transakcije. Međutim, imajući u vidu obim ovakvih transakcija vezan za klasičan novac, možemo reći da ideo problematičnih transakcija u kripto valutama nije tako sporan.

4.3.7 Nedozvoljene kripto transakcije

Nedozvoljena trgovina za koju je vezana kripto valuta se, po pravilu obavlja preko takozvanog *dark web-a*. Najpoznatiji primer platforme za nedozvoljenu trgovinu je *Silk road*. Kupci i prodavci zainteresovani za ovakve nabavke i prodaje su mogli da posete stranicu *Silk*

⁶⁸ Dostupno na <https://www.chainalysis.com/blog/2023-crypto-crime-report-introduction/>

road preko posebnog pretraživača *Top* koji je specijalno dizajniran kako bi sakrio lokaciju svojih korisnika (VPN adresu).

FBI je 2013 godine uhapsio osnivača *Silk road*, Rosa Vilijam Ulbrihta koji je od 2011. do 2013. godine vodio *Silk Road* i to pod pseudonimom Dread Pirate Roberts. On je osuđen na kaznu doživotnog zatvora zbog trgovine drogom, hakovanja računara i pranja novca 2015. godine.

4.3.8 Kripto prevare (cryptocurrency fraud)

Najčešći oblik kriminalne aktivnosti koja se vezuje za korišćenje digitalne imovine jeste prevara. Ove prevare su dominantno orijentisane prema novim korisnicima virtuelnog novca. Kao takve, one predstavljaju najveću prepreku za šire prihvatanje i razvoj digitalne imovine. Verovatno je sa sličnim nepoverenjem javnost reagovala kada je zlatni novac menjala za papirni.

Na ovom mestu biće prikazano istraživanje koji su najčešći primeri prevara vezanih za kripto valute. Njihovi učesnici mogu biti pravna ili fizička lica. Najčešće su to kompanije koje su osnovane sa prevarnom namerom koje imaju fantastične ideje i šeme razrađene pre pokretanja ovog biznis modela.

Model koji je najčešće korišćen za prevaru se odnosi prvo na kreiranje web stranice koja svojim marketing aktivnostima treba da privuče potencijalne investitore koji ne slute da će postati žrtve prevare. Privučeni atraktivnim investicijama ulagači kreiraju naloge na onlajn platformama i igra se zavrти. Alternativno, neki od entiteta koji osmisle prevarnu šemu mogu klijente pozivati i telefonom sa istim ciljem. Svakako žrtvama prevare je neophodno podariti sigurnost, jer pored toga što ceni rast, kapital jako poštuje i sigurnost. Ovo počinjeni prevara obezbeđuju na način što svojim žrtvama dodeljuju pristup internet platformi koja obezbeđuje praćenje investicije, odnosno svakodnevno kretanje vrednosti digitalnih monetarnih jedinice. Naravno, ova platforma je u suštini lažna, koristi se samo u obmanjujuće svrhe.

I u digitalnom dobu primenjuje se poznata Poncijeva šema koja svoje principe prevare vuče iz još uvek analognog doba odnosno dvadesetih godina dvadesetog veka. Tada je Čarls Ponci prevario stotine svojih žrtava predstavljajući im veoma visoke kamatne stope na pozajmice koje su plasirane u njegov nepostojeći biznis. Kao i pre stotinu godina, novi prevaranti privlače potencijalne investitore prezentujući izuzetno privlačnu zaradu uz minimalne rizike ulaganja. Takođe, umesto ulaganja u poslovanje, organizatori prevarne šeme su orijentisani jedino ka privlačenju novih investitora u nepostojeći biznis model. Novi investitori ulažu svoja sredstva iz kojih se finansiraju enormne stope profita za prethodne ulagače.

Koristeći prevarnu šemu iz Poncijevog modela nastao je poznati TCC slučaj, odnosno Trade Coin Club prevara. Osnivač ovog entiteta je bio Tores Braga. TCC je prezentovao investitorima zaradu od trgovine kripto valutama u iznosu od 0,35% dnevno od transakcija. Ovakvu poslovnu ponudu je bilo teško odbiti za preko 100.000 investitora. Osnivač TTC je na račun pohlepe svojih investitora generisao protivvrednost od oko 55 miliona dolara u digitalnoj

valuti. Ukupna vrednost za koju su oštećeni investitori je iznosila u to vreme oko 295 miliona dolara, što ovaj poduhvat čini jednom od najvećih Poncijevih šema ikada.

Još jedan poznati vid prevarnih šema je takozvana Rug Pull šema. Najveća prevara koja je zloupotrebila ovu šemu je zloupotrebila popularnost jedne TV serije i plasirala igricu inspirisanu njome za čije igranje je bilo neophodno kupovati digitalnu valutu. Bez obzira na spoljnu fasadu ova prevare, šema je organizovana na sledeći način. Entitet formira i plasira neki novi oblik digitalnog novca, nakon toga se veštačkim putem, a najčešće zbog napumpane tražnje značajno podiže vrednost ove valute. Nakon toga se sav realan novac izvuče iz transakcija pre nego što vrednost digitalne valute padne na nulu. Direktan prevod ove šeme na naš jezik bi bio izvlačenje kaputa, jer se odjednom izvrši izvlačenje novca tako da investitori ne stižu da ga otuđe po bilo kojoj vrednosti.

U februaru 2025. godine krenula je istraga o Rug Pull šemi koja je izazvala veću medijsku pažnju, jer je u nju potencijalno uključen predsednik Argentine. Princip je identičan kao što je opisano u prethodnom pasusu. Pravi novac je uložen u kripto, izvučen iz sistema i sada je vrednost te kriptovalute sasvim devalvirana. Na društvenoj mreži je predsednik Argentine promovisao tu valutu, radi se o novčiću LIBRA, na jednoj društvenoj mreži. Povučeni poverenjem, stanovnici Argentine (procenjuje se oko 40.000 njih) su uložili ukupno četiri milijarde dolara, bez kojih su ostali, a čitava afera je nazvana „kriptogejt“.

4.3.9 Ograničenja digitalnog novca u odnosu na klasični

U našoj zemlji postoje određene restrikcije usmerene ka digitalnom novcu koje mu ne daju ravnopravan status sa klasičnim.

Ograničenja koja se stavljamaju pred finansijske institucije koje su pod kontrolom Narodne banke Srbije se odnose na sledeće:

- Ne mogu u svojoj imovini imati digitalnu imovinu,
- Ne mogu u svojoj imovini imati instrumente povezane sa digitalnom imovinom ,
- Ulozi u kapital ne mogu biti u digitalnoj imovini ,
- Ne mogu pružati usluge povezane s digitalnom imovinom, niti mogu biti korisnici tih usluga (izuzetak: banke mogu pružati uslugu čuvanja kriptografskih ključeva),
- Ne mogu biti osnivači, niti imati direktno ili indirektno vlasništvo u pružaocu usluga povezanih sa virtuelnim valutama,
- Ne mogu učestvovati u upravljanju, članovi organa, zastupnici, rukovodioci u pružaocu usluga povezanih sa virtuelnim valutama,
- Ne mogu prihvpati digitalnu imovinu kao sredstvo obezbeđenja.

Takođe, postoje ograničenja vezana za digitalnu imovinu i privredna društva:

- Digitalna valuta ne može biti uneta kao ulog u privredno društvo,
- Nenovčani ulozi u privredno društvo mogu biti u digitalnim tokenima koji se ne odnose na pružanje usluga ili izvršenje rada,
- Nenovčani ulozi u ortačko i komanditno društvo mogu biti i u digitalnim tokenima koji se odnose na pružanje usluga ili izvršenje rada.

4.3.10 Finansijski izveštaji pružaoca usluga povezanih sa digitalnim valutama

Pružaoci usluga povezanih sa digitalnim valutama se registruju u posebnom registru koji vodi Narodna banka Srbije i koji je javno dostupan na internet stranici Narodne banke: https://nbs.rs/sr/ciljevi-i-funkcije/nadzor-nad-finansijskim-institucijama/digital-imo/reg_di/.

Njihovi finansijski izveštaji se sastavljaju u skladu sa zakonom kojim se u Srbiji uređuje računovodstvo. Zakon kojim se uređuje revizija je malo rigorozniji prema ovim entitetima u odnosu na ostala privredna društva. Naime, u skladu sa članom 26 Zakona o reviziji („Službeni glasnik RS“ broj 73/2019) obveznici revizije postaju oni entiteti čiji ukupan prihod ostvaren u prethodnoj poslovnoj godini prelazi 4,4 miliona evra u dinarskoj protivvrednosti. Kod pružaoca usluga povezanih sa digitalnim valutama, obaveza revizije nastaje kada ukupna vrednost transakcija sa digitalnom imovinom na godišnjem nivou prelazi 220 miliona dinara što je nešto manje od 2 miliona evra što ukazuje na značajno veće interesovanje zakonodavca i javnosti za ovakve finansijske izveštaje.

Razlog ovako velike razlike za prag nakon kojeg entitet postaje obveznik revizije je zaštita interesa javnosti, odnosno investitora. Bez obzira na način na koji su kod nas formirani akcionarska društva i berza, sve transakcije koje se mogu povezati sa emisijom i trgovinom hartijama od vrednosti moraju biti regulisani na način na koji je to urađeno i kod zemalja koje imaju tradiciju akcionarstva. Regulator je u revizoru video funkciju koja je povezana sa zaštitom interesa investitora i koja doprinosi validnosti finansijskih izveštaja, te statutarna revizija obavezna za najširi krug entiteta koji se bave kriptovalutom.

Dodatne obaveze za izveštavanjem javnosti se stavljaju i pred revizora koji je obavezan za obavesti Narodnu Banku Srbije i Komisiju za hartije od vrednosti i to bez odlaganja, o sledećim okolnostima:

- Svakoj činjenici koja bi mogla da predstavlja povredu zakona ili propisa koju je učinio ili čini pružač usluga povezanih s digitalnom imovinom,
- Materijalno značajnoj promeni finansijskog rezultata iskazanog u nerevidiranim godišnjim finansijskim izveštajima pružaoca usluga povezanih s digitalnom imovinom,
- Okolnostima koje bi mogle dovesti do znatnog materijalnog gubitka za pružaoca usluga povezanih s digitalnom imovinom ili ugroziti kontinuitet njegovog poslovanja;
- Rezervama datim u mišljenju revizora na finansijske izveštaje pružaoca usluga povezanih s digitalnom imovinom,
- O navedenim činjenicama i okolnostima i ako do saznanja o njima dođe tokom vršenja revizije finansijskih izveštaja pravnog lica koje je blisko povezano s pružaocem usluga povezanih s digitalnom imovinom,
- Ova obaveštenja se ne smatraju povredom tajnosti podataka i revizor ne može zbog toga snositi odgovornost.

4.3.11 Revizija finansijskih izveštaja pružaoca usluga povezanih sa digitalnim valutama

Kao što je već prethodno opisano u prethodnim delovima ovog rada, revizija se sprovodi u nekoliko faza. Niti jedna od njih nije manje ili više bitna, jer se revizija mora sprovesti kao sveobuhvatan angažman u skladu sa profesionalnom regulativom, odnosno međunarodnim standardima revizije kojima je uredena ova vrsta usluga.

Da ne bi dolazilo do ponavljanja teorijskih razmatranja, na ovom mestu će biti prezentirane ključne specifičnosti revizije finansijskih izveštaja ovakvih poslovnih subjekata i dati predlozi kako bi mogli biti uređeni postupci u reviziji, a sve sa namerom da se, između ostalog, prevenira ili lakše detektuje prevarna radnja.

Kao što je već istaknuto ukupan revizorski rizik se sastoji iz tri komponente: inherentnog, kontrolnog i detekcionog ($RR = IR \times KR \times DR$). U ovakvim angažovanjima inherentni rizik revizije je visok, kontrolni će zavisiti od uređenosti internih kontrola svakog konkretnog klijenta revizije, a na detekcioni rizik u cilju njegovog smanjena možemo uticati svrshodno opredeljenim postupcima revizije.

Revizijski pristup bi najznačajnije specifičnosti imao u fazi prihvatanja klijenta i u fazi revizorskih procedura i rizika.

Prilikom prihvatanja klijenta revizije, u angažovanju kod entiteta koji se bavi digitalnim novcem, revizor mora sa dužnom pažnjom da razmotri i u svom dosijeu adekvatno da razradi specifičnosti ovakvog angažovanja u smislu MSR 210, MSR 315 i MSKK 1.

MSR 210 je standard revizije koji se bavi dogovaranjem uslova revizijskog angažovanja, odnosno odgovornostima revizora u vezi dogovaranja uslova revizijskog angažovanja sa rukovodstvom entiteta. U svom paragrafu 3 ovaj standard navodi svoj cilj⁶⁹:

„Cilj revizora je da prihvati ili nastavi revizijsko angažovanje tek samo ukoliko su dogovorenii uslovi za sprovođenje, uključujući sledeće:

- (a) Utvrđivanje da li postoje preduslovi za obavljanje revizije; i
- (b) Potvrđivanje da postoji međusobno razumevanje revizora i rukovodstva, i gde je to primenljivo, lica ovlašćenih za upravljanje, o uslovima revizijskog angažovanja.“

Ovaj standard na dosta detaljan način definiše šta rukovodstvo klijenta mora da prihvati i da razume u smislu svojih odgovornosti. Međutim, analogna pravila vrede i za revizora. Iz razloga postojanja specifičnih zakonskih normi vezanih za digitalnu valutu i iz razloga što je to neuobičajena i nova praksa, naročito na našim prostorima, revizor mora da posveti dodatnu dužnu pažnju ovakvom angažovanju, a prevashodno mora da proceni svoje kapacitete i utvrdi da li je on u mogućnosti da na adekvatan i kvalitetan način pruži ovu uslugu angažovanja u uveravanja.

Kako bi revizijsko angažovanje bilo sprovedeno na kvalitetan način neophodno je držati se odredbo Međunarodnog Standarda Kontrole Kvaliteta⁷⁰ (u daljem tekstu MSKK) 1 – Kontrola kvaliteta firmi koje vrše reviziju, pregled finansijskih informacija, druga angažovanja na osnovu kojih se pruža uveravanje i srodne usluge. Navedeni standard predviđa sedam ključnih delova sistema kontrole kvaliteta u društvu za reviziju:

1. Dokumentacija,
2. Odgovornost rukovodstva,
3. Etički zahtevi,

⁶⁹ Međunarodni standardi revizije, Rešenje o utvrđivanju prevoda Međunarodnih standarda revizije („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 100 od 19.12.2018).

⁷⁰ Međunarodni standardi revizije, Rešenje o utvrđivanju prevoda Međunarodnih standarda revizije („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 100 od 19.12.2018).

4. Prihvatanje i zadržavanje odnosa sa klijentom,
5. Ljudski resursi
6. Obavljanje angažovanja i
7. Nadzor.

Dokumentacija. MSKK 1 zahteva da rad svakog dela sistema kontrole kvaliteta bude dokumentovan na adekvatan način i to kroz ustanovljene politike i postupke. Politike prihvatanja ili nastavka angažovanja su već uobičajeni sastavni deo standardizovane metodologije rada društava za reviziju, tako da se na ovom mestu u dobroj meri formalizuju i bliže definišu neke stavke metodologije. Ova stavka je u većim društvima za reviziju, po pravilu, uređena internim priručnicima, a ovaj standard sada zahteva njeno dokumentovanje i kod manjih društava za reviziju.

Odgovornost rukovodstva. Postavlja se zahtev pred najviše rukovodstvo za formiranje piramide promovisanja stava da je kvalitet najvažniji prilikom angažovanja, tako što se preuzima odgovornost za vođenje od samog vrha društva za reviziju. Dakle, sam vrh uprave (upravni odbor partnera, zakonski zastupnik) je odgovoran za sistem kontrole kvaliteta firme. U prethodnom pasusu pomenute politike i postupci treba da obezbede garanciju da:

- komercijalni aspekti angažovanja ne smeju narušiti kvalitet rada na angažovanju
- procenjivanje obavljenog rada treba da reflektuju orijentisanost firme ka kvalitetu, pa da se posledično tome urede nagrađivanje i unapređivanje zaposlenih kadrova,
- dodatni fondovi društva za reviziju treba da budu posvećeni razvijanju interne kulture i svim postupcima kojima se unapređuje kvalitet rada firme.

Etički zahtevi. Revizorska profesija mora u dominantnoj meri biti orijentisana ka ovim zahtevima i ispunjavati ih u maksimalnoj meri. Oni su prožeti kroz Kodeks etike za revizore, računovođe, interne revizore i prikazane su posledice nepridržavanja istih kroz najveće skandale koji su obeležili revizorsku praksu.

Prihvatanje i zadržavanje odnosa sa klijentom. Postoji veći broj preduslova za prihvatanje ili nastavak saradnje revizora i klijenta, ali MSKK 1 ih sistematizuje u tri stavke:

- etičke vrednosti klijenta (čestitost),
- kompetentnost društva za reviziju za obavljanje angažmana i
- ispunjenost konkretnih etičkih zahteva.

U toku saradnje sa klijentom, revizor stiče sve šиру o klijentu, o razumevanju njegovog biznis modela ali i o vrednostima koje se osnov korporativne kulture klijenta. Zbližavanje sa klijentom, sa jedne strane može narušiti načelo nezavisnosti, ali sa druge strane obezbeđuje sve veći broj informacija relevantnih za revizijsko zaključivanje. Prilikom dokumentovanja razloga za prihvatanje saradnje sa klijentom ili nastavka saradnje sa njim, treba razmotriti valjano razloge koji govore za i protiv ovakve odluke. Svakako treba primeniti pristup skrojen za svakog klijenta i izbegavati mehaničko popunjavanje kontrolnih lista ili upitnika koji su najčešći integralni deo metodologije vezane za ovaj deo angažovanja.

Ljudski resursi. Još uvek, uprkos digitalizaciji, pojavljivanju sofisticiranih alata i napretku veštačke inteligencije, ljudski resursi predstavljaju jedan od ključnih stubova obezbeđenja kvalitetnog odvijanja revizijskog angažmana. U svakom angažovanju kojim se pruža

uveravanje neophodno je obezbediti sposobne i kompetentne članove tima koji posvećuju dužnu pažnju politikama i procedurama firme.

Politike i procedure koje se ustanovljavaju na nivou ljudskih resursa imaju za cilj da obezbede društvu za reviziju:

- dovoljnost adekvatno kvalifikovanih članova tima koji imaju kapacitete da se mogu baviti brojnim i složenim revizorskim angažovanjima,
- nivo standarda koji se traže od članova tima na različitim nivoima senioriteta.

Obavljanje angažovanja. Društva za reviziju bi trebalo da ustanove politike i procedure koji omogućavaju kvalitetno obavljanje angažovanja. Uobičajeno se u ovom segmentu misli na standardizovane priručnike, kontrolne liste, softverske alate za sveukupan proces revizije ili za pojedinačne segmente (npr. samo za uzorkovanje ili test glavne knjige), prilagođene modele veštačke inteligencije ili slično. Naročito se podstiču konsultacije između članova tima, kritičko mišljenje i sastanci timova. Konsultacije se mogu obavljati interno, unutar društva za reviziju ili kada specifičnost angažovanja to nalaže sa referentnim eksternim ekspertom za pojedine specifične oblasti, kakva može biti i digitalna imovina, na primer.

Standard navodi da politike i procedure iz oblasti obavljanja angažovanja moraju društvu za reviziju obezbediti:

- sproveđenje konsultacija makar za složene i osetljive teme,
- nivo sredstava koji bi omogućili angažovanje i konsultacije sa adekvatnim stručnjakom,
- pojedinosti i zaključci proistekli sa konsultacijom moraju biti dokumentovani na ispravan način,
- zaključci konsultacija sprovedeni u praksi („follow up“).

U svojim dokumentarnim politikama društvo za reviziju može definisati okolnosti u kojima je čak i neophodno da se vrše konsultacije, bilo međusobne ili sa eksternim ekspertom. Ta polja mogu, na primer, biti:

- nov računovodstveni tretman drugačiji od uobičajenog postupanja,
- kada klijent menja računovodstvene politike i ustanavljava ih na način koji je drugačiji od uobičajenih za njegovu delatnost,
- kada klijent svoje politike prilagođava poreskoj optimizaciji svojih transakcija.

Nadzor. Ovaj postupak predviđa ciklične provere odabranih sprovedenih revizijskih angažovanja. MSKK 1 zahteva da društvo za reviziju makar jednom godišnje izvrši obelodanjivanje o rezultatima monitoringa prema rukovodstvu društva.

Na bazi generalnih zahteva koje pred revizora stavlja MSKK 1, a uzimajući u obzir specifičnosti angažovanja kod entiteta koji se bave digitalnom imovinom i razrađenog potencijala za prevarnu radnju kod takvih entiteta, možemo izdvojiti nekoliko okosnica ovog standarda čijim ispunjavanjem će društvo za reviziju postići pun kapacitet za prepoznavanje i prevenciju prevarne radnje.

U prvom redu misli se na paragraf 26 koji nameće da firma mora da uspostavi politike i procedure koji joj obezbeđuje da prihvati ili nastavi angažovanje samo ako je kompetentna za obavljanje angažovanja i poseduje sve što joj je potrebno za to, uključujući vreme i resurse.

U sličnom duhu su i odredbe paragrafa 29 čija norma upućuje na politike i procedure koje će je uveriti da poseduje dovoljno kadrova sa sposobnostima i stručnošću za izvršenje angažovanja u skladu sa zakonskom, profesionalnom i internom regulativom.

Bez obzira na savremene tehnologije, standard u velikoj meri promoviše kompetentnost kadrova u okviru društva za reviziju i insistira na njoj. U paragrafu A25 standard navodi metode pomoću kojih se razvija kompetentnost:

- ✓ Profesionalna edukacija,
- ✓ Kontinuirani profesionalni razvoj, uključujući i obuku,
- ✓ Radno iskustvo,
- ✓ Obuka od strane iskusnijeg osoblja, na primer, drugih članova tima koji radi na angažovanju,
- ✓ Edukacija o nezavisnosti za kadrove koji treba da budu nezavisni.

Uzimajući u obzir sve napred navedene odredbe dva relevantna standarda vezana za prihvatanje klijenta, metodologija revizije vezana za prihvatanje klijenta koji se bavi kripto valutama bi trebalo da sadrži barem četiri segmenta za prepoznavanje početnog rizika angažovanja:

1- Poznavanje transakcija sa kripto valutama i obučenost zaposlenih

U ovom segmentu je neophodno da partner na angažovanju ili druga osoba iz firme u skladu sa senioritetom i nominovanim odgovornostima izvrši procenu i dodeli kvantitativnu oznaku vezanu za stavku u odnosu na nivo poznavanja kripto valuta.

2- Kompetencije u domenu stečenog znanja i prethodno iskustva

Partner ili ekvivalentna osoba će izvršiti procenu i dodeliti kvantitativnu oznaku odnosno visinu rizika (nizak, srednji ili visok) u zavisnosti od toga da li postoji prethodno iskustvo, da li postoji stečeno znanje ili je tim bez iskustva.

3- Iskustvo u poslovanju sa digitalnim valutama

Procenjivanje i ocena rizika (nizak, srednji ili visok) bi se dodelili u zavisnosti od postojanja dugogodišnjeg iskustva, iskustva od 3 do 5 godina ili ako se radi o prvoj godini poslovanja-

4- Transakcije koje klijent obavlja u vezi sa digitalnom valutom

U zavisnosti od delatnosti klijenta i posvećenosti samo ovim poslovima ocena rizika će zavisiti od toga da li su kripto transakcije uskladene sa poslovnom svrhom klijenta, da li su one samo povremene transakcije i konačno da li one nisu neophodne transakcije ali se obavljaju u određenom manjem ili većem obimu u revidiranom periodu.

Ukoliko politike i procedure koje je ustanovilo društvo za reviziju rezultiraju zaključkom da je moguće da se zaključi ugovor o reviziji, neophodno je da postoje adekvatne revizijske procedure koje su prilagođene transakcijama sa kripto valutama. One svakako imaju karakteristike koje su slične sa klasičnim revizijskim procedurama, ali u funkciji snižavanja rizika revizije, neophodni ih je prilagoditi i preraditi kako bi bile adekvatne i u punoj meri odgovorile ne procenjene rizike ovakvog angažovanja.

Referantan standard revizije koji se bavi ovom oblašću je MSR 315 – Identifikovanje i procena rizika materijalno pogrešnih iskaza putem razumevanja entiteta i njegovog okruženja⁷¹. U paragrafu 25, ovaj standard navodi da revizor mora da identificuje i proceni rizike materijalno pogrešnog iskaza na dva nivoa. Na višem agregatnom nivou, odnosno na nivou finansijskih izveštaja, ali i na nivou tvrdnje za klase transakcija, salda računa i obelodanjivanja. Na bazi ova dva inputa, revizor formira osnovu za kreiranje i primenu potrebnih revizijskih postupaka.

Smernice za primenu ovog standarda koje su njegov integralni deo svrstava tvrdnje koje koristi revizor prilikom razmatranja različitih vrsta potencijalnih grešaka koje se mogu dogoditi u dve skupine:

1 - Tvrđnje o klasama transakcija i događajima, i povezanim obelodanjivnjima **za period** čija se revizija vrši:

- **nastanak**: evidentirana ili obelodanjena poslovna transakcija ili događaj su nastali u entitetu, i one transakcije i događaji koji se odnose na njega;
- **potpunost**: sve nastale transakcije i događaji su evidentirani i sva povezana obelodanjivanja su uključena u finansijske izveštaje;
- **tačnost**: iznosi i drugi podaci koji se odnose na transakciju ili događaj tačno su evidentirani, a povezana obelodanjivanja su prikladno odmerena i opisana;
- **razgraničenje**: transakcije i događaji su evidentirani u periodu na koji se i odnose;
- **klasifikacija**: transakcije i događaji su evidentirani na odgovarajućim računima;
- **prezentacija** – transakcije i događaji su prikladno agregirani ili disagregirani, i jasno opisani, a povezana obelodanjivanja su relevantna i razumljiva u kontekstu zahteva primenljivog okvira finansijskog izveštavanja.

2 - Tvrđnje o saldima računa i povezana obelodanjivanja **na kraju perioda**:

- **postojanje**: sredstva, obaveze i kapital postoje na određeni dan;
- **prava i obaveze**: sredstva ili obaveze pripadaju entitetu na određeni dan;
- **potpunost**: sva sredstva, obaveze i učešća u kapitalu su evidentirana i sva povezana obelodanjivanja su uključena u finansijske izveštaje;
- **tačnost, vrednovanje i alokacija**: ispravni iznosi imovine, obaveza i učešća u kapitalu su uneti u finansijske izveštaj, i sve korekcije vrednovanja ili alkokacija su prikladno evidentirane, a povezana obelodanjivanja su prikladno odmerena i opisana;
- **klasifikacija**: imovina, obaveze i učešća u kapitalu su evidentirani na odgovarajućim računima;
- **prezentacija** – imovina, obaveze i učešća u kapitalu su prikladno agregirani ili disagregirani, i jasno opisani, a povezana obelodanjivanja su relevantna i razumljiva u kontekstu zahteva primenljivog okvira finansijskog izveštavanja.

Prilikom testiranja postojanja, revizor treba da utvrdi da li kripto valuta postoji. Revizorska procedura koju će koristiti se sastoji od:

- dobijanja konfirmacije od treće strane,
- pregled imovine,
- pregled dokumentacije koja dokazuje vlasništvo,

⁷¹ Međunarodni standardi revizije, Rešenje o utvrđivanju prevoda Međunarodnih standarda revizije („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 100 od 19.12.2018.

- naknadna konverzija u klasičnu novčanu vrednost (USD, RSD, EUR,...).

Kako bi se uverio u prava i obaveze, revizor mora da odgovori da pitanje da li klijent revizije poseduje konkretna oblik digitalne imovine. Poželjne revizorske procedure na uveravanju biste:

- dobijanja konfirmacije od treće strane,
- pregled pravnih dokumenata iz osnova sticanja imovine,
- intervju sa rukovodstvom,
- pregled zapisnika sa sednice organa društva.

Potpunost je tvrdnja kojom revizor utvrđuje da li su evidentirane nepostojeće transakcije. Takođe, utvrđuje se da li su sve transakcije koje su nastale evidentirane u računovodstvenom sistemu klijenta. Procedure koje se sprovode se sastoje od:

- testiranje dokumentacije na bazi koje su sprovedena knjiženja u dnevniku/glavnoj knjizi,
- intervju sa rukovodstvom,
- pregled relevantnih pravnih dokumenata,
- testiranje internih kontrola referentnih za sveobuhvatnost.

Tačnost i vrednovanje su postignuti ukoliko se revizor uveri da su transakcije evidentirane bez pogrešaka u preračunima ukoliko postoji više valuta i datuma i da su evidentirane na adekvatnim stavkama dnevnika/glasne knjige klijenta. Procedure koje se sprovode se sastoje od:

- testiranje na bazi uzorka transakcija na kome bi se proverila tačnost unosa transakcije u glavnu knjigu. Uzorkovanje se sprovodi na bazi statističkih alata,
- testiranje kontrola,
- testiranje eventualnih popusta i odobrenja.

Razgraničenje, odnosno „cut off“ su zadovoljavajući ukoliko su transakcije evidentirane u pripadajućem periodu. Najveći rizik je imantan transakcijama koje se dešavaju na kraju jednog i na početku drugog izveštajnog perioda. Najčešće su to one na kraju decembra i početkom januara ukoliko su jednake izveštajna i kalendarska godina. Procedure koje se sprovode se odnose na suštinsko testiranje, odnosno dokumentarnu kontrolu transakcija na kraju perioda za koji se izveštava i na početku narednog kroz verifikaciju dokumenata koji su proknjiženi na te datume.

4.4. Rezime

Razlike u regulatornim okvirima, ekonomsko okruženje i različit stepen tehnološkog napretka su glavne determinante varijacija korporativnih prevara širom sveta.

Istraživanje ACFE (Association of Certified Fraud Examiners) pokazuje da su najčešće prevare povezane sa utajom nekog oblika imovine (89% slučajeva u 2024. godini) ali da su one izazvale najmanji medijalni gubitak. Sa druge strane, prevare koje uključuju krivotvorene finansijskih izveštaja su dosta retke (5% slučajeva u 2024. godini), ali kada se dogode indukuju najveće gubitke. Takođe, prevrne radnje u Srbiji su isto orijentisane ka brzom sticanju koristi i

odnose se na utaju najlikvidnije imovine i platnih kartica. Zabrinjavajuće je da na području Srbije postoji mali broj procesuiranih prevarnih radnji kojima se bavi široka javnost umesto institucija.

Prevare koje imaju veze sa kripto valutama predstavljaju savremen izazov, budući da decentralizovana priroda blokčejn tehnologije otežava nadzor uobičajenih regulatornih institucija i posledično reakciju relevantnih organa vlasti. Kada se doda i međunarodni karakter ovog oblika digitalne imovine, izloženost riziku se multiplikuje. Ovakve osobine ovog savremenog oblika novca naglašavaju važnost regulacije i edukacije investitora.

U prevenciji prevara, značajnu ulogu imaju interna i eksterna revizija, implementacija kontrolnih procedura, jačanje korporativne kulture i korišćenje forenzičke analitike. Efikasno kombinovanje pravnih normi, savremenih tehnoloških alata i edukacije profesionalaca uključenih u ovu delatnost može značajno doprineti smanjenju rizika od prevara i jačanju integriteta revizije.

V UPRAVLJANJE I KORIŠĆENJE ISTRAŽIVAČKOG MODELA ZA OTKLANJANJE RIZIKA POJAVE KORPORATIVNIH PREVARA

U petom poglavlju rada je sistematizovan istraživački model koji je korišćen, razvijene su pojedinačne hipoteze i statistički obrađeni rezultati sprovedenog istraživanja. Rezultati istraživanja su diskutovani, izvršeno je testiranje postavljenih hipoteza i dati su pregledi dobijenih rezultata.

5.1. Metodologija

Opis ankete

Anketa koja je korišćena u istraživanju je sadržala 46 pitanja koja su grupisana u četiri sekcije. Prva sekcija je obuhvatala šest pitanja koja su se odnosila na opšte podatke ispitanika: pol, radno mesto, godine radnog iskustva, vrsta entiteta u kojem su ispitanici zaposleni, organizacioni deo u kome obavljaju posao i vrsta pravne forme subjekta u kome su angažovani. Mišljenje ispitanika je analizirano upravu u zavisnosti od pitanja iz ove sekcije. Druga sekcija je obuhvatala 14 pitanja koja su se odnosila na prvu hipotezu istraživanja, treća sekcija se odnosila na drugu hipotezu istraživanja i obuhvatala je takođe 14 pitanja, dok se četvrta sekcija pitanja odnosila na treću hipotezu sa 12 anketnih pitanja.

Sva pitanja su bila zatvorenog tipa sa ponuđenim odgovorima, pri čemu su pitanja koja se odnose na opšte podatke imala ponuđena od dva do osam odgovora, a pitanja kojim su ispitanici izražavali svoje mišljenje imala su četiri ponuđena odgovora. Ponuđenim odgovorima su ispitanici izražavali svoje slaganje odnosno neslaganje sa iznetim tvrdnjama.

Pripremljena anketa u Google forms na srpskom i engleskom jeziku je poslata na email adrese oko 400 potencijalnih intrervuisanih lica. Anketa je upućena profesionalcima iz ove oblasti širom sveta. Intervjuisana lica na međunarodnom nivou su uglavnom profesionalci višeg nivoa senioriteta zaposleni u međunarodnim mrežama revizorskih i računovodstvenih mreža. Pored toga anketa je poslata i profesionalcima zaposlenim u poslovnim subjektima u Republici, regionu i svetu. Što se tiče lokalnog nivoa, anketa je poslata svim internim i eksternim revizorima čiji kontakt podaci su bili dostupni u registru koji vodi Komora ovlašćenih revizora Srbije. Dalje, anketa je dostavljena bankarima, finansijskim direktorima i šefovima računovodstva kao i zaposlenima u Narodnoj banci Srbije i državnoj revizorskoj instituciji. Na ovaj način postignuta je diversifikovanost i što širi obuhvat anketiranih profesionalaca i po delatnosti kojom se bave i u odnosu na vrstu organizacije u kojoj su angažovani. Na anketu je ukupno odgovorilo 254 ispitanika. Anketa je organizovana u toku januara i februara 2024. godine.

Test nezavisnosti

Test nezavisnosti je neparametarski statistički test kojim se ispituje nezavisnost rasporeda jedinica posmatranja jednog skupa prema dva obeležja koja mogu imati najmanje po dva modaliteta. Jedinice posmatranja se razvrstavaju u tabele kontingencija koje mogu biti najmanje dimenzije sa dve vrste i dve kolone (2x2), a mogu biti i većih dimenzija. Broj vrsta i

kolona zavisi od broja modaliteta svakog posmatranog obeležja. Test statistika, u slučaju da je nulta hipoteza o nezavisnosti posmatranih obeležja tačna, ima χ^2 raspodelu sa brojem stepeni slobode $v=(r-1)(c-1)$ i ima oblik:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^r \sum_{j=1}^c \frac{(n_{ij} - n_{ij}^*)^2}{n_{ij}^*} \quad (1.1)$$

pri čemu je r oznaka za broj redova, c predstavlja broj kolona, n_{ij} broj jedinica posmatranja (frekvencija) koje imaju i -ti modalitet prvog obeležja i j -ti modalitet drugog obeležja, dok je n_{ij}^* očekivana frekvencija takvih jedinica posmatranja i dobija se prema formuli:

$$n_{ij}^* = \frac{n_i \cdot n_j}{n} \quad (1.2)$$

U gornjoj formuli n_i predstavlja ukupan broj jedinica posmatranja koje poseduju i -ti modalitet prvog obeležja bez obzira na modalitet drugog obeležja, a n_j predstavlja ukupan broj jedinica posmatranja koje poseduju j -ti modalitet drugog obeležja bez obzira na modalitet prvog obeležja. Ukupan broj jedinica posmatranja u uzorku je obeležen sa n .

Kruskal-Valisov (*eng. Kruskal-Wallis*) test

Kruskal-Valisov (H) test je neparametarska jednofaktorska analiza varijanse za nezavisne uzorke, koji se koristi kada nisu ispunjeni uslovi za primenu parametarske analize varijanse. Ovim testom se ispituje hipoteza da k ($k>2$) nezavisnih uzoraka pripadaju istom osnovnom skupu, odnosno da više osnovnih skupova ima jednake medijane. Postupak primene Kruskal-Valisovog testa počinje rangiranjem opservacija svih k uzoraka zajedno tako što se najmanjoj vrednosti dodeljuje rang 1, a najvećoj vrednosti rang N . Nakon toga se određuju sume rangova za svaki posmatrani uzorak i primenjuje se formula:

$$H = \frac{12}{N(N+1)} \sum_{i=1}^k \frac{R_i^2}{n_i} - 3(N+1), \quad (1.3)$$

pri čemu je k broj uzoraka, N ukupan broj opservacija u svih k uzoraka, R_i suma rangova i -tog uzorka, n_i broj opservacija u i -tom uzorku odnosno veličina i -tog uzorka. Pod prepostavkom da je postavljena hipoteza tačna i da se svaki uzorak sastoji od najmanje pet opservacija statistika Kruskal-Valisovog testa se može aproksimirati χ^2 raspodelom sa $k-1$ stepeni slobode.

5.2 Analiza

Tabela 10: Distribucije frekvencija za opšte podatke ispitanika⁷²

	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
1. Pol			
Muški	117	46,06	46,06
Ženski	137	53,94	100,00
Ukupno	254	100,00	
2. Radno mesto			
Managing partner (Vodeći partner)	30	11,81	11,81
Partner	45	17,72	29,53
Direktor sektora	46	18,11	47,64
Menadžer	133	52,36	100,00
3. Godine iskustva			
Do 9 godina	60	23,62	23,62
Od 10 do 19 godina	113	44,49	68,11
Od 20 do 29 godina	57	22,44	90,55
Preko 30 godina	24	9,45	100,00
4. Vrsta entiteta u kojem radite			
Javna ustanova	11	4,33	4,33
Finansijska institucija	19	7,48	11,81
Konsultantska kompanija	26	10,24	22,05
Revizorsko društvo	75	29,53	51,58
Računovodstveno društvo	36	14,17	65,75
Proizvodna kompanija	36	14,17	79,92
Trgovinska delatnost	20	7,87	87,79
Pružanje usluga (osim revizije/računovodstva/konsaltinga)	31	12,21	100,00
5. Organizacioni deo u kome radite			
Finansije	56	22,05	22,05
Poslovni razvoj	21	8,27	30,32
Revizija/računovodstvo/konsalting	138	54,33	84,65
Drugo	39	15,35	100,00
6. Vrsta pravne forme subjekta u kom ste angažovani			
Javno preduzeće	14	5,51	5,51
Akcionarsko društvo	13	5,12	10,63
DOO	203	79,92	90,55
Drugo	24	9,45	100,00

Na anketu je odgovorilo ukupno 254 ispitanika od čega najveći procenat čine žene (53,94%), njih 137, dok je muških ispitanika bilo 117, odnosno u procentima 46,06%.

Ukoliko stavimo u odnos međunarodne i lokalne odgovore, interesantno je da je na međunarodnom nivou više odgovora dobijeno od osoba muškog pola (55,9%) dok su u Srbiji žene bile responsivnije (57,1%).

⁷² Tabelu je kreirao autor.

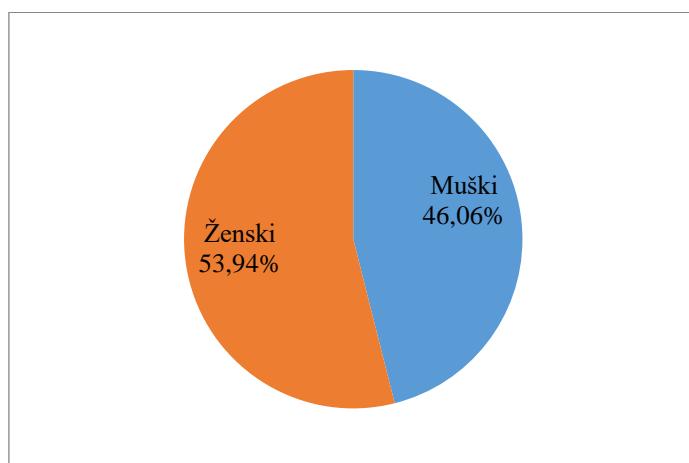
Najveći procenat ispitanika (52,36%) svoj posao obavlja na mestu menadžera, dok je skoro jednak procenat ispitanika na radnim mestima direktora sektora i partnera, 18,11% i 17,72% respektivno. Najmanji procenat ispitanika (11,81%) obavlja posao vodećeg partnera.

Prema godinama radnog staža upitnikom je najviše obuhvaćeno ispitanika sa 10 do 19 godina radnog staža, njih 44,49%. Zaposleni sa radnim stažom do 9 godina i oni iskusniji, sa radnim stažom od 20 do 29 godina, imaju slično učešće u anketi, 23,62% i 22,44% respektivno. Najmanji broj ispitanika ima zavidno radno iskustvo, odnosno radni staž preko 30 godina. Njihovo učešće u ukupnom broju ispitanika je 9,45%.

Raspored ispitanika prema vrsti entiteta u kojima su zaposleni je poprilično neujednačen. Najviše ispitanika, 29,53%, je zaposleno u revizorskom društvu, dok je podjednak procenat onih, 14,17%, koji rade u računovodstvenom društvu i u proizvodnoj kompaniji. Pružanjem usluga koje nisu u domenu revizije, računovodstva i konsaltinga se bavi 12,21% ispitanika, a nešto manji procenat (10,24%) je zaposlen u konsultantskoj kompaniji. Trgovinskim delatnostima se bavi 7,87% ispitanika, dok je u finansijskim institucijama zaposlen nešto manji procenat ispitanika, 7,48%. Najmanji procenat je onih koji svoje radne dužnosti obavljaju u javnim ustanovama, samo 4,33% ispitanika. Na ovaj način je sproveden što veći obuhvat ankete, šireći je prema licima zaposlenim u različitim delatnostima.

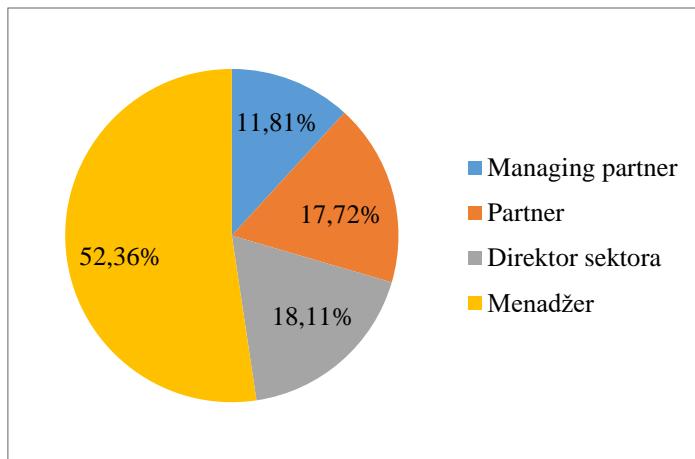
Zaposleni, koji su obuhvaćeni anketom, pripadaju različitim organizacionim delovima organizacije u kojoj rade. Više od polovine ispitanika (54,33%) radi u organizacionim delovima revizija ili računovodstvo ili konsalting, u finansijama je raspoređeno 22,05%, najmanji procenat (8,27%) je onih koji rade u delu ustanove koji se bavi poslovnim razvojem, a u drugim organizacionim delovima je raspoređeno 15,35% ispitanika.

Raspored ispitanika prema vrsti pravne forme organizacije u kojoj su zaposleni je neujednačen. Naime, skoro 80% ispitanika svoj posao obavlja u društvu sa ograničenom odgovornošću, dok je sličan procenat onih koji rade u javnom preduzeću i akcionarskom društvu, 5,51% i 5,12% respektivno. U ustanovama koje pripadaju nekim drugim vrstama privrednih društava zaposleno je 9,45% ispitanika.

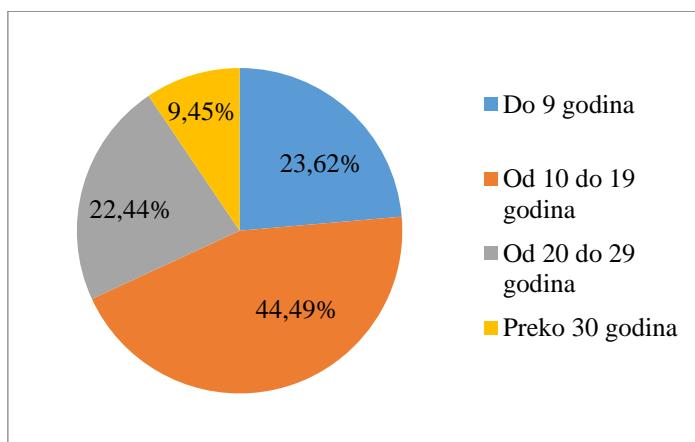

Slika 13: Pol ispitanika⁷³

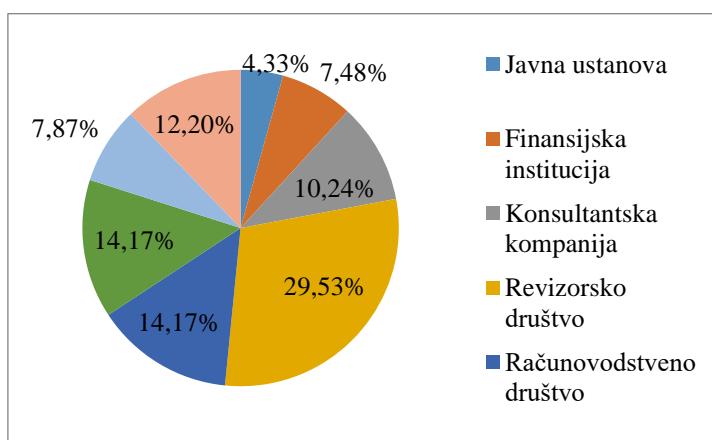
⁷³ Dijagram kreirao autor

Slika 14: Radno mesto ispitanika⁷⁴

Slika 15: Godine iskustva ispitanika⁷⁵

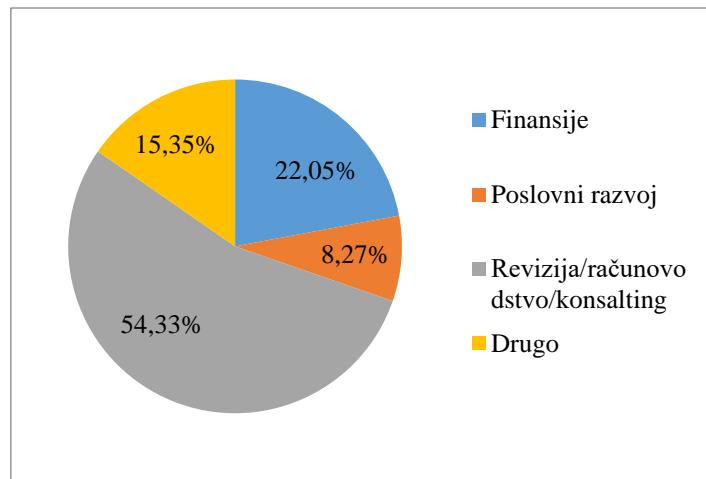

Slika 16: Vrsta entiteta u kojem ispitanici rade⁷⁶

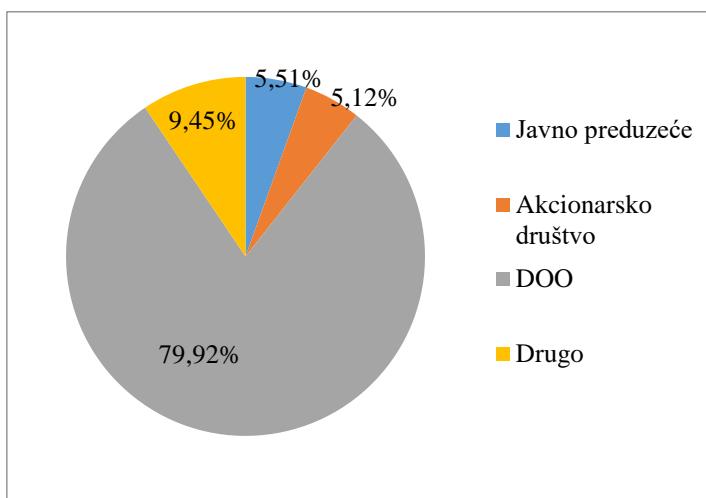
⁷⁴ Dijagram kreirao autor

⁷⁵ Dijagram kreirao autor

⁷⁶ Dijagram kreirao autor

Slika 17: Organizacioni deo u kome ispitanici rade⁷⁷

Slika 18: Vrsta pravne forme subjekta u kome su angažovani⁷⁸

Hipoteza 1: Kvalitetno kreirani i svakom entitetu prilagođeni sistemi internih kontrola predstavljaju preventivu činjenja korporativnih prevara.

Radi ispitivanja mišljenja učesnika u anketi koje se odnosi na prvu prepostavku ovog istraživanja postavljeno im je četrnaest pitanja (pitanja od rednog broja 7 do 20). U nastavku će njihovi odgovori biti detaljno analizirani.

⁷⁷ Dijagram kreirao autor

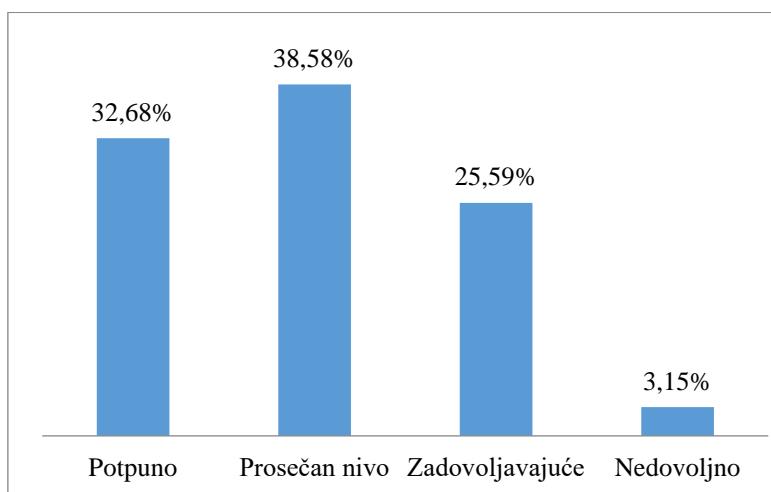
⁷⁸ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 7: Koliko je vaša organizacija posvećena implementaciji i održavanju sistema internih kontrola?

Tabela 11: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 7⁷⁹

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno	83	32,68	32,68
Prosečan nivo	98	38,58	71,26
Zadovoljavajuće	65	25,59	96,85
Nedovoljno	8	3,15	100,00
Ukupno	254	100,00	

Većina ispitanika, tačnije 96,85% njih, je zadovoljno stepenom posvećenosti organizacije po pitanju implementacije i održavanja sistema internih kontrola. Samo mali procenat ispitanika, 3,15% smatra da organizacija u kojoj su zaposleni nije dovoljno posvećena ovom važnom pitanju.

Slika 19: Mišljenje ispitanika o posvećenosti organizacije, u kojoj su zaposleni, implementaciji i održavanju sistema internih kontrola⁸⁰

Odgovori ispitanika na ovo pitanje su analizirani malo detaljnije, jer se nametnulo pitanje da li njihovi odgovori zavise od radnog mesta koje obavljaju u organizaciji u kojoj su zaposleni (Tabela 12). Odnosno, nametnuto se pitanje da li su ispitanici zadovoljni posvećenošću organizacije implementaciji i održavanju sistema internih kontrola jer su na vodećim pozicijama u njoj. Uz pomoć χ^2 -testa (testa nezavisnosti) testirana je hipoteza da odgovor ispitanika ne zavisi od radnog mesta koje obavljaju u organizaciji. Testiranjem je utvrđeno da se postavljena hipoteza odbacuje jer je p-vrednost (0,000) za odgovarajući test statistiku ($\chi^2 = 273,91$) manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$. Dakle, odgovori ispitanika na postavljeno pitanje o posvećenosti organizacije implementaciji i održavanju sistema internih kontrola zavise od radnog mesta ispitanika.

⁷⁹ Tabelu kreirao autor

⁸⁰ Dijagram kreirao autor

Tabela 12: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori na pitanje o posvećenosti organizacije implementaciji i održavanju sistema internih kontrola⁸¹

Odgovori	Radno mesto				Ukupno
	Managing partner	Partner	Direktor sektora	Menadžer	
Potpuno	13	13	17	40	83
Prosečan nivo	9	15	13	61	98
Zadovoljavajuće	7	16	11	31	65
Nedovoljno	0	1	5	2	8
Ukupno	29	45	46	134	254

Pitanje broj 8: Da li se procedure i politike interne kontrole vaše organizacije često ažuriraju?

Tabela 13: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 8⁸²

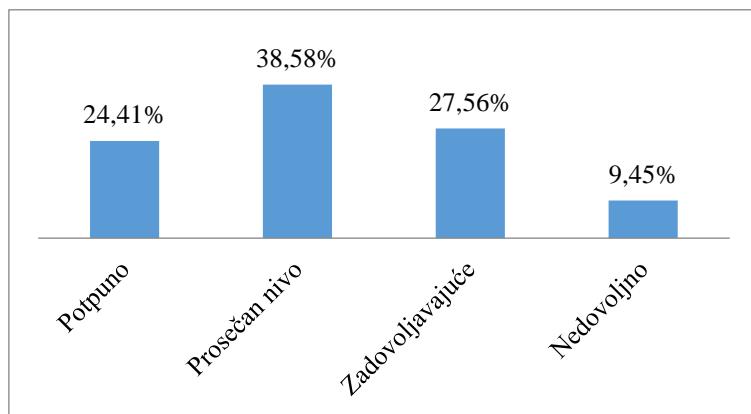
Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno	62	24,41	24,41
Prosečan nivo	98	38,58	62,99
Zadovoljavajuće	70	27,56	90,55
Nedovoljno	24	9,45	100,00
Ukupno	254	100,00	

Kada je u pitanju učestalost ažuriranja procedura i politika interne kontrole skoro četvrtina ispitanika, tačnije 24,41%, smatra da se u njihovoj organizaciji u potpunosti prate i primenjuju nove procedure. Jedan deo ispitanika, 38,58% njih, smatra da njihova organizacija uglavnom prati novine na tom polju kao i većina drugih organizacija. Nešto više od četvrtine ispitanika (27,56%) je zadovoljno sa učestalošću ažuriranja procedura i politika interne kontrole, dok je 9,45% njih mišljenja da se u njihovoj organizaciji ne posvećuje dovoljno pažnje ovom pitanju. Dakle, i na ovo pitanje je veliki broj učesnika, 90,55%, odgovorio pozitivno, odnosno zadovoljni su učestalošću ažuriranja procedura i politika interne kontrole u njihovoj organizaciji.

⁸¹ Tabelu kreirao autor

⁸² Tabelu kreirao autor

Slika 20: Odgovori ispitanika o učestalosti ažuriranja procedura i politika interne kontrole organizacije u kojoj su zaposleni⁸³

Zanimljivo bi bilo dalje istražiti, da li učestalost ažuriranja procedura i politika interne kontrole zavisi od vrste pravne forme posmatrane organizacije. Odgovor na to pitanje daje test nezavisnosti sa narednom tabelom kontingencije.

Tabela 14: Tabela kontingencije za obeležja vrsta pravne forme organizacije i odgovori na pitanje o učestalosti ažuriranja procedura i politika interne kontrole organizacije⁸⁴

Odgovori	Vrsta pravne forme organizacije				Ukupno
	Javno preduzeće	Akcionarsko Društvo	DOO	Drugo	
Potpuno	1	6	46	9	62
Prosječan nivo	7	2	81	8	98
Zadovoljavajuće	6	3	58	3	70
Nedovoljno	0	2	18	4	24
Ukupno	14	13	203	24	254

S obzirom da je vrednost test statistike $\chi^2=273,91$ sa pripadajućom p-vrednosti=0,000 koja je manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$ zaključuje se da učestalost ažuriranja procedura i politika interne kontrole zavisi od pravne forme organizacije.

Pitanje broj 9: Kako ocenujete efektivnost trenutnih internih kontrola u organizaciji u kojoj radite vezano za sprečavanje korporativnih prevara?

Tabela 15: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 9⁸⁵

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno efektivne	70	27,67	27,67
Prosječan nivo	107	42,29	69,96
Zadovoljavajuće	65	25,69	95,65
Nezadovoljavajuće	11	4,35	100,00
Ukupno	253	100,00	

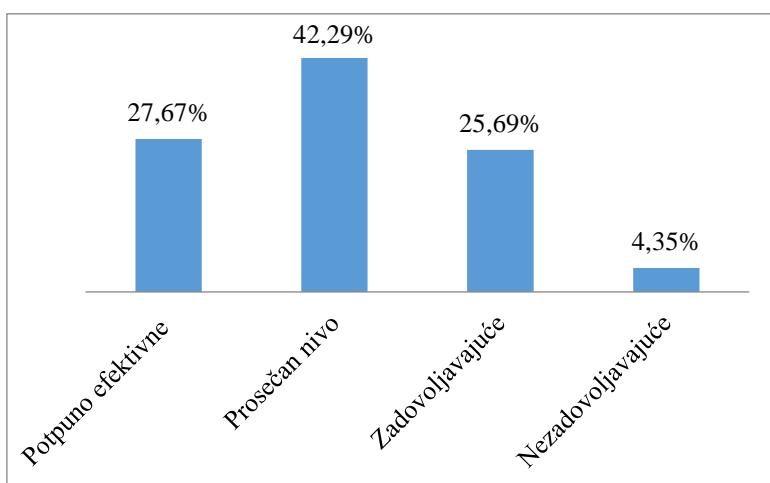
⁸³ Dijagram kreirao autor

⁸⁴ Tabelu kreirao autor

⁸⁵ Tabelu kreirao autor

Iz tabele 26 se uočava da jedan učesnik u anketi nije odgovorio na postavljeno pitanje. Analiza odgovora je sprovedena za preostalih 253 ispitanika. Najveći broj ispitanika, čak 95,65% njih, smatra da je interna kontrola koja se trenutno sprovodi u organizaciji u kojoj su zaposleni efektivna u sprečavanju korporativnih prevara. Blizu trećine ispitanika od tog broja smatra da je interna kontrola u potpunosti efektivna, druga trećina smatra da je interna kontrola zadovoljavajuća, dok ostatak ispitanika smatra da je interna kontrola na prosečnom nivou. Veoma mali broj, 4,35% ispitanika smatra da je efektivnost interne kontrole u sprečavanju korporativnih prevara u njihovoj organizaciji nezadovoljavajuće.

U nastavku je provereno da li ocena efektivnosti trenutnih internih kontrola od strane ispitanika zavisi od godina radnog iskustva. Na osnovu tabele kontingencije (Tabela 16) proverena je pretpostavka da odgovori ispitanika ne zavise od godina radnog iskustva. S obzirom da je p-vrednost odgovarajuće test statistike ($\chi^2=265,30$) jednaka 0,000 i pri tome je manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$ zaključuje se da način ocenjivanja efektivnosti trenutnih internih kontrola u organizaciji zavisi od godina radnog iskustva.

Slika 21: Ocena ispitanika o efektivnosti trenutnih internih kontrola u organizaciji vezano za sprečavanje korporativnih prevara⁸⁶

Tabela 16: Tabela kontingencije za obeležja godine radnog iskustva i odgovori na pitanje o efektivnosti trenutnih internih kontrola u organizaciji vezano za sprečavanje korporativnih prevara⁸⁷

Odgovori	Godine radnog iskustva				Ukupno
	Do 9 godina	Od 10 do 19 godina	Od 20 do 29 godina	Preko 30 godina	
Potpuno efektivne	12	37	13	8	70
Prosečan nivo	26	43	28	10	107
Zadovoljavajuće	19	29	12	5	65
Nezadovoljavajuće	2	4	4	1	11
Ukupno	59	113	57	24	253

⁸⁶ Dijagram kreirao autor

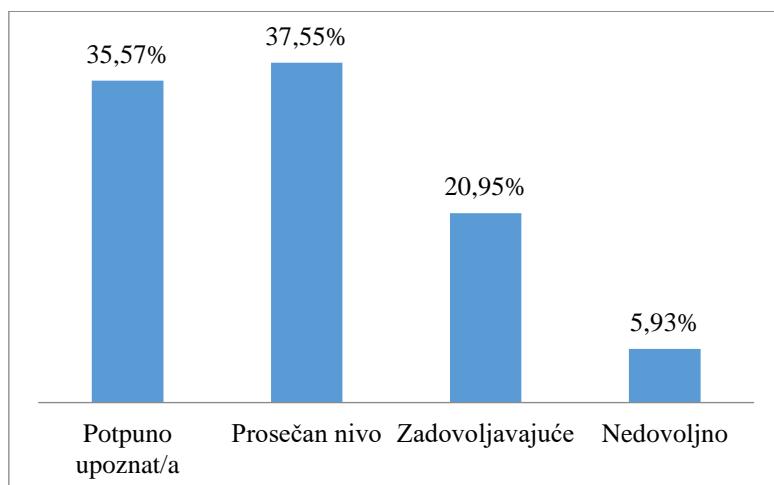
⁸⁷ Tabelu kreirao autor

Pitanje broj 10: Koliko ste upoznati sa osnovnim principima i standardima internih kontrola?

Tabela 17: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 10⁸⁸

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno upoznat/a	90	35,57	35,57
Prosečan nivo	95	37,55	73,12
Zadovoljavajuće	53	20,95	94,07
Nedovoljno	15	5,93	100,00
Ukupno	253	100,00	

Prema podacima iz tabele 28 može se zaključiti da jedan učesnik u anketi nije dao odgovor na postavljeno pitanje, dok se 94,07% od preostalih 253 učesnika izjasnilo da je u potpunosti ili na prosečnom nivou ili zadovoljavajuće upoznato sa osnovnim principima i standardima internih kontrola. Samo mali broj učesnika, 5,93% (njih 15), smatra da nisu dovoljno upoznati sa osnovnim principima i standardima internih kontrola. Najveći deo njih obavlja posao menadžera (oko 67%), skoro isti procenat je onih koji imaju manje od 20 godina radnog iskustva kao i onih koji svoj posao obavljaju u organizacionom delu revizija/računovodstvo/konsulting (Tabela 18).

Slika 22: Procena ispitanika koliko su upoznati sa osnovnim principima i standardima internih kontrola⁸⁹

⁸⁸ Tabelu kreirao autor

⁸⁹ Dijagram kreirao autor

Tabela 18: Raspored ispitanika koji su odgovorili sa „Nedovoljno“ na pitanje broj 10 prema random mestu, godinama radnog iskustva i organizacionom delu kome pripadaju⁹⁰

Radno mesto	Odgovorili sa „Nedovoljno“
Managing partner	0
Partner	5
Direktor sektora	0
Menadžer	10
Ukupno	15
Godine radnog iskustva	
Do 9 godina	5
Od 10 do 19 godina	5
Od 20 do 29 godina	4
Preko 30 godina	1
Ukupno	15
Organizacioni deo u kome rade	
Finansije	1
Poslovni razvoj	2
Revizija/računovodstvo/konsalting	10
Drugo	2
Ukupno	15

Pitanje broj 11: Kako se u vašoj organizaciji sprovodi obuka zaposlenih o internim kontrolama i prevenciji prevara?

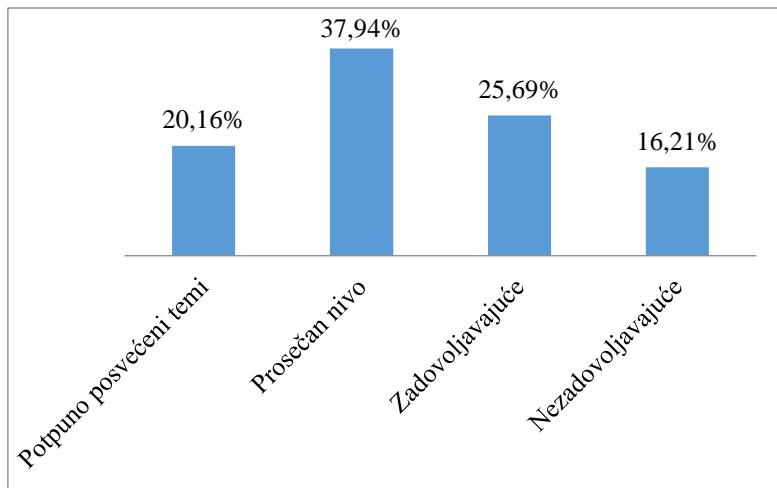
Tabela 19: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 11⁹¹

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno posvećeni temi	51	20,16	20,16
Prosečan nivo	96	37,94	58,10
Zadovoljavajuće	65	25,69	83,79
Nezadovoljavajuće	41	16,21	100,00
Ukupno	253	100,00	

Na postavljeno pitanje nije odgovorio jedan ispitanik. Najmanji procenat ispitanika (16,21%) je nezadovoljan načinom sprovođenja obuke zaposlenih o internim kontrolama i prevenciji prevara, dok najveći procenat ispitanika (37,94%) smatra da je ova vrsta obuke dospjela prosečan nivo u njihovoј organizaciji. Uzimajući zbirno odgovore koji na neki način podrazumevaju pozitivan stav ispitanika može se uočiti da preko 80% ispitanika smatra da su njihove organizacije posvećene ovoj temi.

⁹⁰ Tabelu kreirao autor

⁹¹ Tabelu kreirao autor

Slika 23: Procena ispitanika kako se u organizaciji u kojoj su zaposleni sprovodi obuka zaposlenih o internim kontrolama i prevenciji prevara⁹²

Tabela 20: Tabela kontingencije za obeležja vrsta entiteta u kojem ispitanici rade i odgovori na pitanje o tome kako se sprovodi obuka zaposlenih o internim kontrolama i prevenciji prevara u njihovoj organizaciji⁹³

Vrsta entiteta u kojem ispitanici rade	Odgovori				Ukupno
	Potpuno posvećen i temi	Prosečan nivo	Zadovolj.	Nezadovolj.	
Javna ustanova	0	5	2	4	11
Finansijska institucija	7	4	5	3	19
Konsultantska kompanija	2	10	9	5	26
Revizorsko društvo	20	30	19	6	75
Računovodstveno društvo	7	14	11	3	35
Proizvodna kompanija	7	15	8	6	36
Trgovinska delatnost	3	7	3	7	20
Pružanje usluga (osim revizije/računovodstva/konsaltinga)	5	11	8	7	31
Ukupno	51	96	65	41	253

Na osnovu podataka tabele 31 uočava se da je skoro 40% zaposlenih iz javnih ustanova nezadovoljan načinom sprovođenja obuka na temu internih kontrola i prevencije prevara. Dalje, niko od zaposlenih u javnoj ustanovi ne smatra da je njihova organizacija u potpunosti posvećena ovoj temi. Najveći broj ispitanika zaposleno je u revizorskem društvu, pa je zanimljivo detaljnije obraditi njihove odgovore. Manje od 10% ispitanika koji rade u revizorskem društvu nije zadovoljno ovom vrstom obuke u njihovoj organizaciji. Preostali procenat ispitanika, 92%, su na neki način zadovoljni obukom zaposlenih na temu interne kontrole i prevencije prevara. U nastavku je sprovedeno testiranje hipoteze da odgovori ispitanika na temu sprovođenja obuka ne zavise od vrste entiteta u kojem su zaposleni. S

⁹² Dijagram kreirao autor

⁹³ Tabelu kreirao autor

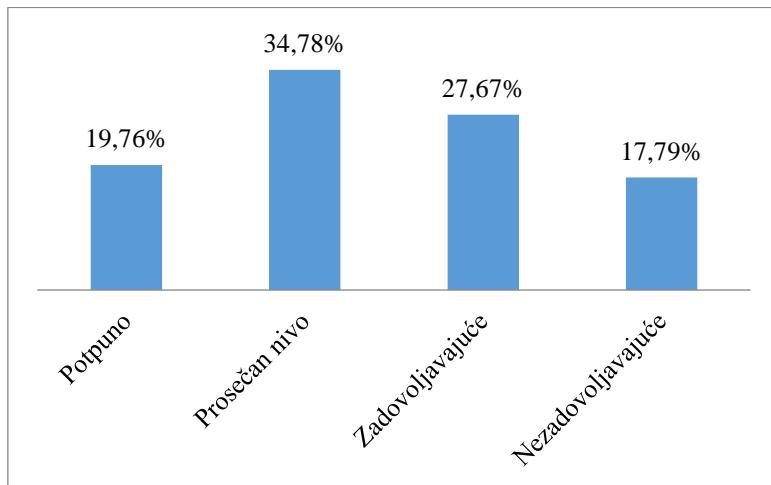
obzirom da je vrednost test statistike $\chi^2 = 287,13$ sa pripadajućom p-vrednosti=0,000 koja je manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$ zaključuje se da sprovođenje obuke zaposlenih o internim kontrolama i prevenciji prevara zavisi od vrste entiteta u kome se obuka sprovodi.

Pitanje broj 12: Da li se interna revizija ili procena efektivnosti internih kontrola sprovodi dovoljno često?

Tabela 21: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 12⁹⁴

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno	50	19,76	19,76
Prosečan nivo	88	34,78	54,55
Zadovoljavajuće	70	27,67	82,21
Nezadovoljavajuće	45	17,79	100,00
Ukupno	253	100,00	

Iz tabele 12 se uočava da na postavljeno pitanje nije odgovorio jedan ispitanik. Ostali ispitanici većinom, 82,21% njih, smatraju da se interna revizija ili procena efektivnosti internih kontrola sprovodi dovoljno često. Neki od njih (62,45%) smatraju da bi taj process mogao da se sprovodi češće, dok manje od 20% ispitanika smatra da se u njihovoј organizaciji taj process sprovodi dovoljno često. Najmanji procenat ispitanika (17,79%) je nezadovoljno učestalošću sprovođenja internih revizija ili procena efektivnosti internih kontrola.

Slika 24: Mišljenje ispitanika o učestalosti sprovođenja interne revizije i procene efektivnosti internih kontrola⁹⁵

U nastavku je testirana hipoteza da odgovori ispitanika na pitanje broj 12 ne zavise od radnog mesta koje obavljaju u organizaciji. Testiranjem je utvrđeno da se postavljena hipoteza odbacuje jer je p-vrednost (0,000) za odgovarajuću test statistiku ($\chi^2 = 263,31$) manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$. Dakle, odgovori ispitanika na pitanje o učestalosti sprovođenja interne revizije i procene efektivnosti internih kontrola zavise od radnog mesta ispitanika.

⁹⁴ Tabelu kreirao autor

⁹⁵ Dijagram kreirao autor

Tabela 22: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori na pitanje o učestalosti sproveđenja interne revizije i procene efektivnosti internih kontrola⁹⁶

Odgovori	Radno mesto				Ukupno
	Managing partner	Partner	Direktor sektora	Menadžer	
Potpuno	7	9	12	22	50
Prosečan nivo	6	17	12	53	88
Zadovoljavajuće	10	13	12	35	70
Nezadovoljavajuće	6	6	10	23	45
Ukupno	29	45	46	133	253

Pitanje broj 13: Da li u vašoj organizaciji postoje oblasti koje su podložne korporativnim prevarama?

Tabela 23: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 13⁹⁷

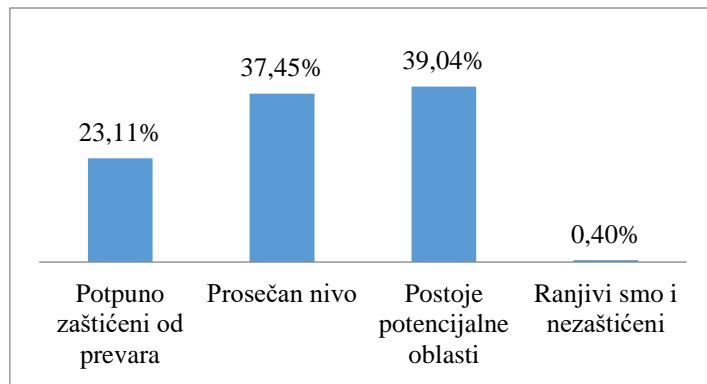
Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno zaštićeni od prevara	58	23,11	23,11
Prosečan nivo	94	37,45	60,56
Postoje potencijalne oblasti	98	39,04	99,60
Ranjivi smo i nezaštićeni	1	0,40	100,00
Ukupno	251	100,00	

Na postavljeno pitanje nije odgovorilo tri ispitanika. Od 251 ispitanika, koji su uredno odgovorili na postavljeno pitanje, najveći broj njih (39,04%) smatra da u njihovoj organizaciji postoje oblasti koje mogu da budu podložne korporativnim prevarama. Manje od četvrtine ispitanika (23,11%) smatra da je njihova organizacija u potpunosti zaštićena od korporativnih prevara, dok 37,45% ispitanika smatra da je stepen zaštićenosti njihove organizacije prosečan. Samo jedan ispitanik smatra da je organizacija u kojoj je zaposlen potpuno nezaštićena od takve vrste prevara.

Ispitanici koji su zaposleni u revizorskom društvu (Tabela 24), kojih je ujedno i najviše, podjednako su se raspodelili prema prva tri odgovora. Prema tome, trećina njih smatra da je njihova organizacija u potpunosti zaštićena od korporativnih prevara. Druga trećina smatra da je nivo njihove zaštićenosti prosečan, dok jedna trećina smatra da postoje oblasti u njihovoj organizaciji koje mogu biti podložne korporativnim prevarama. U drugim vrstama entiteta raspored ispitanika nije tako ujednačen. Ispitanici koji su zaposleni u drugim vrstama entiteta uglavnom smatraju da u njihovoj organizaciji postoje oblasti koje mogu biti podložne korporativnim prevarama. Iz tog razloga testirana je hipoteza da odgovori ispitanika na ovo pitanje ne zavise od vrste entiteta u kom su zaposleni. Prema tabeli kontingencije (Tabela 24) izračunata je vrednost test statistike ($\chi^2=287,54$) i odgovarajuća p-vrednosti (0,000). S obzirom da p-vrednosti manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$ zaključuje se da mišljenje ispitanika o postojanju oblasti, u njihovoj organizaciji, koje su podložne korporativnim prevarama zavisi od vrste entiteta u kome su zaposleni.

⁹⁶ Tabelu kreirao autor

⁹⁷ Tabelu kreirao autor

Slika 25: Mišljenje ispitanika o postojanju oblasti, u organizaciji u kojoj su zaposleni, koje su podložne korporativnim prevarama⁹⁸

Tabela 24: Tabela kontingencije za obeležja vrsta entiteta u kojem ispitanici rade i odgovori na pitanje o postojanju oblasti u organizaciji koje su podložne korporativnim prevarama⁹⁹

Vrsta entiteta u kojem ispitanici rade	Odgovori				Ukupno
	Potpuno zaštićeni od prevara	Prosečan nivo	Postoje potenc. oblasti	Ranjivi smo i nezaštićeni	
Javna ustanova	2	5	4	0	11
Finansijska institucija	7	5	7	0	19
Konsultantska kompanija	2	13	10	0	25
Revizorsko društvo	25	25	25	0	75
Računovodstveno društvo	6	16	14	0	36
Proizvodna kompanija	9	12	13	0	34
Trgovinska delatnost	3	7	10	0	20
Pružanje usluga (osim revizije/računovodstva/konsaltinga)	4	11	15	1	31
Ukupno	58	94	98	1	251

Pitanje broj 14: Da li se u vašoj organizaciji primenjuju sofisticirani izveštaji o korporativnim prevarama?

Tabela 25: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 14¹⁰⁰

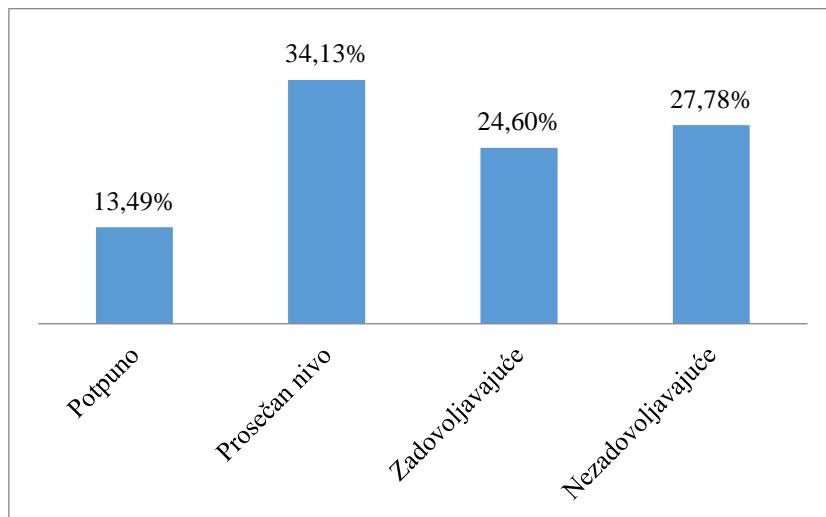
Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno	34	13,49	13,49
Prosečan nivo	86	34,13	47,62
Zadovoljavajuće	62	24,60	72,22
Nezadovoljavajuće	70	27,78	100,00
Ukupno	252	100,00	

⁹⁸ Dijagram kreirao autor

⁹⁹ Tabelu kreirao autor

¹⁰⁰ Tabelu kreirao autor

Od 252 ispitanika, koji su odgovorili na postavljeno pitanje, 72,22% njih se izjasnilo da se u njihovoj organizaciji sofisticirani izveštaji o korporativnim prevarama primenjuju ili u potpunosti ili njihova primena ima prosečan nivo ili je taj nivo zadovoljavajući. Više od četvrtine ispitanika (27,78%) smatra da je primena ovakvih izveštaja nezadovoljavajuća. Najveći procenat nezadovoljnih učesnika (83%) je zaposleno u društvu sa ograničenom odgovornošću. Na osnovu tabele kontingencije (Tabela 26) testirana je hipoteza o nezavisnosti odgovora ispitanika na pitanje broj 14 u odnosu na vrstu pravne forme organizacije u kojoj su zaposleni. S obzirom da je vrednost test statistike $\chi^2 = 264,99$ sa pripadajućom p-vrednosti=0,000 koja je manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$ zaključuje se da primena sofisticiranih izveštaja o korporativnim prevarama zavisi od vrste pravne forme organizacije.

Slika 26: Mišljenje ispitanika o primeni sofisticiranih izveštaja o korporativnim prevarama u organizaciji u kojoj su zaposleni¹⁰¹

Tabela 26: Tabela kontingencije za obeležja vrsta pravne forme organizacije i odgovori na pitanje o primeni sofisticiranih izveštaja o korporativnim prevarama u organizaciji¹⁰²

Odgovori	Vrsta pravne forme organizacije				Ukupno
	Javno preduzeće	Akcionarsko Društvo	DOO	Drugo	
Potpuno	1	3	24	6	34
Prosečan nivo	6	5	71	4	86
Zadovoljavajuće	5	3	48	6	62
Nezadovoljavajuće	2	2	58	8	70
Ukupno	14	13	201	24	252

¹⁰¹ Dijagram kreirao autor

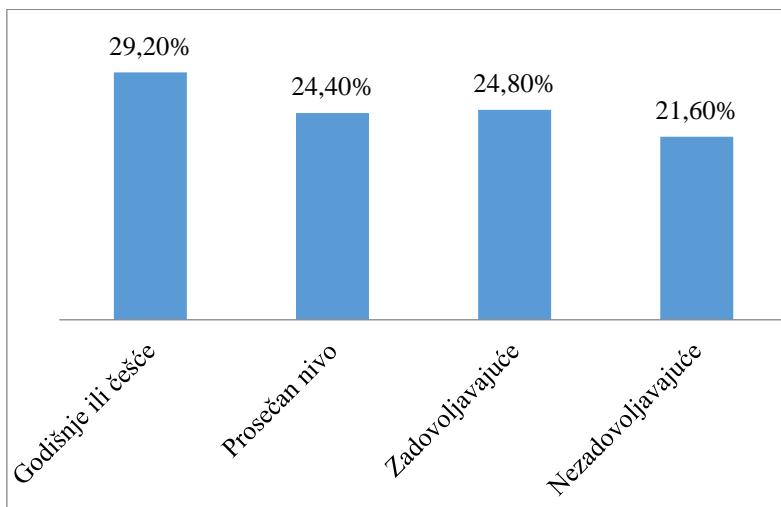
¹⁰² Tabelu kreirao autor

Pitanje broj 15: Koliko često se vrše eksterne revizije da bi se potvrdila efikasnost internih kontrola?

Tabela 27: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 15¹⁰³

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Godišnje ili češće	73	29,20	29,20
Prosečan nivo	61	24,40	53,60
Zadovoljavajuće	62	24,80	78,40
Nezadovoljavajuće	54	21,60	100,00
Ukupno	250	100,00	

Raspored ispitanika prema ponuđenim odgovorima na pitanje o učestalosti sprovođenja eksterne revizije u njihovoј organizaciji prilično je ujednačen. Od 250 ispitanika koji su odgovorili na postavljeno pitanje najveći procenat (29,20%) je onih koji smatraju da se eksterne revizije u organizaciji u kojoj su zaposleni sprovode jednom godišnje, ali i češće. Skoro jednak procenat je onih koji smatraju da je učestalost sprovođenja eksterne revizije u svrhu potvrde efikasnosti internih kontrola na prosečnom ili zadovoljavajućem nivou, 24,40% i 24,80% respektivno. Najmanji, ali ne i zanemarljiv, procenat (21,60%) je onih koji su nezadovoljni učestalošću sprovođenja eksterne revizije u organizaciji u kojoj su zaposleni.

Slika 27: Mišljenje ispitanika o učestalosti sprovođenja eksterne revizije u svrhu potvrde efikasnosti internih kontrola¹⁰⁴

Odgovori ispitanika na pitanje broj 15 su analizirani detaljnije pa je testirana hipoteza o nezavisnosti radnog mesta koje ispitanici obavljaju u svojoj organizaciji i njihovog mišljenja o učestalosti sprovođenja eksterne revizije u svrhu potvrde efikasnosti internih kontrola (Tabela 28). Testiranjem je utvrđeno da se postavljena hipoteza odbacuje jer je p-vrednost (0,000) za odgovarajuću test statistiku ($\chi^2=277,14$) manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$. Dakle, odgovori

¹⁰³ Tabelu kreirao autor

¹⁰⁴ Dijagram kreirao autor

ispitanika na postavljeno pitanje o učestalosti sprovođenja eksterne revizije u svrhu potvrde efikasnosti internih kontrola zavise od radnog mesta ispitanika.

Tabela 28: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori na pitanje o učestalosti sprovođenja eksterne revizije u svrhu potvrde efikasnosti internih kontrola¹⁰⁵

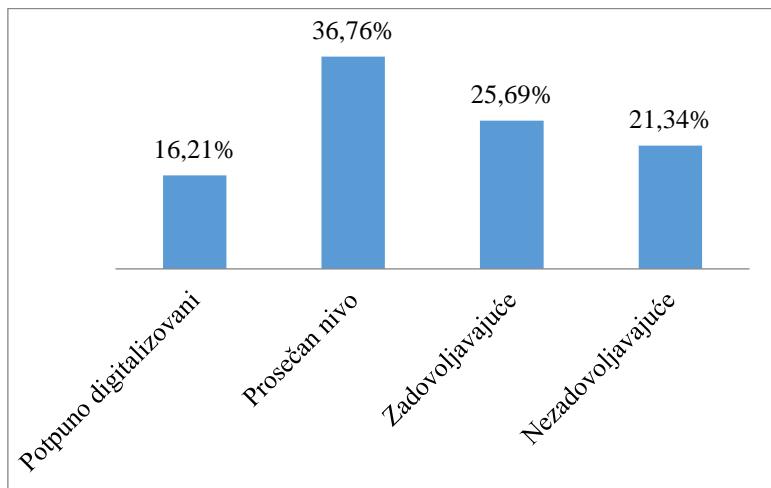
Odgovori	Radno mesto				Ukupno
	Managing partner	Partner	Direktor sektora	Menadžer	
Godišnje ili češće	2	12	18	41	73
Prosečan nivo	9	12	10	30	61
Zadovoljavajuće	5	13	9	35	62
Nezadovoljavajuće	13	6	9	26	54
Ukupno	29	43	46	132	250

Pitanje broj 16: Da li postoje tehnička rešenja ili softver koji se koriste za podršku internim kontrolama u vašoj organizaciji?

Tabela 29: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 16¹⁰⁶

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno digitalizovani	41	16,21	16,21
Prosečan nivo	93	36,76	52,96
Zadovoljavajuće	65	25,69	78,66
Nezadovoljavajuće	54	21,34	100,00
Ukupno	253	100,00	

Na postavljeno pitanje nije odgovorio samo jedan učesnik u anketi. Najveći procenat je onih ispitanika koji smatraju da su tehnička rešenja za podršku internoj kontroli na prosečnom ili zadovoljavajućem nivou, 36,76% i 25,69% respektivno. Najmanji procenat ispitanika (16,21%) se izjasnio da je ta podrška u njihovoј organizaciji potpuno digitalizovana, dok 21,34% njih smatra da takva vrsta podrške na nezadovoljavajućem nivou.

¹⁰⁵ Tabelu kreirao autor

¹⁰⁶ Tabelu kreirao autor

Slika 28: Odgovori ispitanika na pitanje o postojanju tehničkih rešnja ili softvera u njihovoj organizaciji za podršku internoj kontroli¹⁰⁷

Prilikom testiranja hipoteze o nezavisnosti radnog mesta koje ispitanici obavljaju u svojoj organizaciji i njihovog mišljenja o postojanju tehničkih rešnja ili softvera u njihovoj organizaciji za podršku internoj kontroli (Tabela 30) utvrđeno je da se postavljena hipoteza odbacuje jer je p-vrednost (0,000) za odgovarajuću test statistiku ($\chi^2=260,28$) manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$. Odgovori ispitanika na postavljeno pitanje o postojanju tehničkih rešnja ili softvera u njihovoj organizaciji za podršku internoj kontroli zavise od radnog mesta ispitanika.

Tabela 30: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori na pitanje o postojanju tehničkih rešenja ili softvera u njihovoj organizaciji za podršku internoj kontroli¹⁰⁸

Odgovori	Radno mesto				Ukupno
	Managing partner	Partner	Direktor sektora	Menadžer	
Potpuno digitalizovani	4	7	8	22	41
Prosečan nivo	8	17	14	54	93
Zadovoljavajuće	10	13	13	29	65
Nezadovoljavajuće	7	8	11	28	54
Ukupno	29	45	46	133	253

Pitanje broj 17: Koliko je visok nivo poverenja zaposlenih u procedure interne kontrole u vašoj organizaciji?

Tabela 31: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 17¹⁰⁹

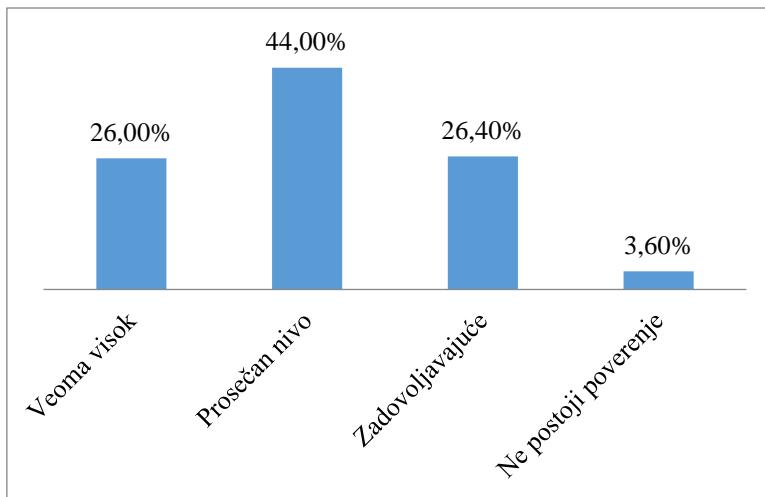
Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Veoma visok	65	26,00	26,00
Prosečan nivo	110	44,00	70,00
Zadovoljavajuće	66	26,40	96,40
Ne postoji poverenje	9	3,60	100,00
Ukupno	250	100,00	

Većina ispitanika (44%) koji su odgovorili na postavljeno pitanje ima prosečan nivo poverenja u procedure interne kontrole u organizaciji u kojoj su zaposleni. Najmanji procenat ispitanika (3,60%) nema poverenje u procedure interne kontrole. Skoro podjednak procenat ispitanika je zadovoljan uspehom procedura interne kontrole, ili ima visok nivo poverenja u njihovo sprovođenje.

¹⁰⁷ Dijagram kreirao autor

¹⁰⁸ Tabelu kreirao autor

¹⁰⁹ Tabelu kreirao autor

Slika 29: Mišljenje ispitanika o nivou poverenja zaposlenih u procedure interne kontrole¹¹⁰

U nastavku je provereno da li nivo poverenja zaposlenih u procedure interne kontrole zavisi od godina radnog iskustva. Na osnovu tabele kontingencije (Tabela 32) proverena je pretpostavka da odgovori ispitanika ne zavise od godina radnog iskustva. S obzirom da je p-vrednost odgovarajuće test statistike ($\chi^2 = 267,02$) jednaka 0,000 i pri tome je manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$ zaključuje se da nivo poverenja zaposlenih u procedure interne kontrole zavisi od godina radnog iskustva.

Tabela 32: Tabela kontingencije za obeležja godine radnog iskustva i odgovori na pitanje o nivou poverenja zaposlenih u procedure interne kontrole¹¹¹

Odgovori	Godine radnog iskustva				Ukupno
	Do 9 godina	Od 10 do 19 godina	Od 20 do 29 godina	Preko 30 godina	
Veoma visok	12	32	12	9	65
Prosečan nivo	26	46	30	8	110
Zadovoljavajuće	20	27	13	6	66
Ne postoji poverenje	1	7	1	0	9
Ukupno	59	112	56	23	250

Pitanje broj 18: Da li se za zaposlene sprovode edukativne aktivnosti o etici i integritetu kako bi se smanjila mogućnost korporativne prevare?

Tabela 33: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 18¹¹²

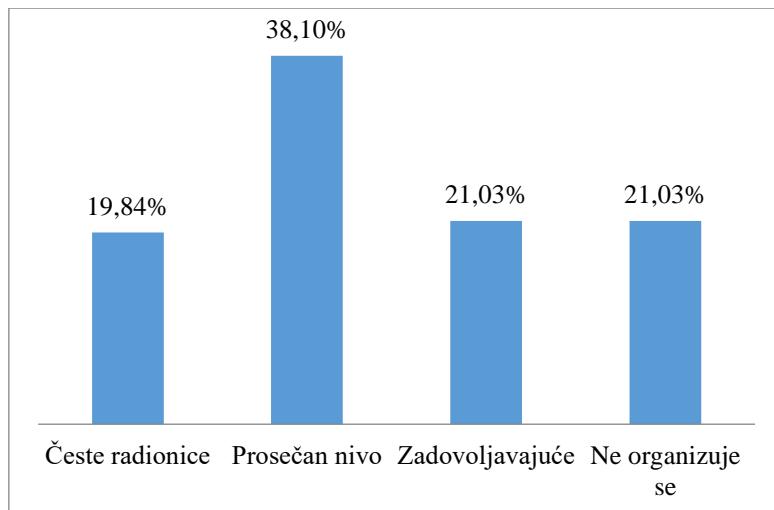
Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Česte radionice	50	19,84	19,84
Prosečan nivo	96	38,10	57,94
Zadovoljavajuće	53	21,03	78,97
Ne organizuje se	53	21,03	100,00
Ukupno	252	100,00	

¹¹⁰ Dijagram kreirao autor

¹¹¹ Tabelu kreirao autor

¹¹² Tabelu kreirao autor

Na pitanje o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare nisu odgovorila dva ispitanika. Najmanji procenat ispitanika (19,84%) je odgovorio da se u njihovoj organizaciji sprovode česte radionice na tu temu, dok je najveći procenat ispitanika (38,10%) odgovorio da je učestalost sprovođenja takvih radionica na prosečnom nivou. Podjednak broj ispitanika je odgovorio da se u njihovoj organizaciji takve vrste radionica ne organizuju, njih 21,03%, dok je isti procenat zadovoljan učestalošću sprovođenja pomenutih radionica.

Slika 30: Odgovori ispitanika o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare¹¹³

Testiranjem hipoteze o nezavisnosti obeležja godine radnog iskustva i odgovori na pitanje broj 18, a na osnovu tabele kontingencije (Tabela 34), utvrđeno je da se polazna hipoteza odbacuje jer je p-vrednost odgovarajuće test statistike ($\chi^2 = 270,27$) jednaka 0,000 i pri tome je manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$. Dakle, odgovori ispitanika o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare zavise od godina radnog iskustva.

Tabela 34: Tabela kontingencije za obeležja godine radnog iskustva i odgovori na pitanje o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare¹¹⁴

Odgovori	Godine radnog iskustva				Ukupno
	Do 9 godina	Od 10 do 19 godina	Od 20 do 29 godina	Preko 30 godina	
Česte radionice	4	26	11	9	50
Prosečan nivo	28	40	23	5	96
Zadovoljavajuće	15	23	10	5	53
Ne organizuje se	12	23	13	5	53
Ukupno	59	112	57	24	252

¹¹³ Dijagram kreirao autor

¹¹⁴ Tabelu kreirao autor

Za pitanje broj 18 bilo je interesantno da se sprovede još jedan test nezavisnosti. Naime, u pitanju je testiranje hipoteze da su odgovori ispitanika na pitanje o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare nezavisni od vrste entiteta u kojem ispitanici rade. Prema tabeli kontingencije (Tabela 35) izračunata je vrednost test statistike ($\chi^2 = 294,89$) i odgovarajuća p-vrednosti (0,000). S obzirom da je p-vrednosti manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$ zaključuje se da odgovori ispitanika na pitanje o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare zavise od vrste entiteta u kome su zaposleni.

Tabela 35: Tabela kontingencije za obeležja vrsta entiteta u kojem ispitanici rade i odgovori na pitanje o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare¹¹⁵

Vrsta entiteta u kojem ispitanici rade	Odgovori				Ukupno
	Česte radionice	Prosečan nivo	Zadovoljavajuće	Ne organizuje se	
Javna ustanova	0	6	2	3	11
Finansijska institucija	6	8	1	4	19
Konsultantska kompanija	3	12	5	6	26
Revizorsko društvo	20	31	16	8	75
Računovodstveno društvo	8	15	7	5	35
Proizvodna kompanija	5	14	9	8	36
Trgovinska delatnost	1	5	4	9	19
Pružanje usluga (osim revizije/računovodstva/konsaltinga)	7	5	9	10	31
Ukupno	50	96	53	53	252

Pitanje broj 19: Koliko je liderstvo u vašoj organizaciji posvećeno promovisanju kulture interne kontrole i integriteta?

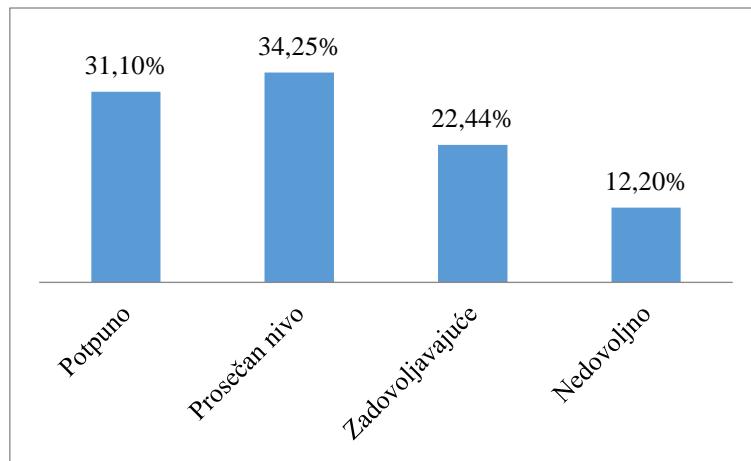
Tabela 36: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 19¹¹⁶

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno	79	31,10	31,10
Prosečan nivo	87	34,25	65,35
Zadovoljavajuće	57	22,44	87,80
Nedovoljno	31	12,20	100,00
Ukupno	254	100,00	

Najveći procenat ispitanika (34,25%) smatra da je posvećenost lidera, u njihovoj organizaciji, promovisanju kulture interne kontrole i integriteta na prosečnom nivou, nešto manji procenat (31,10%) smatra da su lideri u potpunosti posvećeni ovoj vrsti promovisanja, dok je 22,44% ispitanika zadovoljno njihovoj posvećenosti. Najmanji procenat ispitanika (12,20%) smatra da je posvećenost lidera ovoj temi nedovoljna.

¹¹⁵ Tabelu kreirao autor

¹¹⁶ Tabelu kreirao autor

Slika 31: Odgovori ispitanika o posvećenosti lidera u organizaciji promovisanju kulture interne kontrole i integriteta¹¹⁷

U nastavku je provereno da li mišljenje ispitanika o posvećenosti lidera u organizaciji promovisanju kulture interne kontrole i integriteta zavisi od godina radnog iskustva. Na osnovu tabele kontingencije (Tabela 37) proverena je pretpostavka da odgovori ispitanika ne zavise od godina radnog iskustva. S obzirom da je p-vrednost odgovarajuće test statistike ($\chi^2 = 266,73$) jednaka 0,000 i pri tome je manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$ zaključuje se da mišljenje ispitanika o posvećenosti lidera u organizaciji promovisanju kulture interne kontrole i integriteta zavisi od godina radnog iskustva.

Tabela 37: Tabela kontingencije za obeležja godine radnog iskustva i odgovori ispitanika o posvećenosti lidera u organizaciji promovisanju kulture interne kontrole i integriteta¹¹⁸

Odgovori	Godine radnog iskustva				Ukupno
	Do 9 godina	Od 10 do 19 godina	Od 20 do 29 godina	Preko 30 godina	
Potpuno	13	37	21	8	79
Prosječan nivo	20	41	20	6	87
Zadovoljavajuće	20	22	7	8	57
Nedovoljno	7	13	9	2	31
Ukupno	60	113	57	24	254

Pitanje broj 20: Kako biste ocenili ukupan uticaj dobro osmišljenih internih kontrola na smanjenje rizika od korporativne prevare u vašoj organizaciji?

Tabela 38: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 20¹¹⁹

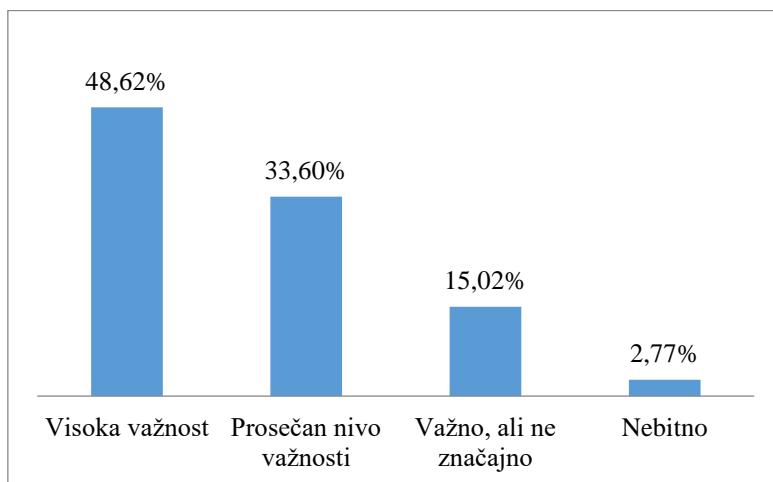
Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Visoka važnost	123	48,62	48,62
Prosječan nivo važnosti	85	33,60	82,21
Važno, ali ne značajno	38	15,02	97,23
Nebitno	7	2,77	100,00
Ukupno	253	100,00	

¹¹⁷ Dijagram kreirao autor

¹¹⁸ Tabelu kreirao autor

¹¹⁹ Tabelu kreirao autor

Na postavljeno pitanje nije odgovorio jedan ispitanik. Struktura ostalih 253 ispitanika prema odgovorima na postavljeno pitanje je takva da skoro polovina njih (48,62%) smatra da dobro osmišljene interne kontrole u njihovoj organizaciji imaju visok uticaj na smanjenje rizika od korporativnih prevara, dok trećina ispitanika (33,60%) smatra da one imaju prosečan nivo važnosti. Prema 15,02% ispitanika dobro osmišljene interne kontrole imaju važan, ali ne i značajan uticaj na smanjenje rizika od korporativnih prevara, a samo mali broj njih (2,77%) smatra da su interne kontrole nebitne za smanjenje rizika od korporativnih prevara.

Slika 32: Mišljenje ispitanika o uticaju dobro osmišljenih internih kontrola na smanjenje rizika od korporativne prevare u organizaciji u kojoj su zaposleni¹²⁰

Uz pomoć χ^2 -testa, a na osnovu tabele kontingencije (Tabela 39) testirana je hipoteza da odgovor ispitanika na pitanje broj 20 ne zavisi od radnog mesta koje obavljaju u organizaciji. Testiranjem je utvrđeno da se postavljena hipoteza odbacuje jer je p-vrednost (0,000) za odgovarajući test statistiku ($\chi^2 = 261,55$) manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$. Dakle, odgovori ispitanika na postavljeno pitanje o uticaju dobro osmišljenih internih kontrola na smanjenje rizika od korporativne prevare u organizaciji u kojoj su zaposleni zavise od radnog mesta ispitanika.

Tabela 39: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori ispitanika na pitanje o uticaju dobro osmišljenih internih kontrola na smanjenje rizika od korporativne prevare u organizaciji u kojoj su zaposleni¹²¹

Odgovori	Radno mesto				Ukupno
	Managing partner	Partner	Direktor sektora	Menadžer	
Potpuno	13	13	17	40	83
Prosečan nivo	9	15	13	61	98
Zadovoljavajuće	7	16	11	31	65
Nedovoljno	0	1	5	2	8
Ukupno	29	45	46	134	254

¹²⁰ Dijagram kreirao autor

¹²¹ Tabelu kreirao autor

Prva hipoteza u ovoj disertaciji odnosi se na pretpostavku da ukoliko u nekoj organizaciji postoje kvalitetno kreirani sistemi internih kontrola koji su pri tome i prilagođeni vrsti entiteta tada je moguće da se spreči činjenje korporativnih prevara u posmatranoj organizaciji. Na prvih šest pitanja, koja su se odnosila na ispitivanje prve hipoteze, između 82% i 97% ispitanika je odgovorilo da je zadovoljno u potpunosti ili prosečno kako je njihova organizacija posvećena implementaciji sistema interne kontrole, ažuriranju procedura i politika i efektivnosti interne kontrole kao i sprovođenjem obuka zaposlenih i njihovim upoznavanjem sa osnovnim principima interne kontrole. Zato i ne čudi što je 61% ispitanika na sedmo pitanje odgovorilo da je njihova organizacija u potpunosti ili uglavnom zaštićena od korporativnih prevara. Narednih šest pitanja se odnosilo na postojanje sofisticiranih izveštaja o korporativnim prevarama, tehničkih rešenja za podršku internoj kontroli, zatim eksterne revizije u organizaciji, ali i na poverenje zaposlenih u procedure interne kontrole kao i edukaciju zaposlenih o etici. Na postavljena pitanja ponovo je veliki procenat (72% - 96%) ispitanika odgovorio u pozitivnom smislu, da bi na poslednje pitanje iz ove grupe pitanja 97% ispitanika se složilo da dobro osmišljen sistem internih kontrola utiče na smanjenje rizika od korporativnih prevara. Iz svega navedenog može se zaključiti da se veliki procenat ispitanika, koji su predstavnici različitih vrsta organizacija, slaže sa prvom hipotezom.

Hipoteza 2: Otkrivanje korporativnih prevara ne predstavlja primarni cilj revizije, ali njen pristup i alati omogućavaju njihovo otkrivanje.

Radi ispitivanja mišljenja učesnika u anketi koje se odnosi na drugu pretpostavku ovog istraživanja postavljeno im je četrnaest pitanja (pitanja od rednog broja 21 do 34). U pitanju su više tvrdnje na koje su ispitanici iznosili svoj stav u smislu da li se slažu ili ne sa iznetom tvrdnjom. U nastavku će njihovi odgovori biti detaljno analizirani. Nakon toga, izvršiće se testiranje hipoteza o nezavisnosti odgovora ispitanika i radnog mesta koje obavljaju u organizaciji. Test nezavisnosti će se obaviti za svako pitanje koje se odnosi na drugu hipotezu ove disertacije, a rezultati će biti predstavljeni u tabeli 65.

Pitanje broj 21: Revizija finansijskih izveštaja omogućava otkrivanje potencijalnih prevara u poslovanju.

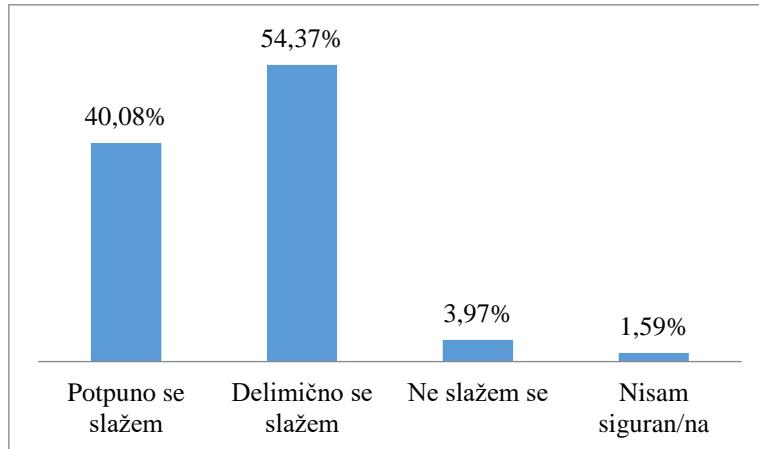
Tabela 40: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 21¹²²

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	101	40,08	40,08
Delimično se slažem	137	54,37	94,44
Ne slažem se	10	3,97	98,41
Nisam siguran/na	4	1,59	100,00
Ukupno	252	100,00	

Od 252 ispitanika koji su izneli svoj stav veliki procenat njih (94,44%) se slaže, potpuno ili delimično, sa tvrdnjom da revizija finansijskih izveštaja omogućava otkrivanje potencijalnih

¹²² Tabelu kreirao autor

prevara u poslovanju. Manje od 4% ispitanika se ne slaže sa tom tvrdnjom, dok 1,59% njih nisu sigurni.

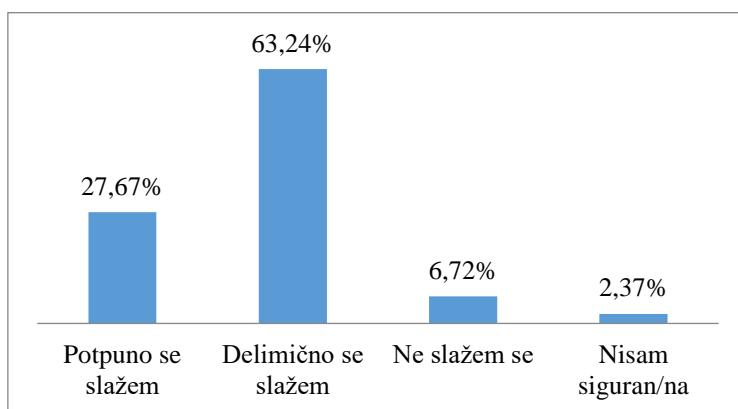
Slika 33: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizija finansijskih izveštaja omogućava otkrivanje potencijalnih prevara u poslovanju¹²³

Pitanje broj 22: Revizori poseduju dovoljno alata i metoda da otkriju korporativne prevare.

Tabela 41: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 22¹²⁴

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	70	27,67	27,67
Delimično se slažem	160	63,24	90,91
Ne slažem se	17	6,72	97,63
Nisam siguran/na	6	2,37	100,00
Ukupno	253	100,00	

Preko 90% ispitanika, koji su izneli svoj stav na iznetu tvrdnju u okviru pitanja broj 22, se složilo, potpuno ili delimično, sa istom. Najmanji procenat ispitanika (2,37%) nisu bili sigurni kako da se izjasne, dok se 6,72% ispitanika nije složilo sa iznetom tvrdnjom.

¹²³ Dijagram kreirao autor

¹²⁴ Tabelu kreirao autor

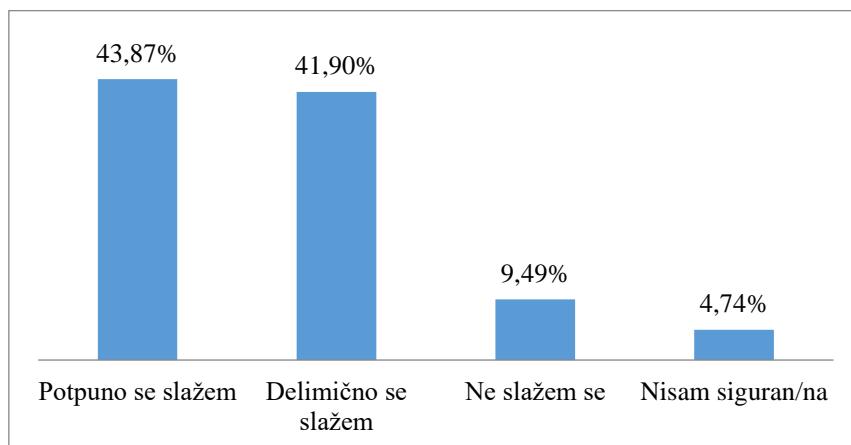
Slika 34: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizori poseduju dovoljno alata i metoda da otkriju korporativne prevare¹²⁵

Pitanje broj 23: Revizija se fokusira na identifikovanje grešaka u finansijskim izveštajima, ali prevara nije njen primarni cilj.

Tabela 42: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 23¹²⁶

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	111	43,87	43,87
Delimično se slažem	106	41,90	85,77
Ne slažem se	24	9,49	95,26
Nisam siguran/na	12	4,74	100,00
Ukupno	253	100,00	

Na postavljenu tvrdnju samo jedan ispitanik nije izneo svoje mišljenje. Ostali ispitanici su se izjasnili tako da se 85,77% njih složilo, bilo potpuno ili delimično, sa postavljenom tvrdnjom, blizu 10% ispitanika se nije složilo sa tvrdnjom, a oko 5% njih nije sigurno u iznošenje svog stava. Kada su u pitanju grupe ispitanika koji su se u potpunosti složili sa iznetom tvrdnjom ili samo delimično, može se primetiti da je veći procenat ispitanika (43,87%) koji se u potpunosti slažu sa tvrdnjom.

Slika 35: Stavovi ispitanika o tvrdnji da se revizija fokusira na identifikovanje grešaka u finansijskim izveštajima, ali da prevara nije njen primarni cilj¹²⁷

¹²⁵ Dijagram kreirao autor

¹²⁶ Tabelu kreirao autor

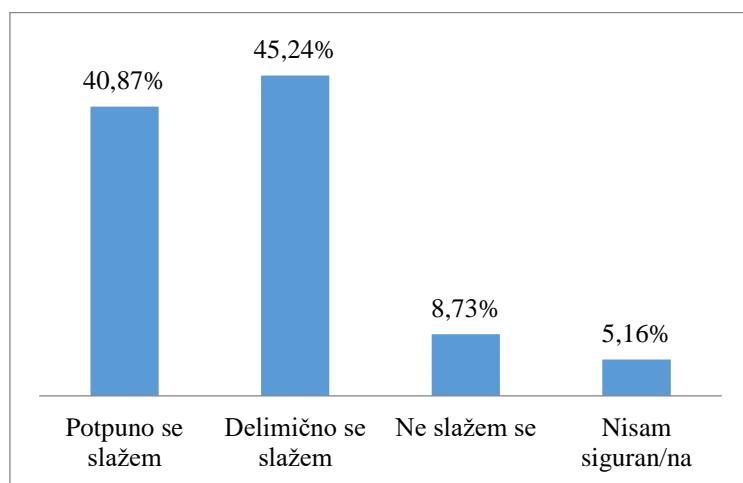
¹²⁷ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 24: Revizijske procedure uključuju proveru internih kontrola da bi se otkrile moguće prevarne aktivnosti.

Tabela 43: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 24¹²⁸

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	103	40,87	40,87
Delimično se slažem	114	45,24	86,11
Ne slažem se	22	8,73	94,84
Nisam siguran/na	13	5,16	100,00
Ukupno	252	100,00	

Na tvrdnju da revizijske procedure uključuju proveru internih kontrola kako bi se na taj način otkrile moguće prevarne aktivnosti svoj stav nisu iznela dva ispitanika. Od ostalih 252 ispitanika koji su izneli svoje mišljenje najveći procenat ispitanika (45,24%) se delimično složio sa tvrdnjom, dok se nešto manji procenat (40,87%) u potpunosti složio sa postavljenom tvrdnjom. Kao i kod prethodnih tvrdnji manje od 10% ispitanika, tačnije 8,73%, nije se složio sa iznetom tvrdnjom. Najmanji procenat ispitanika (5,16%) nije siguran da je svrha uključivanja provere internih kontrola u revizijske procedure otkrivanje prevarnih aktivnosti.

Slika 36: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizijske procedure uključuju proveru internih kontrola da bi se otkrile moguće prevarne aktivnosti¹²⁹

¹²⁸ Tabelu kreirao autor

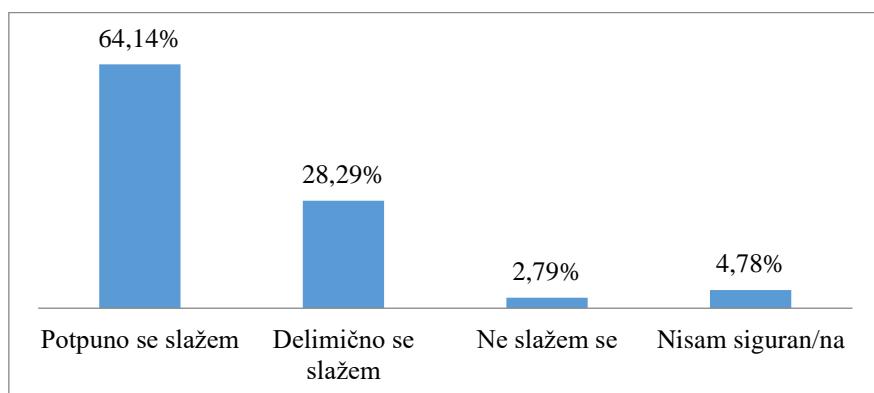
¹²⁹ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 25: Revizije korporativnih prevara zahtevaju posebno obučene profesionalce sa specifičnim znanjem o šemama prevare.

Tabela 44: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 25¹³⁰

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	161	64,14	64,14
Delimično se slažem	71	28,29	92,43
Ne slažem se	7	2,79	95,22
Nisam siguran/na	12	4,78	100,00
Ukupno	251	100,00	

Na iznetu tvrdnju nije se izjasnilo tri ispitanika. Od ispitanika koji su izneli svoje mišljenje najveći procenat (64,14%) se u potpunosti slaže sa tvrdnjom da revizija korporativnih prevara zahteva posebno obučene profesionalce koji imaju specifična znanja o šemama korporativnih prevara. Sa postavljenom tvrdnjom delimično se složilo 28,29% ispitanika koji su svakako doprineli povećanju ukupnog procenta ispitanika koji se slažu sa postavljenom tvrdnjom, bilo u potpunosti ili delimično. Najmanji procenat ispitanika (2,79%) se ne slaže sa postavljenom tvrdnjom, dok 4,78% njih nisu sigurni u svoj stav o ovom pitanju.

Slika 37: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizije korporativnih prevara zahtevaju posebno obučene profesionalce sa specifičnim znanjem o šemama prevare¹³¹

¹³⁰ Tabelu kreirao autor

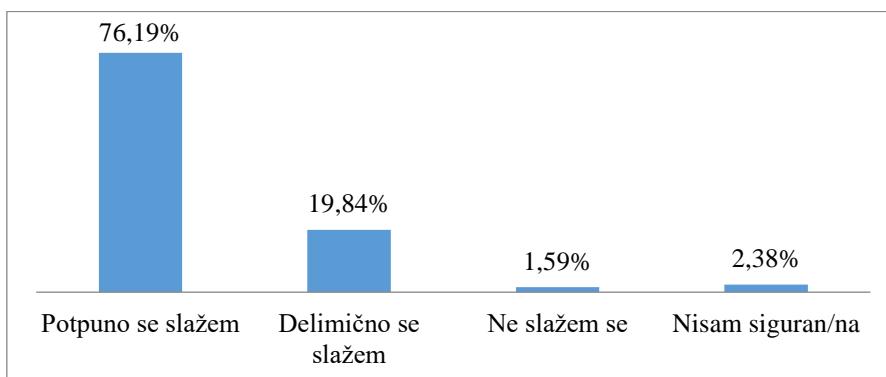
¹³¹ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 26: Revizori treba da imaju pristup dokumentaciji i informacijama koje su ključne za otkrivanje korporativne prevare.

Tabela 45: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 26¹³²

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	192	76,19	76,19
Delimično se slažem	50	19,84	96,03
Ne slažem se	4	1,59	97,62
Nisam siguran/na	6	2,38	100,00
Ukupno	252	100,00	

Od 252 ispitanika koji su izrazili svoje mišljenje 96,03% se složilo sa tvrdnjom da revizori treba da imaju pristup dokumentaciji i informacijama kako bi lakše otkrili korporativne prevare. Treba napomenuti da se od ovog broja ispitanika, koji su složili sa iznetom tvrdnjom, 80% njih u potpunosti složio, dok se samo 20% njih delimično složio sa tvrdnjom. Najmanji procenat ispitanika (1,59%) se nije složio sa tvrdnjom, dok 2,38% ispitanika nije siguran u svoj stav po ovom pitanju. Svoje mišljenje nisu izrazila dva ispitanika.

Slika 38: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizori treba da imaju pristup dokumentaciji i informacijama koje su ključne za otkrivanje korporativne prevare¹³³

¹³² Tabelu kreirao autor

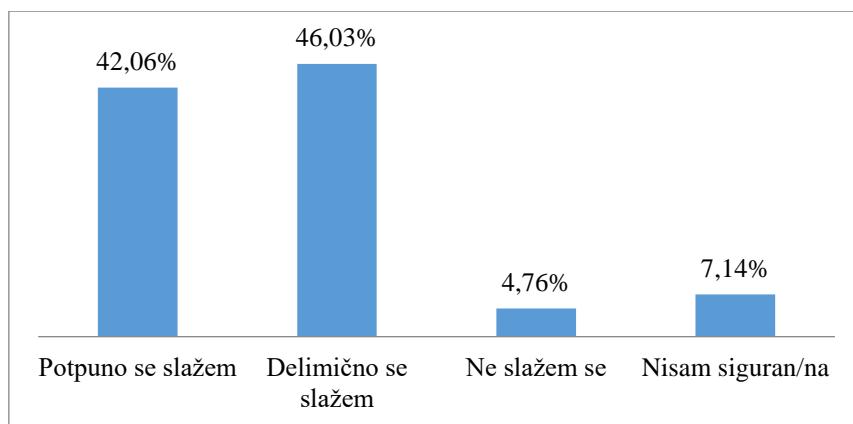
¹³³ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 27: Revizija se oslanja na statističke metode i analitičke postupke za otkrivanje nepravilnosti koje mogu ukazivati na prevaru.

Tabela 46: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 27¹³⁴

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	106	42,06	42,06
Delimično se slažem	116	46,03	88,10
Ne slažem se	12	4,76	92,86
Nisam siguran/na	18	7,14	100,00
Ukupno	252	100,00	

Svoje mišljenje na tvrdnju da se revizija oslanja na statističke metode i analitičke postupke u cilju otkrivanja nepravilnosti, pa samim tim i prevara nisu iskazala dva ispitanika. Ispitanici koji su izrazili svoje mišljenje većinom (88,10% njih) su se složili sa tvrdnjom, bilo u potpunosti ili samo delimično. Ponovo se najmanji procenat ispitanika nije složio sa tvrdnjom (4,76%), dok 7,14% ispitanika nije sigurno u svoj stav po ovom pitanju.

Slika 39: Stavovi ispitanika o tvrdnji da se revizija oslanja na statističke metode i analitičke postupke za otkrivanje nepravilnosti koje mogu ukazivati na prevaru¹³⁵

¹³⁴ Tabelu kreirao autor

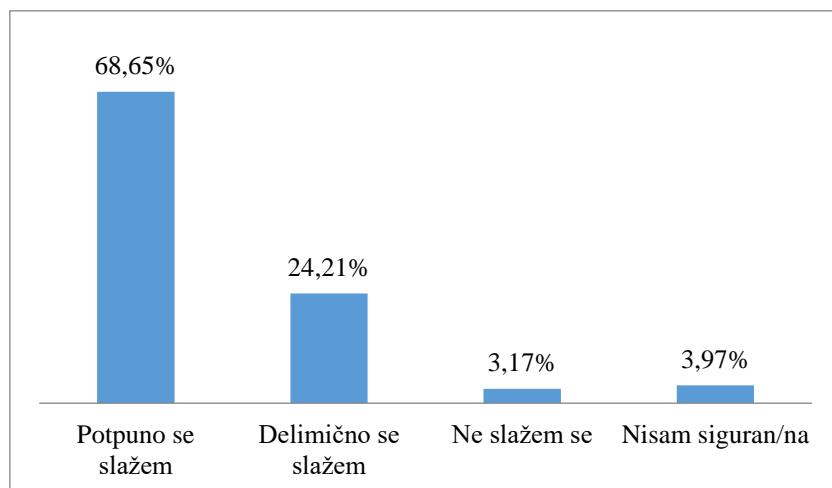
¹³⁵ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 28: Revizija korporativnih prevara je posebno važna u visokorizičnim industrijama kao što su bankarske i finansijske usluge.

Tabela 47: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 28¹³⁶

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	173	68,65	68,65
Delimično se slažem	61	24,21	92,86
Ne slažem se	8	3,17	96,03
Nisam siguran/na	10	3,97	100,00
Ukupno	252	100,00	

Ponovo dva ispitanika nisu iznela svoj stav na postavljenu tvrdnju. Od ispitanika koji su se izjasnili najveći procenat (68,65%) je onih koji su se u potpunosti složili sa tvrdnjom da je revizija korporativnih prevara naročito važna u organizacijama koje pružaju bankarske i finansijske usluge. Sa ovom tvrdnjom se blizu četvrtine ispitanika (24,21%) delimično složilo, dok je najmanji procenat (3,17%) onih koji se nisu složili sa iznetom tvrdnjom. Ispitanici koji nisu sigurni u svoj stav po ovom pitanju čine samo 3,97% svih koji su izneli svoje mišljenje.

Slika 40: Stavovi ispitanika o tvrdnji da je revizija korporativnih prevara posebno važna u visokorizičnim industrijama kao što su bankarske i finansijske usluge¹³⁷

¹³⁶ Tabelu kreirao autor

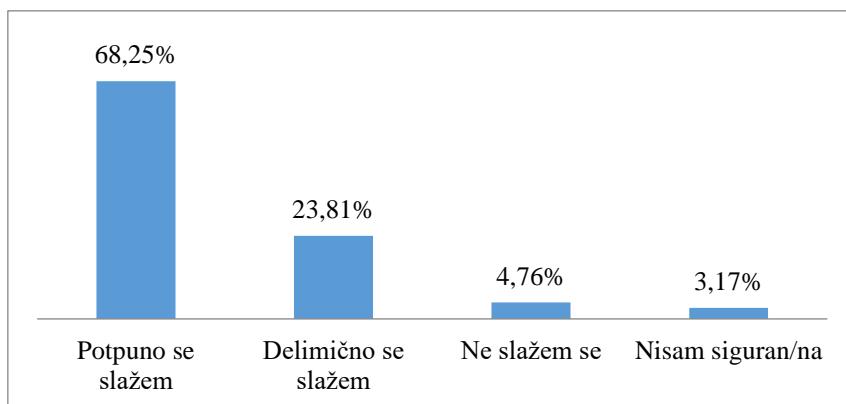
¹³⁷ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 29: Revizija treba da uključi intervjuisanje ključnih zaposlenih da bi se identifikovali potencijalni znaci prevare.

Tabela 48: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 29¹³⁸

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	172	68,25	68,25
Delimično se slažem	60	23,81	92,06
Ne slažem se	12	4,76	96,83
Nisam siguran/na	8	3,17	100,00
Ukupno	252	100,00	

Struktura ispitanika prema stavovima na tvrdnju da revizija treba da uključi intervjuisanje ključnih zaposlenih kako bi se identifikovali potencijalni znaci prevare je slična kao kod prethodne tvrdnje. Dva ispitanika nisu iznela svoj stav na postavljenu tvrdnju. Sa iznetom tvrdnjom u potpunosti se složilo 68,25% ispitanika, dok se delimično složilo njih 23,81%. Oni zajedno čine veliki procenat ispitanika (92,06%) koji se složio sa iznetom tvrdnjom. Sa ovom tvrdnjom manji procenat ispitanika se nije složio (4,76%) ili nije siguran u svoj stav (3,17%).

Slika 41: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizija treba da uključi intervjuisanje ključnih zaposlenih da bi se identifikovali potencijalni znaci prevare.¹³⁹

¹³⁸ Tabelu kreirao autor

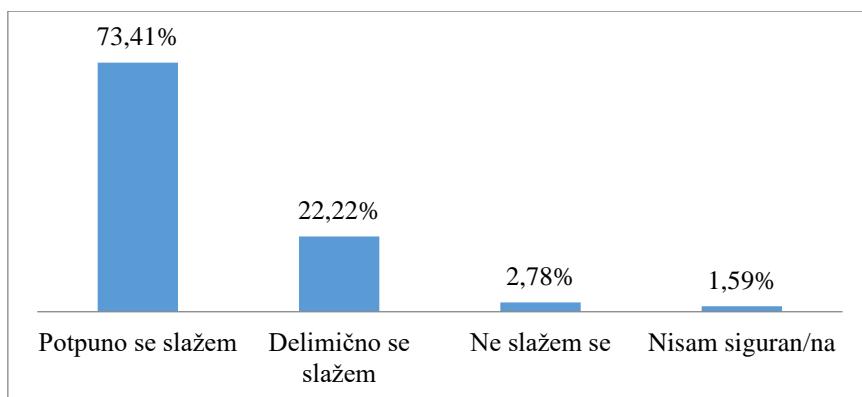
¹³⁹ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 30: Radi prevencije i detekcije korporativnih prevara revizija zahteva saradnju između revizora i menadžmenta organizacije.

Tabela 49: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 30¹⁴⁰

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	185	73,41	73,41
Delimično se slažem	56	22,22	95,63
Ne slažem se	7	2,78	98,41
Nisam siguran/na	4	1,59	100,00
Ukupno	252	100,00	

Svoje mišljenje na tvrdnju da revizija zahteva saradnju između revizora i menadžmenta organizacije radi prevencije i detekcije korporativnih prevara nije dalo dva ispitanika. Od ispitanika koji su izneli svoj stav 95,63% njih su se složili, u potpunosti ili delimično, sa iznetom tvrdnjom. Manje od 3% ispitanika se nije složio sa tvrdnjom, dok se 1,59% ispitanika nije izjasnilo po ovom pitanju.

Slika 42: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizija zahteva saradnju između revizora i menadžmenta organizacije Radi prevencije i detekcije korporativnih prevara.¹⁴¹

¹⁴⁰ Tabelu kreirao autor

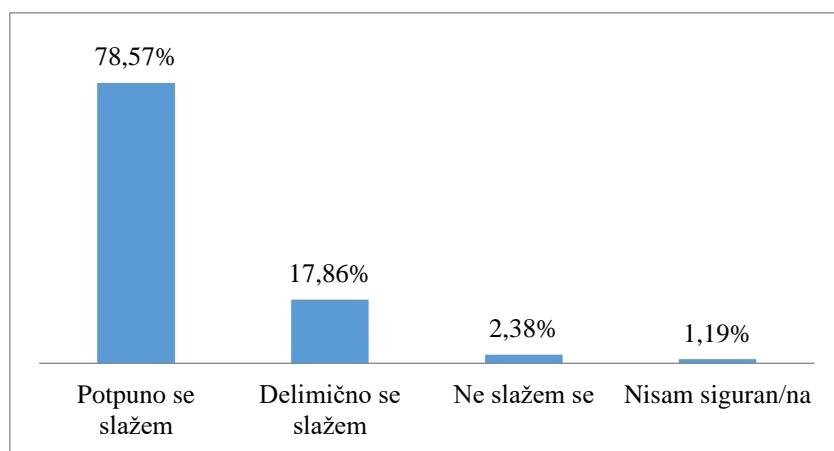
¹⁴¹ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 31: Revizorski timovi treba da imaju pristup stručnjacima u drugim oblastima, kao što su revizija informativnih sistema, forenzika i računovodstvo, kako bi pomogli u otkrivanju prevare.

Tabela 50: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 31¹⁴²

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	198	78,57	78,57
Delimično se slažem	45	17,86	96,43
Ne slažem se	6	2,38	98,81
Nisam siguran/na	3	1,19	100,00
Ukupno	252	100,00	

Svoje mišljenje na iznetu tvrdnju ponovo nisu iznela dva ispitanika. Ispitanici koji su izrazili svoje mišljenje u velikom procentu (96,43% njih) su se složili u potpunosti ili delimično sa tvrdnjom da revizorski timovi treba da imaju pristup stručnjacima iz drugih oblasti kako bi pomogli u otkrivanju prevara. Najmanji procenat ispitanika se nije izjasnio na iznetu tvrdnju (1,19%), dok se 2,38% ispitanika nije složilo sa njom.

Slika 43: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizorski timovi treba da imaju pristup stručnjacima u drugim oblastima kako bi pomogli u otkrivanju prevare.¹⁴³

¹⁴² Tabelu kreirao autor

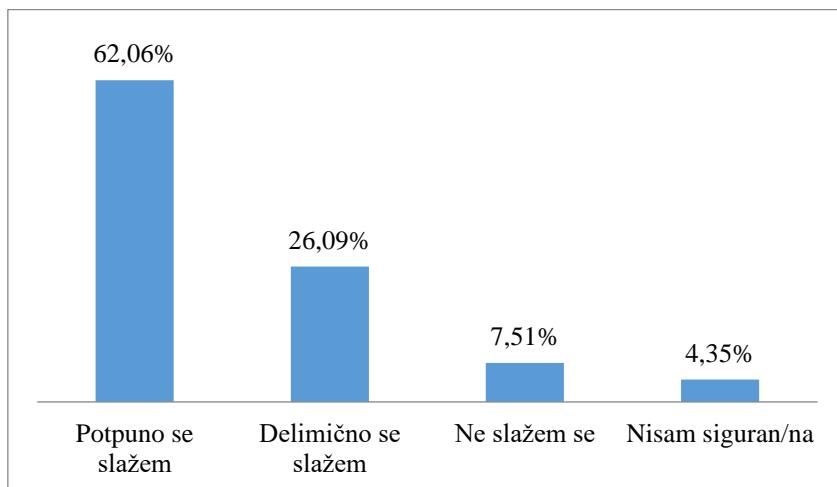
¹⁴³ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 32: Neophodno je da izveštaji revizije sadrže informacije o identifikovanim prevarama i preporuke za njihovo sprečavanje.

Tabela 51: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 32¹⁴⁴

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	157	62,06	62,06
Delimično se slažem	66	26,09	88,14
Ne slažem se	19	7,51	95,65
Nisam siguran/na	11	4,35	100,00
Ukupno	253	100,00	

Od 253 ispitanika koji su izrazili svoje mišljenje 88,14% njih se složilo sa tvrdnjom da je neophodno da izveštaji revizije sadrže informacije o identifikovanim prevarama kao i preporuke za njihovo sprečavanje. Jedan broj ispitanika se u potpunosti složio sa iznetom tvrdnjom i oni čine 70% od onih koji su se uopšte složili, dok se 30% njih delimično složio sa tvrdnjom. Najmanji procenat ispitanika (4,35%) nije siguran u svoj stav po ovom pitanju dok se sa iznetom tvrdnjom 7,51% ispitanika nije složilo. Svoje mišljenje nije izrazio jedan ispitanik.

Slika 44: Stavovi ispitanika o tvrdnji da je neophodno da izveštaji revizije sadrže informacije o identifikovanim prevarama kao i preporuke za njihovo sprečavanje¹⁴⁵

¹⁴⁴ Tabelu kreirao autor

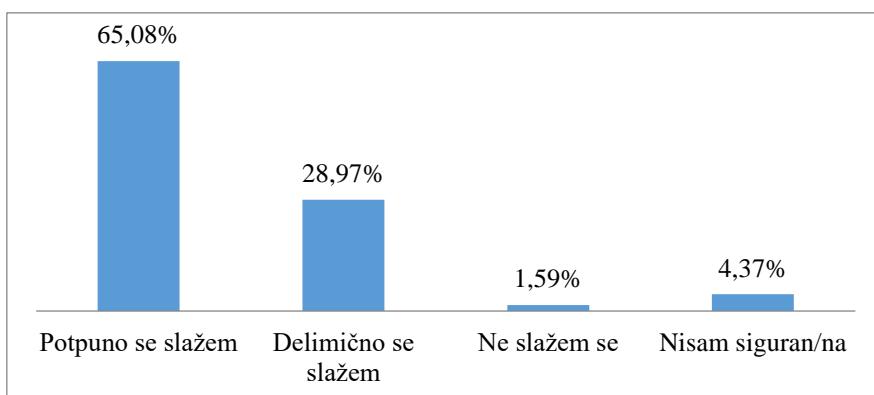
¹⁴⁵ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 33: Kod korporativnih prevara revizija igra važnu ulogu u održavanju poverenja javnosti u finansijsko izveštavanje organizacija.

Tabela 52: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 33¹⁴⁶

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	164	65,08	65,08
Delimično se slažem	73	28,97	94,05
Ne slažem se	4	1,59	95,63
Nisam siguran/na	11	4,37	100,00
Ukupno	252	100,00	

Na postavljenu tvrdnju dva ispitanika nisu iznela svoje mišljenje. Ostali ispitanici su se izjasnili tako da se 94,05% njih složilo, bilo potpuno ili delimično, sa postavljenom tvrdnjom, 1,59% ispitanika se nije složilo sa tvrdnjom, a 4,37% njih nije sigurno u iznošenje svog stava. Kada su u pitanju grupe ispitanika koji su se u potpunosti složili sa iznetom tvrdnjom ili samo delimično, može se primetiti da je više od dva puta veći procenat ispitanika (65,08%) koji se u potpunosti slažu sa tvrdnjom.

Slika 45: Stavovi ispitanika o tvrdnji da kod korporativnih prevara revizija igra važnu ulogu u održavanju poverenja javnosti u finansijsko izveštavanje organizacija¹⁴⁷

¹⁴⁶ Tabelu kreirao autor

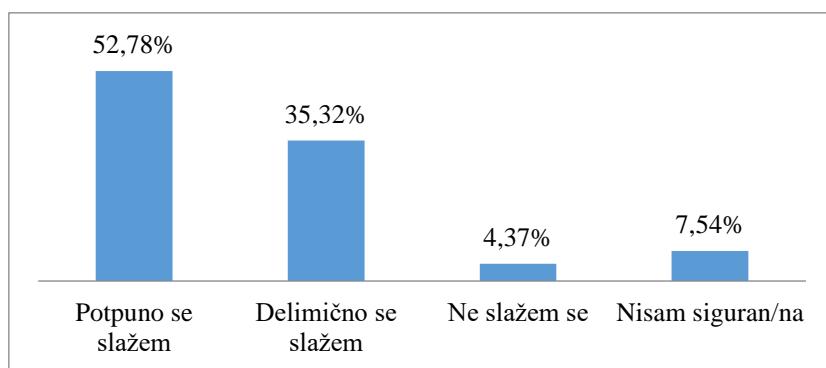
¹⁴⁷Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 34: Kod korporativne prevare revizija se oslanja na etički kodeks revizora da bi otkrila potencijalne nepravilnosti.

Tabela 53: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 34¹⁴⁸

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	133	52,78	52,78
Delimično se slažem	89	35,32	88,10
Ne slažem se	11	4,37	92,46
Nisam siguran/na	19	7,54	100,00
Ukupno	252	100,00	

Ponovo dva ispitanika nisu izneli svoje mišljenje na iznetu tvrdnju. Više od pola ispitanika (52,78%) koji su dali svoje mišljenje u potpunosti se slaže sa tvrdnjom da se revizija, kod korporativne prevare, oslanja na etički kodeks revizora kako bi otkrila potencijalne nepravilnosti. Manji procenat ispitanika (35,32%) se samo delimično slaže sa ovom tvrdnjom, dok se najmanji procenat ispitanika (4,37%) uopšte ne slaže sa njom. Ispitanici koji nisu sigurni u svoj stav po ovom pitanju čine 7,54% svih.

Slika 46: Stavovi ispitanika o tvrdnji da se kod korporativne prevare revizija oslanja na etički kodeks revizora da bi otkrila potencijalne nepravilnosti¹⁴⁹

Rezultati testiranja hipoteza o nezavisnosti obeležja radno mesto ispitanika u organizaciji u kojoj je zaposlen i odgovora na pitanja koja se odnose na drugu hipotezu (pitanja od rednog broja 21 do 34) su dati u tabeli 65.

¹⁴⁸ Tabelu kreirao autor

¹⁴⁹ Dijagram kreirao autor

Tabela 54: Rezultati testa nezavisnosti prema radnom mestu za pitanja koja se odnose na drugu hipotezu¹⁵⁰

Pitanje	Vrednost χ^2 – testa	p - vrednost
Pitanje 21	269,08	0,000
Pitanje 22	271,12	0,000
Pitanje 23	272,72	0,000
Pitanje 24	262,24	0,000
Pitanje 25	275,09	0,000
Pitanje 26	268,38	0,000
Pitanje 27	266,09	0,000
Pitanje 28	262,78	0,000
Pitanje 29	265,10	0,000
Pitanje 30	267,56	0,000
Pitanje 31	263,23	0,000
Pitanje 32	263,18	0,000
Pitanje 33	263,19	0,000
Pitanje 34	264,46	0,000

Na osnovu gornje tabele može da se izvede zaključak da stavovi ispitanika na tvrdnje koje su predstavljene u anketi pod rednim brojevima od 21 do 34 zavise od radnog mesta na kome ispitanici obavljaju svoj posao. Ovakav zaključak je izведен jer je p – vrednost za odgovarajuću vrednost χ^2 – testa za svako pitanje manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$.

Druga hipoteza disertacije se odnosi na pretpostavku da otkrivanje korporativnih prevara ne predstavlja primarni cilj revizije, ali njen pristup i alati omogućavaju njihovo otkrivanje. Jedna grupa pitanja se odnosila na tvrdnje da se revizori oslanjaju na različite alate, procedure, statističke metode, analitičke postupke, ali i na dostupnu dokumentaciju i informacije kako bi se otkrile korporativne prevare u poslovanju. Veliki procenat ispitanika, između 86% i 96%, su se složili u potpunosti ili delimično sa tvrdnjama iz ove grupe pitanja. Druga grupa pitanja se odnosila na tvrdnju da je uloga ljudskog faktora značajana u otkrivanju korporativnih prevara. Pod tim se podrazumeva da revizija treba da uključi posebno obučene profesionalce koji mogu da otkriju šeme prevara, zatim da se intervjuju ključni zaposleni, da se razvija saradnja između revizije i menadžmenta, ali i sa stručnjacima iz drugih oblasti. Najveći procenat ispitanika (92% - 97%) se složio u potpunosti ili delimično sa tvrdnjama iz ove grupe. Jedan broj pitanja odnosio se na tvrdnje da revizori prilikom otkrivanja grešaka u finansijskim izveštajima mogu otkriti i potencijalne korporativne prevare u poslovanju iako im to nije cilj. Na ovu grupu pitanja, između 85% i 94% ispitanika je odgovorilo da se u potpunosti ili delimično slaže sa iznetim tvrdnjama. Na kraju se oko 93% ispitanika složilo sa tvrdnjom da je revizija korporativnih prevara izuzetno važna u organizacijama koje se bave bankarskim i finansijskim uslugama iz očiglednog razloga što su u pitanju visokorizične industrije. Iz svega navedenog može se zaključiti da se veliki procenat ispitanika, koji su predstavnici različitih vrsta organizacija i na različitim pozicijama, sa različitim godinama radnog iskustva, slaže sa drugom hipotezom.

¹⁵⁰ Tabelu kreirao autor

Hipoteza 3: Radi ostvarivanja svoje suštine, sticanje razumnog uveravanja da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne pogrešne ikaze, potrebno je u procesu sprovodenja eksterne revizije sa dužnom pažnjom i profesionalnim skepticizmom izvršiti temeljno testiranje i razmatranje korporativne prevare.

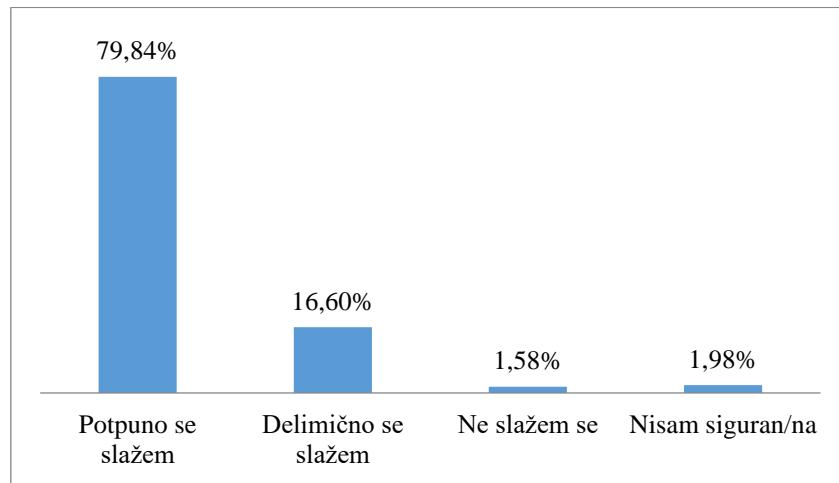
Radi ispitivanja mišljenja učesnika u anketi koje se odnosi na treću pretpostavku ovog istraživanja postavljeno im je dvanaest pitanja (pitanja od rednog broja 35 do 46). Kao i kod prethodne hipoteze ispitanici su iznosili svoj stav na iznete tvrdnje, u smislu da li se slažu ili ne sa njima. U nastavku će njihovi odgovori biti detaljno analizirani.

Pitanje broj 35: Eksternu reviziju finansijskih izveštaja treba sprovesti sa dužnom pažnjom i profesionalnim skepticizmom kako bi se otkrile korporativne prevare.

Tabela 55: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 35¹⁵¹

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	202	79,84	79,84
Delimično se slažem	42	16,60	96,44
Ne slažem se	4	1,58	98,02
Nisam siguran/na	5	1,98	100,00
Ukupno	253	100,00	

Svoje mišljenje na iznetu tvrdnju nije izrazio jedan ispitanik. Ostali ispitanici, koji su izrazili svoje mišljenje, u velikom procentu (96,44% njih) su se složili u potpunosti ili delimično sa tvrdnjom da eksternu reviziju finansijskih izveštaja treba sprovesti sa dužnom pažnjom i profesionalnim skepticizmom kako bi se otkrile korporativne prevare. Najmanji procenat ispitanika se nije složio sa iznetom tvrdnjom (1,58%), dok 1,98% ispitanika nije sigurno u svoj stav po ovom pitanju.

Slika 47: Stavovi ispitanika o tvrdnji da eksternu reviziju finansijskih izveštaja treba sprovesti sa dužnom pažnjom i profesionalnim skepticizmom u cilju otkrivanja korporativne prevare¹⁵²

¹⁵¹ Tabelu kreirao autor

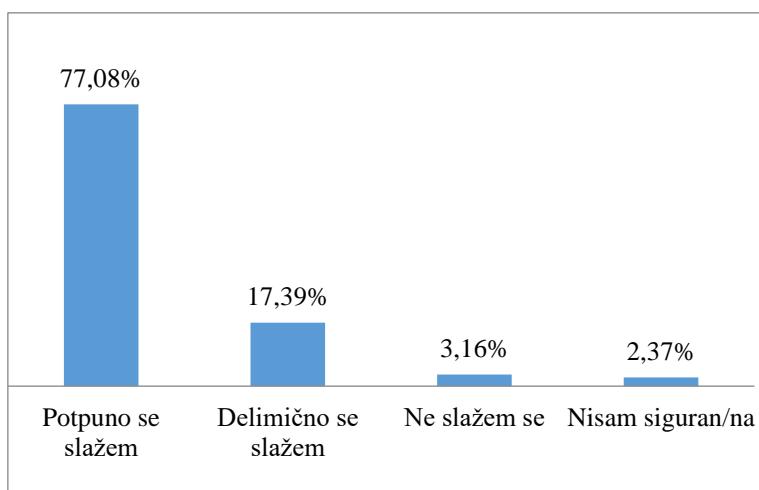
¹⁵² Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 36: Revizori imaju odgovornost da dobiju razumnu sigurnost da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne greške, uključujući prevaru.

Tabela 56: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 36¹⁵³

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	195	77,08	77,08
Delimično se slažem	44	17,39	94,47
Ne slažem se	8	3,16	97,63
Nisam siguran/na	6	2,37	100,00
Ukupno	253	100,00	

Ponovo samo jedan ispitanik nije izrazio svoje mišljenje na iznetu tvrdnju. Najveći procenat ispitanika (77,08%) se u potpunosti složio sa tvrdnjom da revizori imaju odgovornost da dobiju razumnu sigurnost da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne greške, uključujući prevaru. Sa ovom tvrdnjom delimično se složilo 17,39% ispitanika, dok se 3,16% njih nije složilo. Manje od 3% ispitanika nisu mogli da iznesu svoj stav, pa su ostali neopredeljeni.

Slika 48: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizori imaju odgovornost da dobiju razumnu sigurnost da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne greške, uključujući prevaru¹⁵⁴

¹⁵³ Tabelu kreirao autor

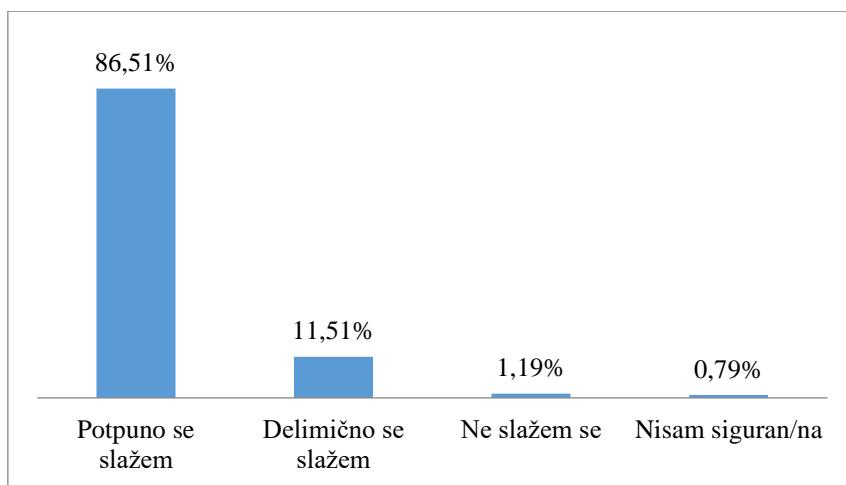
¹⁵⁴ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 37: Eksterna revizija treba da bude nepristrasna i nezavisna kako bi se efikasno otkrile korporativne prevare.

Tabela 57: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 37¹⁵⁵

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	218	86,51	86,51
Delimično se slažem	29	11,51	98,02
Ne slažem se	3	1,19	99,21
Nisam siguran/na	2	0,79	100,00
Ukupno	252	100,00	

Ispitanici su do sada u najvećem broju (98,02%) složili, u potpunosti ili delimično, sa tvrdnjom da eksterna revizija treba da bude nepristrasna i nezavisna kako bi se efikasno otkrile korporativne prevare. Veoma mali procenat ispitanika, svega 1,19%, se nije složio sa iznetom tvrdnjom, dok je još manji procenat njih (0,79%) neodlučan po ovom pitanju. Dva ispitanika nisu iznela svoj stav.

Slika 49: Stavovi ispitanika o tvrdnji da eksterna revizija treba da bude nepristrasna i nezavisna kako bi se efikasno otkrile korporativne prevare¹⁵⁶

¹⁵⁵ Tabelu kreirao autor

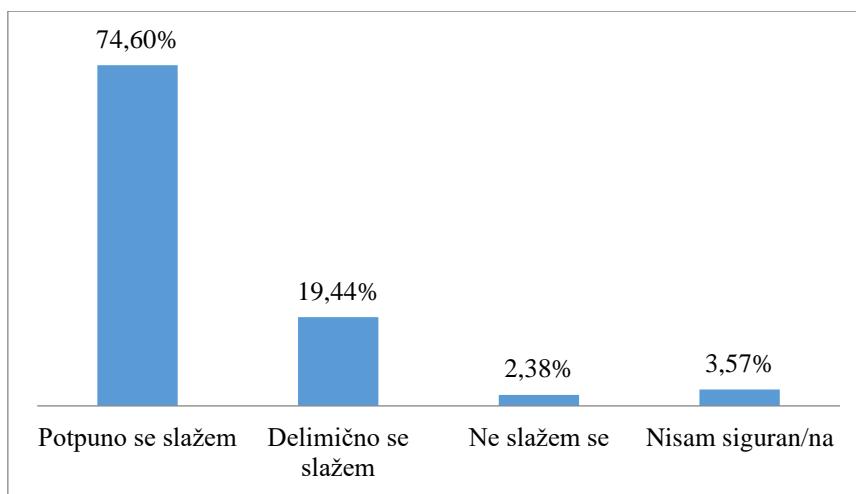
¹⁵⁶ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 38: Revizijske procedure treba da budu prilagođene specifičnim rizicima korporativne prevare.

Tabela 58: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 38¹⁵⁷

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	188	74,60	74,60
Delimično se slažem	49	19,44	94,05
Ne slažem se	6	2,38	96,43
Nisam siguran/na	9	3,57	100,00
Ukupno	252	100,00	

Prema stavu da revizijske procedure treba da budu prilagođene specifičnim rizicima korporativne prevare ispitanici nisu bili složni kao kod prethodnog stava. Sa ovim stavom 74,60% ispitanika se u potpunosti složilo, dok se sa njim delimično složilo 19,44% ispitanika. Dva ispitanika ponovo nisu izneli svoje mišljenje, a sa iznetim stavom nije se složilo 2,38% ispitanika. Devet ispitanika, koji čine 3,57% svih, nisu bili sigurni u svoj stav po ovom pitanju.

Slika 50: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizijske procedure treba da budu prilagođene specifičnim rizicima korporativne prevare¹⁵⁸

Pitanje broj 39: Iz ličnog iskustva, revizori su bili formalni i nisu obraćali dovoljno pažnje na prevare, već su samo ispunjavali pripremljeni upitnik.

Tabela 59: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 39¹⁵⁹

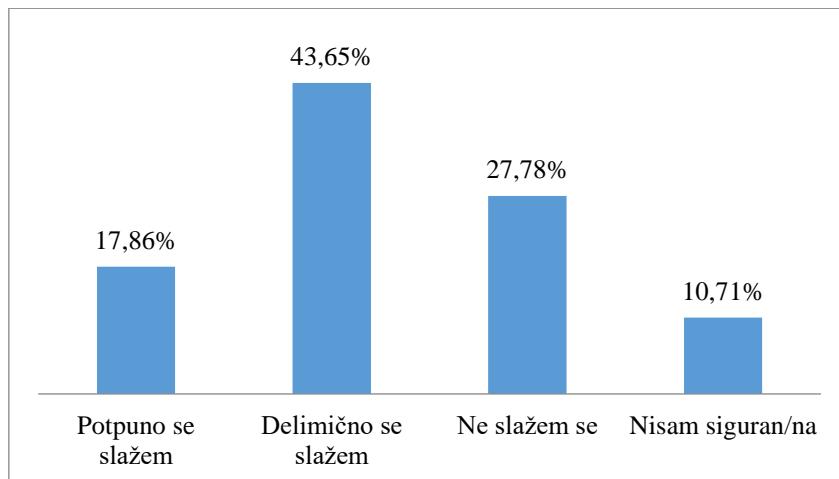
Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	45	17,86	17,86
Delimično se slažem	110	43,65	61,51
Ne slažem se	70	27,78	89,29
Nisam siguran/na	27	10,71	100,00
Ukupno	252	100,00	

¹⁵⁷ Tabelu kreirao autor

¹⁵⁸ Dijagram kreirao autor

¹⁵⁹ Tabelu kreirao autor

Stavovi ispitanika se dosta razlikuju što je u ovom slučaju ohrabrujuće. Mali procenat ispitanika (17,86%) se, imajući u vidu lično iskustvo, u potpunosti složio sa tvrdnjom da su revizori bili formalni i da nisu obraćali dovoljno pažnje na prevare već su samo ispunjavali pripremljeni upitnik. Sa ovom tvrdnjom delimično se složilo 43,65% ispitanika. Skoro 28% ispitanika se nije složilo sa ovom tvrdnjom, što ukazuje na činjenicu da značajan broj ispitanika je imao pozitivno iskustvo sa revizorima koji su odgovorno obavljali svoj posao. Blizu 11% ispitanika nije siguran u ažurnost obavljanja posla od strane revizora. Dva ispitanika nisu izneli svoj stav.

Slika 51: Stavovi ispitanika, na osnovu ličnog iskustva, o tvrdnji da su revizori bili formalni i nisu obraćali dovoljno pažnje na prevare, već su samo ispunjavali pripremljeni upitnik¹⁶⁰

Pitanje broj 40: Poverenje u revizorske kompanije dovedeno je u pitanje nakon nedavno objavljenih skandala u javnosti.

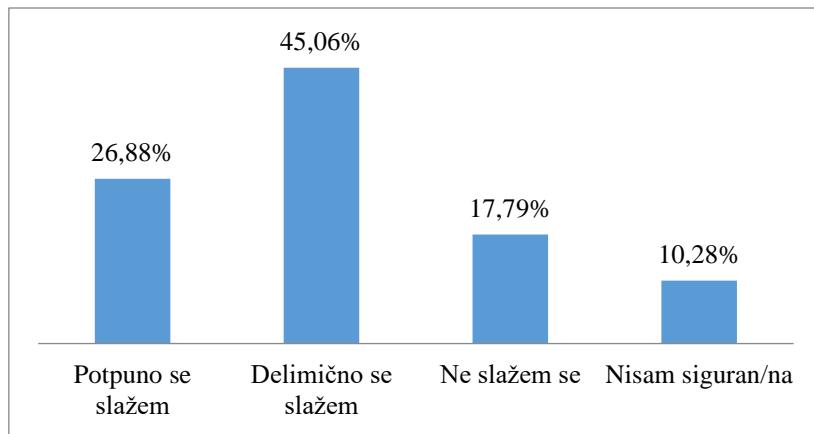
Tabela 60: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 40¹⁶¹

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	68	26,88	26,88
Delimično se slažem	114	45,06	71,94
Ne slažem se	45	17,79	89,72
Nisam siguran/na	26	10,28	100,00
Ukupno	253	100,00	

Svoje mišljenje o poverenju u revizorske kompanije nakon nedavno objavljenih skandala u javnosti nije izneo jedan ispitanik. Blizu 27% ispitanika je u potpunosti izgubilo poverenje u revizorske kompanije, dok se oko 45% ispitanika delimično složilo sa tvrdnjom da je poverenje u revizorske kompanije dovedeno u pitanje. Sa ovom tvrdnjom se nije složilo oko 18% ispitanika, dok u svoj stav po tom pitanju nije sigurno 10,28% ispitanika.

¹⁶⁰ Dijagram kreirao autor

¹⁶¹ Tabelu kreirao autor

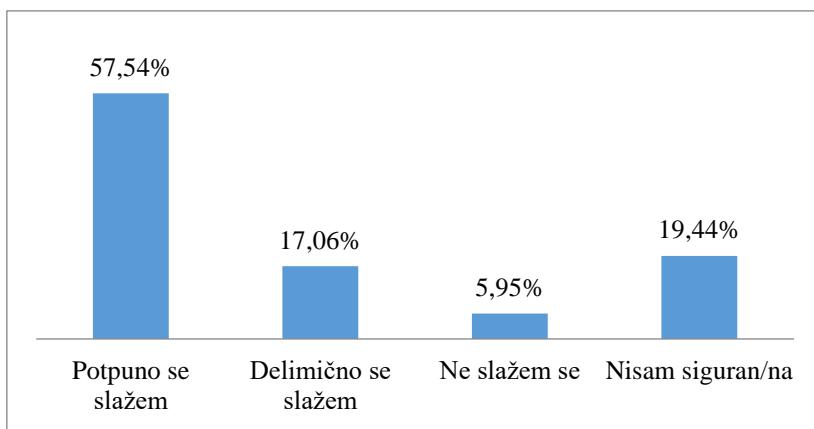
Slika 52: Stavovi ispitanika o tvrdnji da je poverenje u revizorske kompanije dovedeno u pitanje nakon nedavno objavljenih skandala u javnosti¹⁶²

Pitanje broj 41: Nikada nismo dobili nepoštenu ponudu od revizora.

Tabela 61: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 41¹⁶³

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	145	57,54	57,54
Delimično se slažem	43	17,06	74,60
Ne slažem se	15	5,95	80,56
Nisam siguran/na	49	19,44	100,00
Ukupno	252	100,00	

Veliki procenat ispitanika, skoro 20%, nije siguran da li je organizacija u kojoj su zaposleni nekada dobila nepoštenu ponudu od revizora. Sa ovom tvrdnjom nije se složilo blizu 6% ispitanika, dok se najveći procenat njih slaže u potpunosti (57,54%) ili delimično (17,06%). Svoje mišljenje po ovom pitanju nije iznelo dva ispitanika.

Slika 53: Stavovi ispitanika o tvrdnji da organizacija u kojoj su zaposleni nikada nije dobila nepoštenu ponudu od revizora¹⁶⁴

¹⁶² Dijagram kreirao autor

¹⁶³ Tabelu kreirao autor

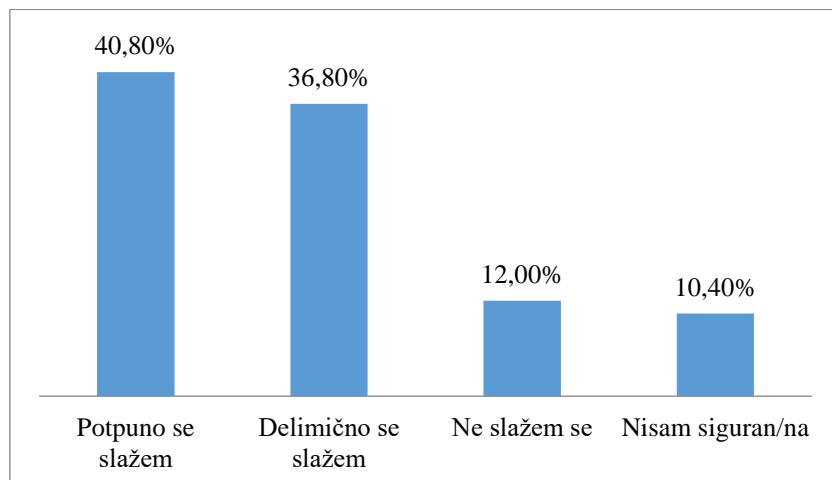
¹⁶⁴ Dijagram kreirao autor

Pitanje broj 42: Sve informacije date revizorima su sveobuhvatne i bez izbegavanja istine.

Tabela 62: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 42¹⁶⁵

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	102	40,80	40,80
Delimično se slažem	92	36,80	77,60
Ne slažem se	30	12,00	89,60
Nisam siguran/na	26	10,40	100,00
Ukupno	250	100,00	

Do sada najviše ispitanika (njih 5) nije dalo svoje mišljenje na tvrdnju da su sve informacije koje se daju revizorima sveobuhvatne i bez izbegavanja istine. Sa ovom tvrdnjom se u potpunosti ili delimično složilo blizu 78% ispitanika, dok se njih 12% nije složilo. Jedan, ne tako mali, broj ispitanika nisu bili sigurni u svoj stav po ovom pitanju. Oni čine 10,40% svih koji su odgovorili na ovo pitanje.

Slika 54: Stavovi ispitanika o tvrdnji da su sve informacije koje organizacija daje revizorima sveobuhvatne i bez izbegavanja istine¹⁶⁶

Pitanje broj 43: Imam više poverenja u revidirane finansijske izveštaje nego u čitanje onih koji nisu revidirani.

Tabela 63: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 43¹⁶⁷

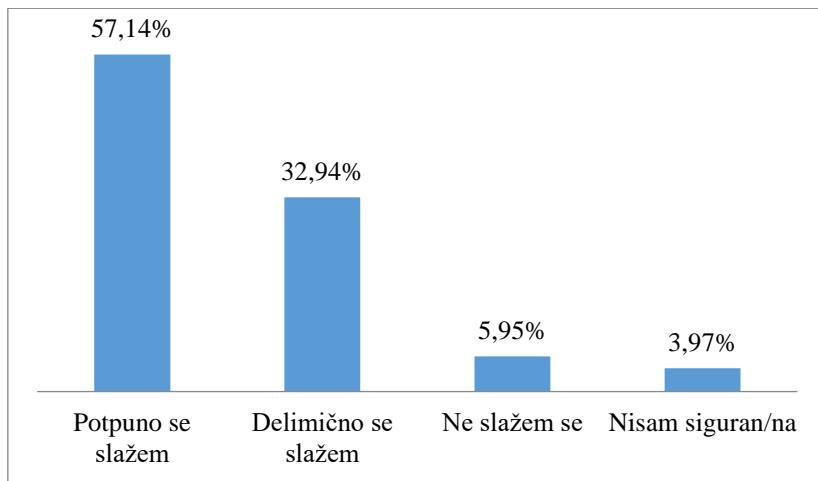
Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	144	57,14	57,14
Delimično se slažem	83	32,94	90,08
Ne slažem se	15	5,95	96,03
Nisam siguran/na	10	3,97	100,00
Ukupno	252	100,00	

¹⁶⁵ Tabelu kreirao autor

¹⁶⁶ Dijagram kreirao autor

¹⁶⁷ Tabelu kreirao autor

Od 252 ispitanika koji su izneli svoj stav veliki procenat njih (90,08%) se slaže, potpuno ili delimično, sa tvrdnjom da imaju više poverenja u revidirane finansijske izveštaje nego u one koji nisu revidirani. Manje od 6% ispitanika se ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok 3,97% njih nisu sigurni. Svoje mišljenje na iznetu tvrdnju nije dalo dva ispitanika.

Slika 55: Stavovi ispitanika o tvrdnji da imaju više poverenja u revidirane finansijske izveštaje nego u čitanje onih koji nisu revidirani¹⁶⁸

Pitanje broj 44: Nisu sve revizorske kompanije dovoljno pouzdane da verujem njihovom mišljenju.

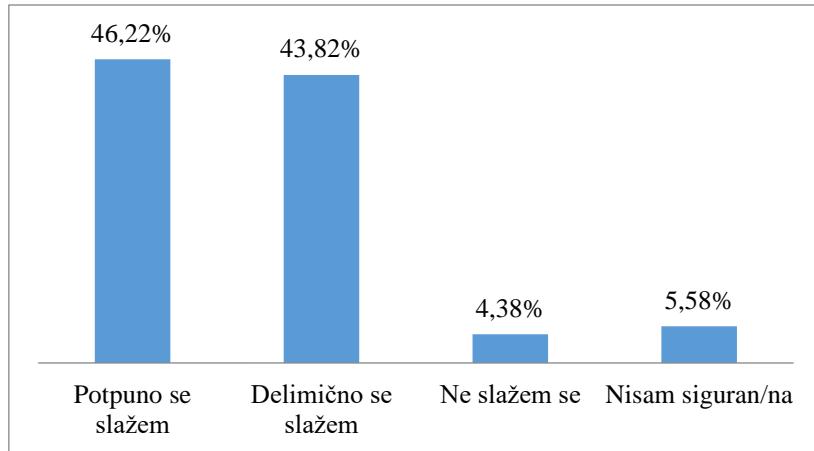
Tabela 64: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 44¹⁶⁹

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	116	46,22	46,22
Delimično se slažem	110	43,82	90,04
Ne slažem se	11	4,38	94,42
Nisam siguran/na	14	5,58	100,00
Ukupno	251	100,00	

Veliki broj ispitanika (90,44%) smatra da nisu sve revizorske kompanije dovoljno pouzdane da bi moglo da se veruje njihovom mišljenju. Od tog broja skoro podjednako su se podelili ispitanici na one koji se u potpunosti slažu (51%) sa ovom tvrdnjom i one koji se samo delimično slažu (49%) sa njom. Jedan broj ispitanika (4,38%) smatra da su sve revizorske kompanije dovoljno pouzdane i da može da se veruje njihovom mišljenju, dok 5,58% ispitanika nije siguran u svoju procenu. Tri ispitanika nisu dala svoje mišljenje.

¹⁶⁸ Dijagram kreirao autor

¹⁶⁹ Tabelu kreirao autor

Slika 56: Stavovi ispitanika o tvrdnji da nisu sve revizorske kompanije dovoljno pouzdane da verujem njihovom mišljenju¹⁷⁰

Pitanje broj 45: Prevare u finansijskim izveštajima nisu tako česte u poslovnom svetu, pa se ovoj temi daje previše publiciteta.

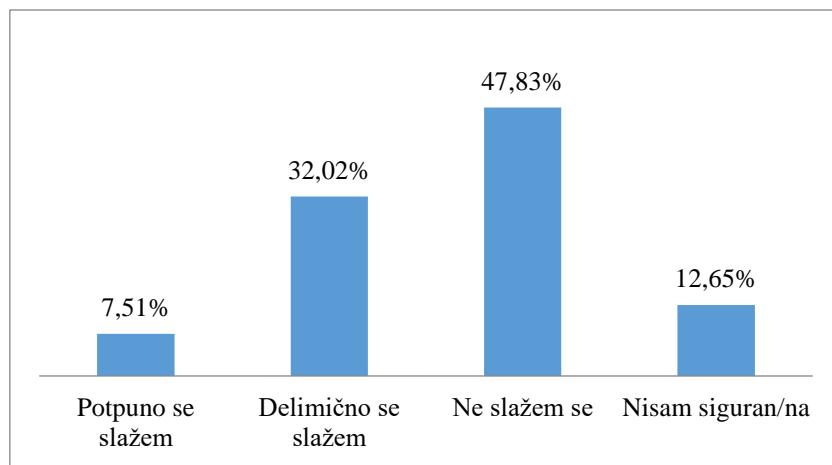
Tabela 65: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 45¹⁷¹

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	19	7,51	7,51
Delimično se slažem	81	32,02	39,53
Ne slažem se	121	47,83	87,35
Nisam siguran/na	32	12,65	100,00
Ukupno	253	100,00	

Najveći broj ispitanika (47,83%) smatra da su prevare u finansijskim izveštajima česte u poslovnom svetu i da ovoj temi treba da se da veliki publicitet. Manji broj ispitanika (39,53%) smatra da se ovoj temi daje previše publiciteta, jer po njihovom mišljenju prevare nisu tako česte u poslovnom svetu. Jedan ispitanik nije izneo svoje mišljenje, dok 12,65% njih nije sigurno kako da se izjasni po ovom pitanju.

¹⁷⁰ Dijagram kreirao autor

¹⁷¹ Tabelu kreirao autor

Slika 57: Stavovi ispitanika o tvrdnji da prevare u finansijskim izveštajima nisu tako česte u poslovnom svetu, pa se ovoj temi daje previše publiciteta¹⁷²

Pitanje broj 46: Sveobuhvatan uticaj revizorske funkcije na smanjenje rizika od korporativne prevare u finansijskim izveštajima je značajan i važan?

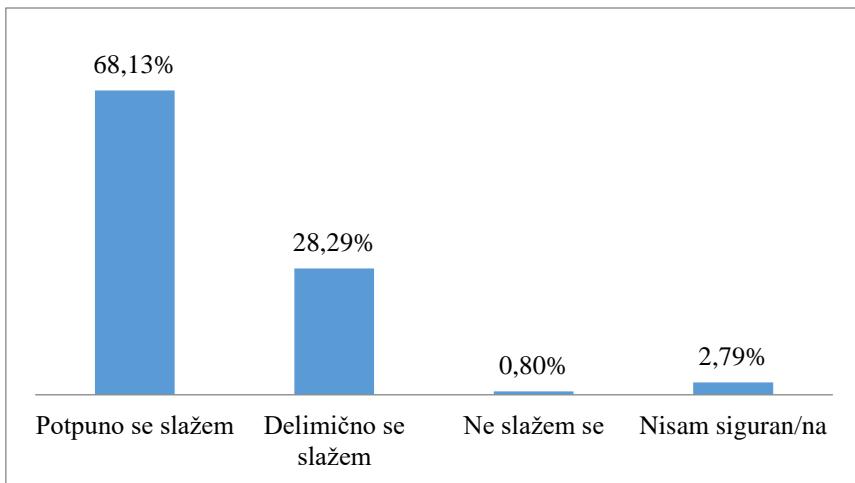
Tabela 66: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 46

Odgovori	Frekvencija	Učešće (%)	Kumulanta učešća (%)
Potpuno se slažem	171	68,13	68,13
Delimično se slažem	71	28,29	96,41
Ne slažem se	2	0,80	97,21
Nisam siguran/na	7	2,79	100,00
Ukupno	251	100,00	

Na poslednje pitanje iz ove ankete nije odgovorilo četiri ispitanika. Od preostalih 251 ispitanika veliki procenat (96,41%) se složio, u potpunosti ili samo delimično, sa tvrdnjom da revizorska funkcija ima značajan i važan uticaj na smanjenje rizika od korporativnih prevara u finansijskim izveštajima. Manje od 1% ispitanika se nije složio sa ovom tvrdnjom, dok blizu 3% ispitanika nisu sigurni u svoj stav po ovom pitanju.¹⁷³

¹⁷² Dijagram kreirao autor

¹⁷³ Tabelu kreirao autor

Slika 58: Stavovi ispitanika o tvrdnji da je sveobuhvatan uticaj revizorske funkcije na smanjenje rizika od korporativne prevare u finansijskim izveštajima značajan i važan¹⁷⁴

Rezultati testiranja hipoteza o nezavisnosti obeležja godine radnog iskustva ispitanika i odgovora na pitanja koja se odnose na drugu hipotezu (pitanja od rednog broja 35 do 46) su dati u tabeli 78.

Tabela 67: Rezultati testa nezavisnosti prema radnom mestu za pitanja koja se odnose na drugu hipotezu¹⁷⁵

Pitanja	Vrednost χ^2 – testa	p - vrednost
Pitanje 35	260,87	0,000
Pitanje 36	264,05	0,000
Pitanje 37	264,25	0,000
Pitanje 38	269,76	0,000
Pitanje 39	263,66	0,000
Pitanje 40	261,60	0,000
Pitanje 41	269,88	0,000
Pitanje 42	268,30	0,000
Pitanje 43	271,39	0,000
Pitanje 44	268,45	0,000
Pitanje 45	267,82	0,000
Pitanje 46	264,21	0,000

Na osnovu gornje tabele može da se izvede zaključak da stavovi ispitanika na tvrdnje koje su predstavljene u anketi pod rednim brojevima od 35 do 46 zavise od godina radnog iskustva ispitanika. Ovakav zaključak je izведен jer je p – vrednost za odgovarajuću vrednost χ^2 – testa za svako pitanje manja od nivoa značajnosti $\alpha=0,05$.

Treća hipoteza disertacije se odnosi na pretpostavku da je u procesu sprovođenja eksterne revizije potrebno sa dužnom pažnjom i profesionalnim skepticizmom izvršiti temeljno testiranje i razmatranje korporativne prevare u cilju sticanje razumnog uveravanja da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne pogrešne iskaze. Jedna grupa pitanja, sa kojima se

¹⁷⁴ Dijagram kreirao autor

¹⁷⁵ Tabelu kreirao autor

najveći procenat ispitanika, u potpunosti ili delimično, složio (od 94% do 98% ispitanika), se odnosila na tvrdnje da eksterna revizija treba da bude nepristrasna, nezavisna i profesionalna prilikom obavljanja svog posla kako bi se efikasno otkrile korporativne prevare u finansijskim izveštajima, kao i da revizijske procedure budu prilagođene specifičnim rizicima korporativne prevare. Druga grupa pitanja se odnosila na poverenje koje zaposleni imaju u rad revizora. Jedan procenat ispitanika (oko 72%) je izgubio poverenje u revizorske kompanije nakon nekoliko obelodanjениh skandala. Većina zaposlenih (oko 78%) smatra da su revizorima dostupne sveobuhvatne i istinite informacije, pa je to možda razlog što se veliki broj zaposlenih (oko 62%) složio sa tvrdnjom da su revizori formalni i da samo popunjavaju unapred pripremljene upitnike. Takođe, veliki procenat ispitanika (oko 75%) smatra da njihova organizacija nikada nije dobila nepoštenu ponudu od strane revizora. S druge strane, veliki procenat ispitanika, oko 90%, smatra da nisu sve revizorske kompanije pouzdane, ali i pored toga zaposleni više veruju revidiranim finansijskim izveštajima nego onim koji nisu revidirani. Nakon svega može se zaključiti da zaposleni ipak imaju poverenje u rad revizorskih kompanija. Zaposleni su podeljeni u dve grupe po pitanju učestalosti korporativnih prevara u finansijskim izveštajima u poslovnom svetu. Jedna grupa (oko 48%) ispitanika smatra da se ovoj temi daje previše publiciteta, jer korporativne prevare nisu tako česte, dok se druga grupa (oko 40%) ne slaže sa tim. Međutim, većina ispitanika (96%) smatra da je sveobuhvatan uticaj revizorske funkcije na smanjenje rizika od korporativne prevare u finansijskim izveštajima važan i značajan. Iz svega navedenog može se zaključiti da se veliki procenat ispitanika slaže sa trećom hipotezom ove disertacije, iako su oni predstavnici različitih vrsta organizacija, na različitim poslovnim pozicijama, i sa različitim godinama radnog iskustva.

Primena Kruskal-Valisovog testa

S obzirom da se uz pomoć Kruskal-Valisovog testa testira hipoteza da k ($k>2$) nezavisnih uzoraka ima jednake medijane, u nastavku će se testirati hipoteze da se mišljenje ispitanika u proseku ne razlikuje imajući u vidu radno mesto, godine radnog iskustva, vrstu entiteta u kojem obavljaju posao, organizacioni deo u kojem rade i vrstu pravne forme organizacije u kojoj rade. Testiranje će se sprovesti za sva pitanja iz ankete od rednog broja 7 do rednog broja 46.

Tabela 68: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema radnom mestu ispitanika¹⁷⁶

Redni broj pitanja	Medijana				Kruskal-Valisov test (broj stepeni slobode=3)	
	Radno mesto ispitanika				Vrednost H statistike	p-vrednost
	Managing partner	Partner	Direktor sektora	Menadžer		
7.	2	2	2	2	2,745	0,433
8.	2	2	2	2	1,614	0,656
9.	2	2	2	2	0,903	0,825
10.	2	2	2	2	6,869	0,076
11.	2	2	2	2	0,372	0,946
12.	3	2	2	2	0,478	0,924

¹⁷⁶ Tabelu kreirao autor

Redni broj pitanja	Medijana				Kruskal-Valisov test (broj stepeni slobode=3)	
	Radno mesto ispitanika				Vrednost H statistike	p-vrednost
	Managing partner	Partner	Direktor sektora	Menadžer		
13.	2	2	2	2	0,290	0,962
14.	3	2	3	3	2,242	0,524
15.	3	2	2	2	10,914	0,012
16.	3	2	3	2	1,713	0,634
17.	2	2	2	2	0,848	0,838
18.	2	2	2	2	3,207	0,361
19.	1	2	2	2	11,778	0,008
20.	1	2	1	2	4,176	0,243
21.	2	2	2	2	0,363	0,948
22.	2	2	2	2	3,259	0,353
23.	2	1	1	2	5,079	0,166
24.	2	2	2	2	1,060	0,787
25.	1	1	1	1	1,764	0,623
26.	1	1	1	1	3,998	0,262
27.	2	2	2	2	2,950	0,399
28.	1	1	1	1	0,610	0,894
29.	1	1	1	1	2,816	0,421
30.	1	1	1	1	1,277	0,735
31.	1	1	1	1	4,200	0,241
32.	1	1	1	1	2,477	0,480
33.	1	1	1	1	2,850	0,415
34.	1	2	1	1	0,353	0,950
35.	1	1	1	1	3,140	0,371
36.	1	1	1	1	1,151	0,765
37.	1	1	1	1	3,446	0,328
38.	1	1	1	1	2,701	0,440
39.	2	2	2	2	0,780	0,854
40.	2	2	2	2	2,060	0,560
41.	2	1	1	1	3,834	0,280
42.	2	2	2	2	2,675	0,444
43.	1	1	1	1	0,546	0,909
44.	2	1	2	2	0,540	0,910
45.	3	3	3	3	0,084	0,994
46.	1	1	1	1	0,858	0,836

Prema rezultatima testiranja koji su predstavljeni u tabeli 79 može se zaključiti da se mišljenje ispitanika u zavisnosti od radnog mesta u organizaciji u kojoj su zaposleni po svim pitanjima statistički značajno ne razlikuje osim po pitanju broj 15 i pitanju broj 19.

Mišljenje ispitanika se statistički značajno razlikuje ($p=0,012$) u zavisnosti od radnog mesta kada je u pitanju ocena učestalosti eksterne revizije u cilju potvrđivanja efikasnosti interne kontrole (pitanje broj 15). Kada je u pitanju ocena liderstava u slučaju posvećenosti promovisanju kulture interne kontrole i integriteta (pitanje broj 19) mišljenje ispitanika se

statistički veoma značajno razlikuje ($p=0,008$) u zavisnosti od radnog mesta na kome su zaposleni.

Tabela 69: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema godinama radnog iskustva ispitanika¹⁷⁷

Redni broj pitanja	Medijana				Kruskal-Valisov test (broj stepeni slobode=3)	
	Godine radnog iskustva ispitanika					
	Do 9 godina	Od 10 do 19 godina	Od 20 do 29 godina	Preko 30 godina	Vrednost H statistike	p- vrednost
7.	2	2	2	1	11,783	0,008
8.	2	2	2	2	4,557	0,207
9.	2	2	2	2	2,232	0,526
10.	2	2	2	1,5	4,982	0,173
11.	2,5	2	2	2	2,738	0,434
12.	2,5	2	3	3	8,313	0,040
13.	2	2	2	2	11,089	0,011
14.	3	2	3	2	8,348	0,039
15.	3	2	2	2,5	6,078	0,108
16.	2	2	3	3	0,742	0,863
17.	2	2	2	2	2,809	0,422
18.	2	2	2	2	2,390	0,495
19.	2	2	2	2	3,906	0,272
20.	2	1	2	1	6,562	0,087
21.	2	2	2	1	3,247	0,355
22.	2	2	2	2	5,821	0,121
23.	2	1	2	1	9,822	0,020
24.	2	2	2	2	1,496	0,683
25.	2	1	1	1	18,177	0,000
26.	1	1	1	1	5,160	0,161
27.	2	2	2	1	3,294	0,348
28.	1	1	1	1	0,597	0,897
29.	1	1	1	1	0,904	0,824
30.	1	1	1	1	0,224	0,974
31.	1	1	1	1	0,797	0,850
32.	1	1	1	1	0,800	0,849
33.	1	1	1	1	1,158	0,763
34.	1	1	2	1	6,901	0,075
35.	1	1	1	1	1,091	0,779
36.	1	1	1	1	1,727	0,631
37.	1	1	1	1	4,010	0,260
38.	1	1	1	1	9,125	0,028
39.	2	2	2	2	0,799	0,850
40.	2	2	2	2	2,095	0,553
41.	2	1	1	1	5,537	0,136
42.	2	2	2	1	4,993	0,172
43.	2	1	1	1	11,753	0,008

¹⁷⁷ Tabelu kreirao autor

Redni broj pitanja	Medijana				Kruskal-Valisov test (broj stepeni slobode=3)	
	Godine radnog iskustva ispitanika				Vrednost H statistike	p-vrednost
	Do 9 godina	Od 10 do 19 godina	Od 20 do 29 godina	Preko 30 godina		
44.	2	2	2	1	5,282	0,152
45.	3	3	3	2,5	0,924	0,819
46.	1	1	1	1	3,893	0,273

Na osnovu rezultata testiranja Kruskal-Valisovim testom, a koji su predstavljeni tabelom 80, može se zaključiti da statistički značajne razlike ($p<0,05$) u mišljenju ispitanika u zavisnosti od godina radnog iskustva postoje kod sledećih pet pitanja, 12, 13, 14, 23. i 38, dok statistički veoma značajne razlike ($p<0,01$) u mišljenju ispitanika postoje kod pitanja broj 7, 25. i 43.

Mišljenje ispitanika u zavisnosti od godina radnog iskustva se statistički razlikuje po pitanju posvećenosti organizacije, u kojoj su zaposleni, implementaciji i održavanju sistema internih kontrola (pitanje broj 7), zatim po pitanju učestalosti sprovođenja interne revizije ili procene efektivnosti internih kontrola (pitanje broj 12), takođe i po proceni da li u njihovoj organizaciji postoje oblasti koje su podložne korporativnim prevarama (pitanje broj 13), ali i po proceni da li se u njihovoj organizaciji primenjuju sofisticirani izveštaji o korporativnim prevarama (pitanje broj 14). Nabrojana pitanja pripadaju grupi pitanja koja se odnose na prvu hipotezu disertacije.

Iz druge grupe pitanja, koja se odnose na drugu hipotezu disertacije, mišljenje ispitanika se statistički razlikuje po pitanju broj 23, koje predstavlja tvrdnju da se revizija fokusira na identifikovanje grešaka u finansijskim izveštajima, ali prevara nije njen primarni cilj, kao i po pitanju broj 25, kojim se tvrdi da revizije korporativnih prevara zahtevaju posebno obučene profesionalce sa specifičnim znanjem o šemama prevare. Mišljenje ispitanika u zavisnosti od godina iskustva se statistički ne razlikuje za preostalih dvanaest tvrdnji koje se odnose na drugu hipotezu.

Kod treće grupe pitanja, koja se odnose na treću hipotezu disertacije, ispitanici se nisu složili u mišljenju kod dve tvrdnje. Statistički značajne razlike su uočene kod tvrdnje da revizijske procedure treba da budu prilagođene specifičnim rizicima korporativne prevare (pitanje broj 38) i kod tvrdnje da ispitanici imaju više poverenja u revidirane finansijske izveštaje nego u čitanje onih koji nisu revidirani (pitanje 43).

Tabela 70: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema vrsti entiteta u kojem ispitanici rade¹⁷⁸

¹⁷⁸ Tabelu kreirao autor

Redni broj pitanja	Medijana								Kruskal-Valisov test (broj stepeni slobode=7)	
	Vsta entiteta u kojem rade ispitanici									
	Javna	Fin. instituc.	Konsult. kompan.	Revizor. društvo	Računo. društvo	Proizv. kompan.	Trgov. delatnost	Pružanje usluga	Vrednost H statistike	p-vrednost
7.	2	1	2	2	2	2	2	2	10,134	0,181
8.	2	2	2	2	2	2	2	2	6,772	0,453
9.	2	2	2	2	2	2	2	2	6,557	0,476
10.	2	2	2	2	2	2	2	2	7,594	0,370
11.	3	2	3	2	2	2	2,5	2	12,561	0,084
12.	2	2	2	2	2,5	3	3	2	5,938	0,547
13.	2	2	2	2	2	2	2,5	3	8,755	0,271
14.	2	2	3	3	2	2,5	3	3	11,276	0,127
15.	2	1	3	3	3	1	2,5	2	30,191	0,000
16.	3	2	3	3	3	2	3	2	11,920	0,103
17.	2	2	2	2	2	2	2	2	8,134	0,321
18.	2	2	2	2	2	2	3	3	16,952	0,018
19.	2	2	2	2	2	2	3	3	12,403	0,088
20.	2	2	2	1	2	1	1,5	2	5,761	0,568
21.	1	2	2	2	2	2	2	1	8,148	0,320
22.	2	2	2	2	2	1	2	2	18,400	0,010
23.	2	2	2	2	2	1	1	2	11,865	0,105
24.	2	2	2	1	2	2	2	2	18,770	0,009
25.	2	1	1	1	1	1	1	1	6,866	0,443
26.	1	1	1	1	1	1	1	1	13,511	0,061
27.	2	2	2	1	2	2	2	2	10,490	0,162
28.	2	1	1	1	1	1	1	1	9,945	0,192
29.	1	1	1	1	1	1	1	1	7,524	0,376
30.	1	1	1	1	1	1	1	1	9,978	0,190
31.	1	1	1	1	1	1	1	1	11,184	0,131
32.	1	1	2	2	1	1	1	1	19,958	0,006
33.	1	1	1	1	1	1	1	1	2,647	0,916
34.	2	2	1,5	1	2	1	1	1	10,254	0,175
35.	1	1	1	1	1	1	1	1	4,523	0,718
36.	1	1	1	1	1	1	1	1	12,258	0,092
37.	1	1	1	1	1	1	1	1	18,745	0,009
38.	1	1	1	1	1	1	1	1	5,708	0,574
39.	2	2	2	2	2	3	2	2	7,922	0,340
40.	2	2	2	2	2	2,5	2	2	18,408	0,010
41.	1	2	2	1	1	1	1	1	20,977	0,004
42.	2	2	2	2	2	1	1	2	35,772	0,000
43.	1	1	2	1	1	1	1	1	7,096	0,419
44.	1	2	1	1	1,5	2	1	2	5,051	0,654
45.	3	3	3	3	3	3	3	3	5,860	0,556
46.	1	1	1,5	1	1	1	1	1	12,173	0,095

Na osnovu rezultata tabele 81 može se zaključiti da se prema vrsti entiteta u kojem ispitanici rade njihovo mišljenje statistički značajno razlikuje ($p<0,05$) kod pitanja broj 18, 22. i 40. Statistički veoma značajne razlike ($p<0,01$) u mišljenju ispitanika se uočavaju kod pitanja broj 15, 24, 32, 37, 41. i 42.

Iz prve grupe pitanja, koja se odnose na prvu hipotezu, mišljenje ispitanika, u zavisnosti od vste entiteta u kojem su zaposleni, se statistički razlikuje po pitanju ocene učestalosti obavljanja eksterne revizije kako bi se potvrdila efikasnost internih kontrola (pitanje broj 15), ali i po pitanju sprovođenja edukativnih aktivnosti za zaposlene o etici i integritetu, a u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare (pitanje broj 18).

Kada je u pitanju druga grupa pitanja (pitanja koja se odnose na drugu hipotezu disertacije) mišljenje ispitanika se statistički razlikuje po pitanju broj 22, koje predstavlja tvrdnju da revizori poseduju dovoljno alata i metoda da otkriju korporativne prevare, kao i po pitanju broj 24, kojim se tvrdi da revizijske procedure uključuju proveru internih kontrola kako bi se otkrile moguće prevarne aktivnosti. Mišljenje ispitanika u zavisnosti od vrste entiteta u kojem su zaposleni se razlikuju i po pitanju broj 32 kojim se tvrdi da je neophodno da izveštaji revizije sadrže informacije o identifikovanim prevarama i preporuke za njihovo sprečavanje.

Iz treće grupe pitanja (pitanja koja se odnose na treću hipotezu disertacije) ispitanici se nisu složili u mišljenju kod tvrdnje da eksterna revizija treba da bude nepristrasna i nezavisna kako bi se efikasno otkrile korporativne prevare (pitanje broj 37), zatim kod tvrdnje da je poverenje u revizorske kompanije dovedeno u pitanje nakon nedavno objavljenih skandala u javnosti (pitanje broj 40), kao i kod tvrdnji da njihova organizacija nikada nije dobila nepoštenu ponudu od revizora (pitanje broj 41) i da su sve informacije date revizorima sveobuhvatne i bez izbegavanja istine (pitanje broj 42).

Tabela 71: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema organizacionom delu u kome ispitanici rade¹⁷⁹

Redni broj pitanja	Medijana				Kruskal-Valisov test (broj stepeni slobode=3)	
	Organizacioni deo					
	Finansije	Poslovni razvoj	Revizija/računovodstvo/konsalting	Drugo	Vrednost H statistike	p-vrednost
7.	2	2	2	2	4,489	0,213
8.	2	2	2	2	8,537	0,036
9.	2	2	2	2	3,770	0,287
10.	2	1	2	2	4,331	0,228
11.	2	2	2	2	4,181	0,242
12.	3	2	2	2	1,703	0,636
13.	2	2	2	2	2,302	0,512
14.	3	2	3	3	2,199	0,532
15.	2	2	3	2	6,514	0,089
16.	2	2	2,5	2	2,610	0,456
17.	2	2	2	2	0,741	0,864
18.	2,5	2	2	2	7,204	0,066

¹⁷⁹ Tabelu kreirao autor

Redni broj pitanja	Medijana				Kruskal-Valisov test (broj stepeni slobode=3)	
	Organizacioni deo					
	Finansije	Poslovni razvoj	Revizija/racunovodstvo/konsalting	Drugo	Vrednost H statistike	p-vrednost
19.	2	2	2	2	3,986	0,263
20.	2	1	1,5	1	1,518	0,678
21.	2	2	2	2	0,914	0,822
22.	2	2	2	2	2,677	0,444
23.	2	2	2	2	0,229	0,973
24.	2	2	2	2	8,910	0,031
25.	1	1	1	1	0,492	0,921
26.	1	1	1	1	14,095	0,003
27.	2	2	2	2	2,559	0,465
28.	1	1	1	1	4,437	0,218
29.	1	2	1	1	6,301	0,098
30.	1	1	1	1	1,913	0,591
31.	1	1	1	1	3,528	0,317
32.	1	1	1	1	2,322	0,508
33.	1	1	1	1	1,571	0,666
34.	1	2	1	2	2,410	0,492
35.	1	1	1	1	7,359	0,061
36.	1	1	1	1	7,278	0,064
37.	1	1	1	1	14,640	0,002
38.	1	1	1	1	0,478	0,924
39.	2	2	2	2	2,244	0,523
40.	2	2	2	2	1,193	0,755
41.	1	2	1	2	21,912	0,000
42.	1	2	2	2	12,932	0,005
43.	1	1	1	1	2,725	0,436
44.	2	2	1	2	17,013	0,001
45.	3	3	3	3	0,947	0,814
46.	1	2	1	1	8,651	0,034

Prema rezultatima testiranja koji su predstavljeni u tabeli 82 može se zaključiti da se mišljenje ispitanika u zavisnosti od organizacionog dela u kojem su zaposleni statistički značajno ne razlikuje po većini pitanja. Mišljenje ispitanika se razlikuje kod osam pitanja i to statistički značajne razlike ($p<0,05$) su uočene kod pitanja broj 8, 24. i 46, dok su statistički veoma značajne razlike ($p<0,01$) uočene kod pitanja broj 26, 37, 41, 42. i 44.

Iz prve grupe pitanja (pitanja koja se odnose na prvu hipotezu) mišljenje ispitanika se statistički značajno razlikuje ($p=0,036$) samo kod pitanja broj 8 koje se odnosi na učestalost ažuriranja procedura i politika interne kontrole organizacije u kojoj su zaposleni. Po svim drugim pitanjima iz ove grupe mišljenje ispitanika se statistički značajno ne razlikuje.

Kada je u pitanju druga grupa pitanja (pitanja koja se odnose na drugu hipotezu) mišljenje ispitanika se statistički značajno razlikuje kod pitanja broj 24 koje predstavlja tvrdnju

da revizijske procedure uključuju proveru internih kontrola kako bi se otkrile moguće prevarne aktivnosti ($p=0,031$). Statistički veoma značajne razlike u mišljenju su uočene kod pitanja broj 26 koje predstavlja tvrdnju da revizori treba da imaju pristup dokumentaciji i informacijama koje su ključne za otkrivanje korporativne prevare ($p=0,003$). Mišljenje ispitanika po svim drugim pitanjima iz ove grupe se statistički značajno ne razlikuje.

Najveći broj pitanja po kojima se mišljenje ispitanika razlikuje pripada trećoj grupi (pitanja koja se odnose na treću hipotezu). Statistički značajne razlike u mišljenju u zavisnosti od organizacionog dela u kojem ispitanici rade su uočene samo kod pitanja broj 46 koje predstavlja tvrdnju da je sveobuhvatan uticaj revizorske funkcije na smanjenje rizika od korporativne prevare u finansijskim izveštajima značajan i važan ($p=0,034$). Statistički veoma značajne razlike u mišljenju su uočene kod naredna četiri pitanja:

- Pitanje broj 37. Eksterna revizija treba da bude nepristrasna i nezavisna kako bi se efikasno otkrile korporativne prevare ($p=0,002$);
- Pitanje broj 41. Nikada nismo dobili nepoštenu ponudu od revizora ($p=0,000$);
- Pitanje broj 42. Sve informacije date revizorima su sveobuhvatne i bez izbegavanja istine ($p=0,005$);
- Pitanje broj 44. Nisu sve revizorske kompanije dovoljno pouzdane da verujem njihovom mišljenju ($p=0,001$).

Tabela 72: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema vrsti pravne forme subjekta u kome su ispitanici angažovani¹⁸⁰

Redni broj pitanja	Medijana				Kruskal-Valisov test (broj stepeni slobode=3)	
	Vrsta pravne forme subjekta				Vrednost H statistike	p-vrednost
	Javno preduzeće	Aкционарско društvo	DOO	Drugo		
7.	2	2	2	2	1,485	0,686
8.	2	2	2	2	2,068	0,558
9.	2	1	2	2	3,918	0,271
10.	2	2	2	2	1,570	0,666
11.	3	2	2	3	6,585	0,086
12.	2	1	2	2,5	6,327	0,097
13.	2	2	2	2	0,190	0,979
14.	2,5	2	3	3	1,636	0,651
15.	2	1	2	2	5,863	0,118
16.	2	2	2	2,5	3,828	0,281
17.	2	2	2	2	4,005	0,261
18.	3	2	2	2,5	3,537	0,316
19.	2	2	2	2	1,541	0,673
20.	2	1	2	2	4,468	0,215
21.	2	2	2	1	6,443	0,092
22.	2	2	2	2	1,352	0,717
23.	2	2	2	1,5	0,634	0,888
24.	2	2	2	2	3,427	0,330
25.	1	1	1	1	0,264	0,967

¹⁸⁰ Tabelu kreirao autor

Redni broj pitanja	Medijana				Kruskal-Valisov test (broj stepeni slobode=3)	
	Vrsta pravne forme subjekta				Vrednost H statistike	p-vrednost
	Javno preduzeće	Aкционарско društvo	DOO	Drugo		
26.	1	1	1	1	2,468	0,481
27.	2	2	2	2	0,811	0,847
28.	2	1	1	1	6,274	0,099
29.	2	1	1	1	4,838	0,184
30.	1	1	1	1	2,684	0,443
31.	1	1	1	1	2,615	0,455
32.	1	1	1	1	0,682	0,877
33.	1	1	1	1	3,539	0,316
34.	2	1	1	1	5,757	0,124
35.	1	1	1	1	2,561	0,464
36.	1	1	1	1	10,134	0,018
37.	1	1	1	1	0,665	0,881
38.	1,5	1	1	1	8,283	0,041
39.	2	3	2	2	3,279	0,351
40.	2	2	2	2	1,954	0,582
41.	2	1	1	1	1,239	0,744
42.	2	1	2	2	3,920	0,270
43.	1	2	1	1	2,287	0,515
44.	2	2	2	1,5	0,405	0,939
45.	3	3	3	3	2,029	0,566
46.	1	1	1	1	2,977	0,395

Prema rezultatima testiranja koji su predstavljeni u tabeli 83 može se zaključiti da se mišljenje ispitanika u zavisnosti od vrste pravne forme subjekta u kom su angažovani po svim pitanjima statistički značajno ne razlikuje osim po pitanju broj 36 i pitanju broj 38.

Mišljenje ispitanika se statistički značajno razlikuje ($p=0,018$) u zavisnosti od vrste pravne forme subjekta u kom su angažovani kada je u pitanju tvrdnja da revizori imaju odgovornost da dobiju razumnu sigurnost da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne greške, uključujući prevaru (pitanje broj 36). Kada je u pitanju tvrdnja da revizijske procedure treba da budu prilagođene specifičnim rizicima korporativne prevare (pitanje broj 38) mišljenje ispitanika se takođe statistički značajno razlikuje ($p=0,041$) u zavisnosti od vste pravne forme subjekta u kom su angažovani.

Na osnovu navedenih iskaza i analiza, zaključujemo da su konceptualizacija ove doktorske disertacije, ujedno i hipoteze, u potpunosti potvrđene, a što ima poseban naučni i društveni značaj u postojećem naučnom fondu i društvenoj praksi.

ZAKLJUČAK

Oblasti računovodstva ni revizije ne predstavljaju nauku niti praksu u povoju, već sa značajnom istorijom teorije i iskustva iza sebe. Bez obzira na to, ona i dalje traži svoje mesto bilo kao deo drugih disciplina bilo kao zasebna celina koja nije još uvek u celosti zaokružena. U praktičnom smislu ona je nezaobilazna pretpostavka uspešnog rasta i održivog razvoja poslovnih subjekata. Shodno tome, u ovoj disertaciji je na konceptualnom nivou dat doprinos i bezrezervna podrška jačanju fonda znanja u ovoj oblasti. Naročito bitan aspekt je to što je obavljena empirijska studija koje su više izuzetak nego pravilo u praksi razvoja naučne misli u Srbiji na ovu temu.

Na osnovu istraživanja sprovedenog u ovoj disertaciji, dokazana je opšta hipoteza (H0) da obim i značaj korporativnih prevara imaju direktnu korelaciju sa uspostavljenim sistemima internih kontrola i revizije. Analiza je pokazala da dobro postavljeni i primenjeni sistemi internih kontrola značajno smanjuju rizik od prevara, dok adekvatna revizorska praksa može ne samo da detektuje, već i prevenira pojavu prevarantskih aktivnosti u poslovnim subjektima.

Što se tiče pomoćnih hipoteza, prva pomoćna hipoteza (H1) je potvrđena: kvalitetno kreirani i prilagođeni sistemi internih kontrola za svaki entitet zaista predstavljaju snažnu preventivu protiv činjenja korporativnih prevara. Organizacije koje su investirale u prilagođavanje internih kontrola specifičnim rizicima svog poslovanja pokazale su značajno manju sklonost ka prevarama.

Druga pomoćna hipoteza (H2) takođe je dokazana. Iako otkrivanje korporativnih prevara nije primarni cilj revizije, revizorski alati i metodologije omogućavaju identifikaciju prevarnih aktivnosti. Istraživanje je pokazalo da revizori kroz svoju analizu i testiranje poslovnih transakcija često otkrivaju znake prevara, čime doprinose transparentnosti i pouzdanosti finansijskog izveštavanja.

Treća pomoćna hipoteza (H3) potvrđena je kroz analizu uloge eksterne revizije. U cilju ostvarivanja osnovne svrhe revizije – sticanja razumnog uverenja da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne pogrešne iskaze – temeljno testiranje i razmatranje potencijalnih prevara kroz profesionalni skepticizam revizora pokazalo se kao neophodan korak. Bez pažljivog pristupa i adekvatnog testiranja, mnoge prevarе bi mogle ostati neotkrivene, čime bi se ugrozila verodostojnost finansijskih izveštaja.

Ova disertacija naglašava potrebu za stalnim unapređivanjem sistema internih kontrola i revizorske prakse, kako bi se adekvatno odgovorilo na izazove koje donose korporativne prevare. Takođe, ukazuje na bitnu ulogu revizora u otkrivanju prevara, kao i na značaj preventivnih mehanizama u stvaranju otpornijeg i transparentnijeg poslovnog okruženja.

Kroz korporativnu analizu revizorske prakse utvrđeno je da je nadzor nad ovom poslovima manje izražen nego u razvijenim zemljama. Mešavina državnog nadzora i nedovoljno razvijenih profesionalnih tela ima značajno slabiju infrastrukturu nego što je to ustanovljeno u članicama zemaljama članicama Evropske Unije sa nezavisnim telima za nadzor i profesionalnim udruženjima koja se bave standardizacijom. Bez formiranja sopstvenih eksperimenata u ovoj oblasti, dovoljno je ispratiti put najbolje prakse razvijenih ekonomija i uputiti što više pažnje u smeru edukacije kadrova koji se bave uređivanjem i sprovođenjem prakse revizije i računovodstva u najširem smislu.

Medicus cuarat, natura sanat – lekar leči, priroda izleči. Ova stara izreka izražava celokupan domen i cilj medicine, ali dovodi u kontekst i širu sliku. Ova se tvrdnja može preneti i na reviziju u kontekstu detekcije i prevencije prevara. Revizija jeste bitan činilac u borbi protiv korporativnih prevara, ali ne može biti jedini. Praksa revizija može dati pun doprinos u sprečavanju i detekciji korporativnih prevara samo uz jasne regulatorne zahteve koji ne iskazuju opšta mesta sa previše prostora za interpretaciju, uz striktno poštovanje etičkih standarda kao i kroz poslednji stub oslonca u ovoj oblasti a to su sankcije za prekršaje, ali koje se izriču za suštinske nedostatke, a ne za formalne propuste u procedurama.

Preporuke iznete u ovom radu, nakon analize teorijskih i praktičnih aspekata problema, daju preporuke za unapređenje sistema revizije u borbi protiv korporativnih prevara i ističu značaj i afirmišu upotrebu naprednih analitičkih tehniki. Jedino sveobuhvatan i integriran sistem revizije i internu ustanovljenih kontrola mogu značajno da umanje rizik od prevara i da obezbede investiciono poverenje u sistem finansijskog izveštavanja.

Rezultati disertacije mogu biti korišćeni kao smernica i za praktičare i za akademike u oblasti finansijskog upravljanja i revizije. Praktičari mogu da koriste rezultate prilikom kreiranja specifičnih sistema internih kontrola ili revizije u svojim kompanijama, pri čemu dužnu pažnju treba da obrate na faktore koji utiču na oblikovanje sistema. Ekspertska akademskog usmerenja mogu koristiti rezultate analize za dalja istraživanja, produbljenije razmatranje podataka i analizu istih.

PRILOG – Anketa

Poštovani,

Pred Vama se nalazi anketa koja se bavi korporativnim prevarama, njihovim otkrivanjem i preventivom. Anketa je potpuno anonimna i podaci će biti korišćeni isključivo za potrebe pisanja doktorske disertacije.

Molim Vas da izvdojite desetak minuta svog vremena, pažljivo pročitate pitanja i iskreno na njih odgovorite.

Hvala Vam na izdvojenom vremenu i saradnji kao i doprinosu akademskoj i profesionalnoj zajednici.

Anketa se nalazi na sledećem linku: <https://forms.gle/zYtYhjYTkCrq1tT46>

S poštovanjem,

Miloš Karajović

Dear colleague,

In front of you is a survey that deals with corporate fraud, it's detection and prevention. The survey is completely anonymous and the data will be used exclusively for the purposes of writing the PhD dissertation.

Please take ten minutes of your time, read the questions carefully and answer them honestly.

Thank you for your time and cooperation as well as your contribution to the academic and professional community.

The survey can be found at the following link: <https://forms.gle/uSYfSQdcH5Mzin797>

Sincerely,

Miloš Karajović

A: General data:	A: Opšti podaci:
1 – Gender <ul style="list-style-type: none"> ☐ Male ☐ Female 	1 – Pol <ul style="list-style-type: none"> ☐ Muški ☐ Ženski
2 – Working place <ul style="list-style-type: none"> ☐ Managing partner ☐ Partner ☐ Director of the sector ☐ Manager 	2 – Radno mesto <ul style="list-style-type: none"> ☐ Managing partner ☐ Partner ☐ Direktor sektora ☐ Menadžer
3 – Years of experience <ul style="list-style-type: none"> ☐ Up to 9 years ☐ From 10 to 19 years ☐ From 20 to 29 years ☐ Over 30 years 	3 – Godine iskustva <ul style="list-style-type: none"> ☐ Do 9 godina ☐ Od 10 do 19 godina ☐ Od 20 do 29 godina ☐ Preko 30 godina
4 – Kind of the entity you work in <ul style="list-style-type: none"> ☐ Public institution ☐ Financial institution ☐ Consulting company ☐ Audit company ☐ Accounting company ☐ Production company ☐ Trade company ☐ Service company (other than audit/accounting/consulting) 	4 – Vrsta entiteta u kojem radite <ul style="list-style-type: none"> ☐ Javna ustanova ☐ Finansijska institucija ☐ Konsultantska kompanija ☐ Revizorsko društvo ☐ Računovodstveno društvo ☐ Proizvodna kompanija ☐ Trgovinska delatnost ☐ Pružanje usluga (osim revizije/računovodstva/konsaltinga)
5 – Organizational part you are engaged in <ul style="list-style-type: none"> ☐ Finance ☐ Business development ☐ Audit/accounting/consulting ☐ Other 	5 – Organizacioni deo u kome radite <ul style="list-style-type: none"> ☐ Finansije ☐ Poslovni razvoj ☐ Revizija/računovodstvo/konsalting ☐ Drugo
6 – Type of the legal form of the entity you are engaged in: <ul style="list-style-type: none"> ☐ Public institution ☐ Stock company ☐ Limited Liability Company ☐ Other 	6 – Vrsta pravne forme subjekta kojim se bavite: <ul style="list-style-type: none"> ☐ Javno preduzeće ☐ Akcionarsko društvo ☐ DOO ☐ Drugo

<p>B: Quality created and adapted to each entity, internal control systems are a prevention mechanism of the initiation of corporate fraud</p> <p>7 - How committed is your organization to implementing and maintaining system of internal controls?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all <p>8 - Are your organization's internal control procedures and policies often updated?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all <p>9 - How do you rate the effectiveness of current internal controls in organization where you are engaged in preventing corporate fraud?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally effective ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all <p>10 - How familiar are you with the basic principles and standards of internal controls?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally familiar ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all <p>11 - How is employee training on internal controls and fraud prevention carried out in your organization?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally dedicated to the topic ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all 	<p>B: Kvalitetno kreirani i svakom entitetu prilagođeni sistemi internih kontrola predstavljaju preventivu činjenja korporativnih prevara.</p> <p>7 – Koliko je vaša organizacija posvećena implementaciji i održavanju sistema internih kontrola?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nedovoljno <p>8 – Da li se procedure i politike interne kontrole vaše organizacije često ažuriraju?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nedovoljno <p>9 – Kako ocenujete efektivnost trenutnih internih kontrola u organizaciji u kojoj radite vezano za sprečavanje korporativnih prevara?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno efektivne ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nezadovoljavajuće <p>10 – Koliko ste upoznati sa osnovnim principima i standardima internih kontrola?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno upoznat/a ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nedovoljno <p>11 – Kako se u vašoj organizaciji sprovodi obuka zaposlenih o internim kontrolama i prevenciji prevara?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno posvećeni temi ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nezadovoljavajuće
---	---

<p>12 - Is an internal audit or assessment of the effectiveness of internal controls carried out often enough?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all <p>14 - Are there any areas vulnerable to corporate fraud in your organization?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally protected from it ☐ Average level ☐ There are potential areas ☐ We are vulnerable, and unprotected <p>15 – Are there sophisticated corporate fraud reports implemented in your organization?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all 	<p>12 – Da li se interna revizija ili procena efektivnosti internih kontrola sprovodi dovoljno često?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nezadovoljavajuće <p>14 – Da li u vašoj organizaciji postoje oblasti koje su podložne korporativnim prevarama?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno zaštićeni od prevara ☐ Prosečan nivo ☐ Postoje potencijalne oblasti ☐ Ranjivi smo i nezaštićeni <p>15 – Da li se u vašoj organizaciji primenjuju sofisticirani izveštaji o korporativnim prevarama?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nezadovoljavajuće
<p>16 - How often are external audits conducted to confirm the effectiveness of internal controls?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Yearly or more often ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all <p>17 - Are there technological solutions or software used to support internal controls in your organization?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally digitalized ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all <p>18 - How high is the level of employee confidence in internal control procedures in your organization?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Very high ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all 	<p>16 – Koliko često se vrše eksterne revizije da bi se potvrdila efikasnost internih kontrola?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Godišnje ili češće ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nezadovoljavajuće <p>17 – Da li postoje tehnička rešenja ili softver koji se koriste za podršku internim kontrolama u vašoj organizaciji?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno digitalizovani ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nezadovoljavajuće <p>18 - Koliko je visok nivo poverenja zaposlenih u procedure interne kontrole u vašoj organizaciji?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Veoma visok ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Ne postoji poverenje

<p>19 – Are there educational activities conducted for employees on ethics and integrity to reduce the possibility of corporate fraud?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Often educational activities ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all 	<p>19 – Da li se za zaposlene sprovode edukativne aktivnosti o etici i integritetu kako bi se smanjila mogućnost korporativne prevare?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Česte radionice ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Ne organizuje se
<p>20 - How strongly is leadership in your organization committed to promoting a culture of internal controls and integrity?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally ☐ Average level ☐ Satisfying ☐ Not at all 	<p>20 – Koliko je liderstvo u vašoj organizaciji posvećeno promovisanju kulture interne kontrole i integriteta?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno ☐ Prosečan nivo ☐ Zadovoljavajuće ☐ Nedovoljno
<p>21 - How would you rate the overall impact of well-designed internal controls on reducing the risk of corporate fraud in your organization?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ High importance ☐ Average level of importance ☐ Important but not significantly ☐ Not important 	<p>21 – Kako biste ocenili ukupan uticaj dobro osmišljenih internih kontrola na smanjenje rizika od korporativne prevare u vašoj organizaciji?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Visoka važnost ☐ Prosečan nivo važnosti ☐ Važno, ali ne značajno ☐ Nebitno
<p>C: Detecting corporate fraud is not the primary objective of the audit, but it's approach and tools enable fraud detection.</p>	<p>C: Otkrivanje korporativnih prevara ne predstavlja primarni cilj revizije, ali njen pristup i alati omogućavaju njihovo otkrivanje.</p>
<p>22 - The audit of corporate financial statements enables the detection of potential fraud in business.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>22 - Revizija finansijskih izveštaja omogućava otkrivanje potencijalnih prevara u poslovanju.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično se slažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>23 - Auditors have enough tools and methods to effectively detect corporate fraud.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>23 - Revizori poseduju dovoljno alata i metoda da otkriju korporativne prevare.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično se slažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na

<p>24 - An audit focuses on identifying errors in financial statements, but fraud is not its primary objective.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>24 – Revizija se fokusira na identifikovanje grešaka u finansijskim izveštajima, ali prevara nije njen primarni cilj.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Neslažem se ☐ Nisamsiguran/na
<p>25 - Audit procedures include analysis of internal controls to detect possible fraudulent activities.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>25 – Revizijske procedure uključuju proveru internih kontrola da bi se otkrile moguće prevarne aktivnosti.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Neslažem se ☐ Nisamsiguran/na
<p>26 - Corporate fraud audits require specially trained professionals with specific knowledge of fraud schemes.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>26 - Revizije korporativnih prevara zahtevaju posebno obučene profesionalce sa specifičnim znanjem o šemama prevare.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Neslažem se ☐ Nisamsiguran/na
<p>27 - Auditors should have access to documentation and information that is critical to detecting corporate fraud.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>27 – Revizori treba da imaju pristup dokumentaciji i informacijama koje su ključne za otkrivanje korporativne prevare.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Neslažem se ☐ Nisamsiguran/na
<p>28 - The audit relies on statistical methods and analytical techniques to detect irregularities that may indicate fraud.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>28 – Revizija se oslanja na statističke metode i analitičke postupke za otkrivanje nepravilnosti koje mogu ukazivati na prevaru.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Neslažem se ☐ Nisamsiguran/na
<p>29 - Corporate fraud auditing is especially important in high-risk industries like banking and financial services.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>29 - Revizija korporativnih prevara je posebno važna u visokorizičnim industrijama kao što su bankarske i finansijske usluge.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Neslažem se ☐ Nisamsiguran/na

<p>30 – An audit should include interviewing key employees to identify potential signs of fraud.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>30 – Revizija treba da uključi intervjuisanje ključnih zaposlenih da bi se identifikovali potencijalni znaci prevare.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>31 – With the aim to prevent and detect fraud, auditing requires cooperation between the auditor and the organization's management.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>31 – Radi prevencije i detekcije korporativnih prevara revizija zahteva saradnju između revizora i menadžmenta organizacije.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>32 - Audit teams should have access to experts in other fields, such as forensics and accounting, to help detect fraud.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>32 – Revizorski timovi treba da imaju pristup stručnjacima u drugim oblastima, kao što su revizija informativnih sistema, forenzika i računovodstvo, kako bi pomogli u otkrivanju prevara.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>33 – It is necessary that Audit reports contain information on identified fraudulent activities and recommendations for their prevention.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>33 - Neophodno je da izveštaji revizije sadrže informacije o identifikovanim prevarama i preporuke za njihovo sprečavanje.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>34 – Considering the fraud, audit play a significant role in maintaining public confidence in the financial reporting of organizations.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>34 - Kod korporativnih prevara revizija igra važnu ulogu u održavanju poverenja javnosti u finansijsko izveštavanje organizacija.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na

<p>35 - An audit relies on the auditor's code of ethics to detect potential irregularities.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>35 – Kod korporativne prevare revizija se oslanja na etički kodeks revizora da bi otkrila potencijalne nepravilnosti.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično se slažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>D: In order to achieve its essence, obtaining reasonable assurance that the financial statements do not contain materially significant misstatements, it is necessary in the process of conducting an external audit with due diligence and professional skepticism to perform thorough testing and consideration of corporate fraud.</p>	<p>D: Radi ostvarivanja svoje suštine, sticanje razumnog uveravanja da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne pogrešne iskaze, potrebno je u procesu sprovodenja eksterne revizije sa dužnom pažnjom i profesionalnim skepticizmom izvršiti temeljno testiranje i razmatranje korporativne prevare.</p>
<p>36 - An external audit of financial statements should be conducted with due diligence and professional skepticism to detect corporate fraud.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>36 – Eksternu reviziju finansijskih izveštaja treba sprovesti sa dužnom pažnjom i profesionalnim skepticizmom kako bi se otkrile korporativne prevare.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično se slažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>37 - Auditors have a responsibility to obtain reasonable assurance that the financial statements are free from material misstatement, including fraud.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>37 – Revizori imaju odgovornost da dobiju razumno sigurnost da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne greške, uključujući prevaru.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično se slažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>38 - External audit should be impartial and independent in order to effectively detect corporate fraud.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>38 – Eksterna revizija treba da bude nepristrasna i nezavisna kako bi se efikasno otkrile korporativne prevare.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično se slažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na

<p>39 - Audit procedures should be adapted to the specific risks of corporate fraud.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>39 - Revizijske procedure treba da budu prilagođene specifičnim rizicima korporativne prevare.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>40 – From personal experience, auditors were formal and not paying enough attention to fraud, just filling prepared questionnaire.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>40 – Iz ličnog iskustva, revizori su bili formalni i nisu obraćali dovoljno pažnje na prevare, već su samo ispunjavali pripremljeni upitnik.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>41 – Trust in audit companies is challenged after lately disclosed scandals in public.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>41 – Poverenje u revizorske kompanije dovedeno je u pitanje nakon nedavno objavljenih skandala u javnosti.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>42 – We never received dishonest offer from the auditor.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>42 – Nikada nismo dobili nepoštenu ponudu od revizora.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>43 – All information given to auditors are comprehensive and without avoiding the truth.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>43 – Sve informacije date revizorima su sveobuhvatne i bez izbegavanja istine.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na
<p>44 – I have more trust in audited financial statements than reading one that are not audited.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>44 – Imam više poverenja u revidirane finansijske izveštaje nego u čitanje onih koji nisu revidirani.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na

<p>45 – Not all audit companies are reliable enough to trust their opinion.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure <p>46 – Fraud in financial statements is not so often in business world, so too much publicity is given to this topic.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure <p>47 - Overall impact of audit function on reducing the risk of corporate fraud in financial statements is significant and important?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Totally agree ☐ Partly agree ☐ Disagree ☐ Not sure 	<p>45 – Nisu sve revizorske kompanije dovoljno pouzdane da verujem njihovom mišljenju.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno se slažem ☐ Delimično se slažem ☐ Ne slažem se ☐ Nisam siguran/na <p>46 – Prevare u finansijskim izveštajima nisu tako česte u poslovnom svetu, pa se ovoj temi daje previše publiciteta.</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Neslažem se ☐ Nisamsiguran/na <p>47 – Sveobuhvatan uticaj revizorske funkcije na smanjenje rizika od korporativne prevare u finansijskim izveštajima je značajan i važan?</p> <ul style="list-style-type: none"> ☐ Potpuno seslažem ☐ Delimično seslažem ☐ Neslažem se ☐ Nisamsiguran/na
---	---

SPISAK TABELA

Tabela 1: Faktori koji utiču na rizike od prevara

Tabela 2: Odnos interne i eksterne revizije

Tabela 3: Vrste prevara i trajanje do otkrivanja

Tabela 4: Vrste prevara i medijalni gubitak

Tabela 5: Način otkrivanja prevare i učešće u %

Tabela 6: Izvršioci, medijalni gubitak i učešće u % prevara

Tabela 7: Izvršioci prevara i trajanje do otkrivanja

Tabela 8: Pokazatelji Srbije

Tabela 9: Krivična dela 2022. godina

Tabela 10: Distribucije frekvencija za opšte podatke ispitanika

Tabela 11: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 7

Tabela 12: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori na pitanje o posvećenosti organizacije implementaciji i održavanju sistema internih kontrola

Tabela 13: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 8

Tabela 14: Tabela kontingencije za obeležja vrsta pravne forme organizacije i odgovori na pitanje o učestalosti ažuriranja procedura i politika interne kontrole organizacije

Tabela 15: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 9

Tabela 16: Tabela kontingencije za obeležja godine radnog iskustva i odgovori na pitanje o efektivnosti trenutnih internih kontrola u organizaciji vezano za sprečavanje korporativnih prevara

Tabela 17: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 10

Tabela 18: Raspored ispitanika koji su odgovorili sa „Nedovoljno“ na pitanje broj 10 prema random mestu, godinama radnog iskustva i organizacionom delu kome pripadaju

Tabela 19: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 11

Tabela 20: Tabela kontingencije za obeležja vrsta entiteta u kojem ispitanici rade i odgovori na pitanje o tome kako se sprovodi obuka zaposlenih o internim kontrolama i prevenciji prevara u njihovoj organizaciji

Tabela 21: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 12

Tabela 22: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori na pitanje o učestalosti sprovođenja interne revizije i procene efektivnosti internih kontrola

Tabela 23: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 13

Tabela 24: Tabela kontingencije za obeležja vrsta entiteta u kojem ispitanici rade i odgovori na pitanje o postojanju oblasti u organizaciji koje su podložne korporativnim prevarama

Tabela 25: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 14

Tabela 26: Tabela kontingencije za obeležja vrsta pravne forme organizacije i odgovori na pitanje o primeni sofisticiranih izveštaja o korporativnim prevarama u organizaciji

Tabela 27: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 15

Tabela 28: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori na pitanje o učestalosti sprovođenja eksterne revizije u svrhu potvrde efikasnosti internih kontrola

Tabela 29: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 16

Tabela 30: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori na pitanje o postojanju tehničkih rešenja ili softvera u njihovoj organizaciji za podršku internoj kontroli

Tabela 31: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 17

Tabela 31: Tabela kontingencije za obeležja godine radnog iskustva i odgovori na pitanje o nivou poverenja zaposlenih u procedure interne kontrole

Tabela 33: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 18

Tabela 34: Tabela kontingencije za obeležja godine radnog iskustva i odgovori na pitanje o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare

Tabela 35: Tabela kontingencije za obeležja vrsta entiteta u kojem ispitanici rade i odgovori na pitanje o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare

Tabela 36: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 19

Tabela 37: Tabela kontingencije za obeležja godine radnog iskustva i odgovori ispitanika o posvećenosti lidera u organizaciji promovisanju kulture interne kontrole i integriteta

Tabela 38: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 20

Tabela 39: Tabela kontingencije za obeležja radno mesto ispitanika i odgovori ispitanika na pitanje o uticaju dobro osmišljenih internih kontrola na smanjenje rizika od korporativne prevare u organizaciji u kojoj su zaposleni

Tabela 40: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 21

Tabela 41: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 22

Tabela 42: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 23

Tabela 43: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 24

Tabela 44: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 25

Tabela 45: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 26

Tabela 46: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 27

- Tabela 47: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 28
- Tabela 48: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 29
- Tabela 49: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 30
- Tabela 50: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 31
- Tabela 51: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 32
- Tabela 52: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 33
- Tabela 53: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 34
- Tabela 54: Rezultati testa nezavisnosti prema radnom mestu za pitanja koja se odnose na drugu hipotezu
- Tabela 55: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 35
- Tabela 56: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 36
- Tabela 57: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 37
- Tabela 58: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 38
- Tabela 59: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 39
- Tabela 60: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 40
- Tabela 61: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 41
- Tabela 62: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 42
- Tabela 63: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 43
- Tabela 64: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 44
- Tabela 65: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 45
- Tabela 66: Raspored ispitanika prema odgovorima na pitanje broj 46
- Tabela 67: Rezultati testa nezavisnosti prema radnom mestu za pitanja koja se odnose na drugu hipotezu
- Tabela 68: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema radnom mestu ispitanika
- Tabela 69: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema godinama radnog iskustva ispitanika
- Tabela 70: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema vrsti entiteta u kojem ispitanici rade
- Tabela 71: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema organizacionom delu u kome ispitanici rade
- Tabela 72: Kruskal-Valisov test sa vrednostima medijane za anketna pitanja od rednog broja 7 do 46 prema vrsti pravne forme subjekta u kome su ispitanici angažovani

SPISAK SLIKA

Slika 1: Trougao prevara

Slika 2: Shema dijamant prevara

Slika 3: Shema pentagon prevara

Slika 4: Shema šestougao prevara

Slika 5: Crazy Eddie

Slika 6: Medijalni gubitak u USD

Slika 7: Učešće u %

Slika 8: Učešće u %

Slika 9: Medijani gubitak i učešće u %

Slika 11: Volatilnost

Slika 12: Učešće nedozvoljenih transakcija

Slika 13: Pol ispitanika

Slika 11: Radno mesto ispitanika

Slika 15: Godine iskustva ispitanika

Slika 16: Vrsta entiteta u kojem ispitanici rade

Slika 17: Organizacioni deo u kome ispitanici rade

Slika 18: Vrsta pravne forme subjekta u kome su angažovani

Slika 19: Mišljenje ispitanika o posvećenosti organizacije, u kojoj su zaposleni, implementaciji i održavanju sistema internih kontrola

Slika 20: Odgovori ispitanika o učestalosti ažuriranja procedura i politika interne kontrole organizacije u kojoj su zaposleni

Slika 21: Ocena ispitanika o efektivnosti trenutnih internih kontrola u organizaciji vezano za sprečavanje korporativnih prevara

Slika 22: Procena ispitanika koliko su upoznati sa osnovnim principima i standardima internih kontrola

Slika 23: Procena ispitanika kako se u organizaciji u kojoj su zaposleni sprovodi obuka zaposlenih o internim kontrolama i prevenciji prevara

Slika 24: Mišljenje ispitanika o učestalosti sprovođenja interne revizije i procene efektivnosti internih kontrola

Slika 25: Mišljenje ispitanika o postojanju oblasti, u organizaciji u kojoj su zaposleni, koje su podložne korporativnim prevarama

Slika 26: Mišljenje ispitanika o primeni sofisticiranih izveštaja o korporativnim prevarama u organizaciji u kojoj su zaposleni

Slika 27: Mišljenje ispitanika o učestalosti sprovođenja eksterne revizije u svrhu potvrde efikasnosti internih kontrola

Slika 28: Odgovori ispitanika na pitanje o postojanju tehničkih rešnja ili softvera u njihovoj organizaciji za podršku internoj kontroli

Slika 29: Mišljenje ispitanika o nivou poverenja zaposlenih u procedure interne kontrole

Slika 30: Odgovori ispitanika o sprovođenju edukativnih aktivnosti o etici i integritetu u cilju smanjivanja mogućnosti korporativne prevare

Slika 31: Odgovori ispitanika o posvećenosti lidera u organizaciji promovisanju kulture interne kontrole i integriteta

Slika 32: Mišljenje ispitanika o uticaju dobro osmišljenih internih kontrola na smanjenje rizika od korporativne prevare u organizaciji u kojoj su zaposleni

Slika 33: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizija finansijskih izveštaja omogućava otkrivanje potencijalnih prevara u poslovanju

Slika 34: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizori poseduju dovoljno alata i metoda da otkriju korporativne prevare

Slika 35: Stavovi ispitanika o tvrdnji da se revizija fokusira na identifikovanje grešaka u finansijskim izveštajima, ali da prevara nije njen primarni cilj

Slika 36: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizijske procedure uključuju proveru internih kontrola da bi se otkrile moguće prevarne aktivnosti

Slika 37: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizije korporativnih prevara zahtevaju posebno obučene profesionalce sa specifičnim znanjem o šemama prevare

Slika 38: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizori treba da imaju pristup dokumentaciji i informacijama koje su ključne za otkrivanje korporativne prevare

Slika 39: Stavovi ispitanika o tvrdnji da se revizija oslanja na statističke metode i analitičke postupke za otkrivanje nepravilnosti koje mogu ukazivati na prevaru

Slika 40: Stavovi ispitanika o tvrdnji da je revizija korporativnih prevara posebno važna u visokorizičnim industrijama kao što su bankarske i finansijske usluge

Slika 41: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizija treba da uključi intervjuisanje ključnih zaposlenih da bi se identifikovali potencijalni znaci prevare

Slika 42: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizija zahteva saradnju između revizora i menadžmenta organizacije Radi prevencije i detekcije korporativnih prevara

Slika 43: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizorski timovi treba da imaju pristup stručnjacima u drugim oblastima kako bi pomogli u otkrivanju prevare

Slika 44: Stavovi ispitanika o tvrdnji da je neophodno da izveštaji revizije sadrže informacije o identifikovanim prevarama kao i preporuke za njihovo sprečavanje

Slika 45: Stavovi ispitanika o tvrdnji da kod korporativnih prevara revizija igra važnu ulogu u održavanju poverenja javnosti u finansijsko izveštavanje organizacija

Slika 46: Stavovi ispitanika o tvrdnji da se kod korporativne prevare revizija oslanja na etički kodeks revizora da bi otkrila potencijalne nepravilnosti

Slika 47: Stavovi ispitanika o tvrdnji da eksternu reviziju finansijskih izveštaja treba sprovesti sa dužnom pažnjom i profesionalnim skepticizmom u cilju otkrivanja korporativne prevare

Slika 48: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizori imaju odgovornost da dobiju razumnu sigurnost da finansijski izveštaji ne sadrže materijalno značajne greške, uključujući prevaru

Slika 49: Stavovi ispitanika o tvrdnji da eksterna revizija treba da bude nepristrasna i nezavisna kako bi se efikasno otkrile korporativne prevare

Slika 50: Stavovi ispitanika o tvrdnji da revizijske procedure treba da budu prilagođene specifičnim rizicima korporativne prevare

Slika 51: Stavovi ispitanika, na osnovu ličnog iskustva, o tvrdnji da su revizori bili formalni i nisu obraćali dovoljno pažnje na prevare, već su samo ispunjavali pripremljeni upitnik

Slika 52: Stavovi ispitanika o tvrdnji da je poverenje u revizorske kompanije dovedeno u pitanje nakon nedavno objavljenih skandala u javnosti

Slika 53: Stavovi ispitanika o tvrdnji da organizacija u kojoj su zaposleni nikada nije dobila nepoštenu ponudu od revizora

Slika 54: Stavovi ispitanika o tvrdnji da su sve informacije koje organizacija daje revizorima sveobuhvatne i bez izbegavanja istine

Slika 55: Stavovi ispitanika o tvrdnji da imaju više poverenja u revidirane finansijske izveštaje nego u čitanje onih koji nisu revidirani

Slika 56: Stavovi ispitanika o tvrdnji da nisu sve revizorske kompanije dovoljno pouzdane da verujem njihovom mišljenju

Slika 57: Stavovi ispitanika o tvrdnji da prevare u finansijskim izveštajima nisu tako česte u poslovnom svetu, pa se ovoj temi daje previše publiciteta

Slika 58: Stavovi ispitanika o tvrdnji da je sveobuhvatan uticaj revizorske funkcije na smanjenje rizika od korporativne prevare u finansijskim izveštajima značajan i važan

LITERATURA

- [1] Abel, S. Alan and Gerson, S. James. 2001. „The CPA’s role in fighting money laundering“, Journal of accountancy
- [2] Aghili Shaun 2019. „Fraud auditing using CAATT: a manual for auditors and forensic accountants to detect organizational fraud“
- [3] Aghili, S. 2009. „The Six Sigma Approach to Internal Audits“, Strategic Finance
- [4] Ainsworth, Richard T. 2007. „Car flipping in the U.K.: The VAT Fraud Marketplace and Certified Solutions“ Tax Notes International
- [5] Ainsworth, Richard T. 2006. „Carousel Fraud in the EU: A Digital VAT Solution“, Tax Notes International
- [6] Ainsworth, Richard T. 2007. „Tackling VAT Fraud: 13 Ways Forward“, Tax Notes International
- [7] Aksoy, T., Bozkus, S. 2012. „Establishment of Effective Internal Audit Function: Recommendations for Best Practice“, Journal of Modern Accounting and Auditing
- [8] Albrecht, W. Steve, Albrecht C. Conan and Albrecht O. Chad 2002. „Fraud examination“, South-Western Publication
- [9] Albrecht, W. Steve, Albrecht C. Conan 2002. „Root out financial deception“, Journal of accountancy
- [10] Albrecht, S. Albrecht, C. and Zimbelman, M. 2009. „Fraud Examination (Third Edition)“, South-Western Cengage Learning, USA
- [11] Alison Croin 2018. „Corporate criminality and liability for fraud“
- [12] Al-jabali, M., Abdalmanam, O., Ziadat, K. 2011. „Internal Audit and its Role in Corporate Governance“, Middle Eastern Finance and Economics
- [13] Anderton, K. 2016. „Mobile Payment And The Future Of Money“, *Forbes*
- [14] Anderson, Sherry and Wolfe, Joesph 2002. „A perspective on audit malpractice claims“ Journal of accountancy“
- [15] Anderson, D., Rose, J., Jameson, S. 2010. „Measuring Internal Audit Effectiveness and Efficiency“, Institute of Internal Auditors, Altamonte Springs, FL, USA
- [16] Andreas M. Antonopoulos 2017. „Mastering Bitcoin: Unlocking Digital Cryptocurrencies“, O’ Reilly
- [17] Antony Lewis 2018. „The Basics of Bitcoins and Blockchains: An Introduction to Cryptocurrencies and the Technology that Powers Them“ Mango Publishing Group
- [18] Arena, M., Azzone, G. 2009. „Identifying Organizational Drivers of Internal Audit Effectiveness“, International Journal of Auditing
- [19] Arnes, A. Alvin and Loebbecke, K. James 1994. „Auditing – An integrated approach“, Prentice-Hall International
- [20] Aksoy, T., Bozkus, S., 2012. „Establishment of Effective Internal Audit Function: Recommendations for Best Practice“, Journal of Modern Accounting and Auditing
- [21] Association of Certified Fraud Examiners, 1999. „How to prevent and detect financial statement fraud“
- [22] Association of Certified fraud Examiners, 2014. „Report to the Nations on occupational fraud and abuse“
- [23] Backhouse, R.E. and R. Middleto, 2000. „Exemplary economists; introducing economists of the twentieth century, Edward Elgar, Cheltenham, UK
- [24] Badara, M. 2012. „Improving the Existing Functions of Internal Audit at Organizational Level“, International Journal of Arts and Commerce
- [25] Barnett, H. Andrew, Brown, E. James, Fleming Robert and Read, J. William 1998. „The CPA as fraud-buster“, Journal of accountancy

- [26] Bart Baesens, Veronique Van Vlasselaer, Wouter Verbeke 2015. „Fraud Analytics Using Descriptive, Predictive and Social Network Techniques“, John Wiley and Sons Inc.
- [27] Barker, R. 2002. „Why PayPal might not pay off“, *Businessweek*
- [28] Basilicio E. Patelli L. 2012. „Asia's Enron. Satyam“, Journal of Forensic & Investigative Accounting
- [29] Baxter-Reynolds, M. (2013) How to use and sell Bitcoins, *ZDNet*
- [30] Beaver, K. (2013) *Hacking for dummies* (4th edition), Hoboken, NJ: John Wiley and Sons
- [31] Beasley, S. Mark and Jenkins, J. Gregory 2003. „A Primer for brainstorming fraud risks“, Journal of accountancy
- [32] Begović, dr Boris i Mijatović, dr Boško 2001 „Korupcija u Srbiji“, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd
- [33] Belak V. 2011. „Poslovna forenzika i forenzičko računovodstvo“ Belax, Zagreb
- [34] Beke-Trivunac, J., Vučinić, J., Veselinović, M., Milačić, D., Pržulj, Ž, Rakočević, S, Sikimić, V, 2012. „Interna revizija-upravljanje, rizici, kontrola“, Institut za ekonomiku i finansije, Beograd
- [35] Beneish, D. Messod 1999. „The Detection of Earning Manipulation“, Financial Analysts Journal
- [36] Bishop, G. William 2000. „Business tips for deterring white collar crime“ Directorship
- [37] Bjelić P. 2000. „Elektronsko trgovanje“ Institut za međunarodnu politiku i privredu
- [38] Blaug Mark, 2017. „Metodologija ekonomije“ Ekonomski fakultet
- [39] Blaug Mark, 2001. „No history of ideas, please, we're economists“, Journal of Economic Perspectives
- [40] Bologna, G. Jack and Lindquist, J. Robert 1995. „Fraud auditing and forensic accounting new tools and techniques“, John Wiley&Sons Incorporated
- [41] Borselli, Fabrizio 2008. „Pragmatic Policies to Tackle VAT Fraud in the European Union“, International VAT Monitor
- [42] Bota-Avram, C., Palfi, C. 2009. „Measuring and assessment of internal audit's effectiveness“, Economic Science Series, Annals of the University of Oradea
- [43] Brownlee L. 2015. „Simulated Phishing Attack Yield 37 Percent Return on Invesrment“, Forbes
- [44] Bukich, L. Rose Marie and Fleming M. John 2003. „Fraud detection: SAS 99 increases auditors responsibilities“ Pennsylvania CPA Journal
- [45] Burnaby, P., Howe, M., Muehlmann, B. 2011. „Detecting Fraud in the Organization: An Internal Auditor Perspective“, Journal of Forensic & Investigative Accounting
- [46] Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan Duchac, 2017. „Financial & Managerial Accounting“, South Western Educational Publishing
- [47] Carmichael R. Douglas, Willingham J. John and Schaller A Carol 1996. „Auditing concepts and methods -A guide to current theory and practice“, The McGraw-Hill Companies
- [48] Cascarino Richard 2013. „Corporate Fraud and Internal Control: a Framework for Prevention“
- [49] Castanheira, N., Craig, R. 2010. „Factors associated with the adoption of risk-based internal auditing“, Managerial Auditing Journal
- [50] Charles T. Horngren, Srikant M. Datar, Madhav Rajan, 2011. „Cost Accounting - A Managerial Emphasis, 14th Edition“, Prentice Hall
- [51] Christopher Monaghan, Nicola Monaghan 2019. „Financial crime and corporate misconduct: a critical evaluation of fraud legislation“

- [52] Chris Burniske, Jack Tatar, 2017. „Cryptoassets: The Innovative Investor’s Guide to Bitcoin and Beyond”, McGraw-Hill Education
- [53] Clark-Wendel, P. 2014. „How Safe Is Your Bitcoin Wallet From A Cyber-Attack?“, *Forbes*
- [54] Coenen, T., 2008. „Essentials of Corporate Fraud“, John Wiley & Sons, Inc, New York
- [55] Colin Drury, 2017. „Management and Cost Accounting“, Cengage Learning
- [56] Comer, J. Michael 1997. „Corporate fraud“ Ashgate Publishing Company
- [57] Comer, J. Michael 2016. „Investing Corporate Fraud, Maxima Group Plc Staff
- [58] Committee on payments and market infrastructures, 2016. „Fast payments – Enhancing the speed and availability of retail payments“ Basel: Bank for international settlements
- [59] Cosserat, W. Graham 2000. „Modern auditing“, John Wiley&Sons Inocorporated
- [60] Crumbley, L., Heitger, L. and Stevenson S. 2007. „Forensic and Investigative Accounting (3rd Edition)“, CCH Business Valuation Guide, Chicago
- [61] Ćirović M. 2007. „Bankarstvo“, Naučna knjiga Nova, Beograd
- [62] Dalić Martina, Agrokor – Slom ortačkog kapitalizma, 2018, Hanza Media
- [63] Davia, R. Howard, Coggins, C. Patrick, Wideman C. John and Kastantin, T. Joseph 2000. „Accountant’s guide to fraud detection and control“, John Wiley&Sons Inocorporated
- [64] Davia, R. Howard 2000. „Fraud 101: Techniques and Strategies for Detection“, John Wiley&Sons Inocorporated
- [65] Davis J. 2013. „Mark Blaug on the historiography of economics“, Erasmus Journal for Philosophy and Economics
- [66] Delfs, H., Knebl, H. 2015. „Introduction to Cryptography“, Berlin: Springer Verlag
- [67] Del Rey J. 2016. „Venmo is growing ridiculously fast“ Recode
- [68] Demos, T. 2016. „PayPal isn’t a bank, but it may be the new face of banking“, *Wall Street Journal*
- [69] DeZoort, T., Harrison, P. 2008. „An Evaluation of Internal Auditor Responsibility for Fraud Detection“, The Institute of Internal Auditors Research Fondation
- [70] Diego Galar Pascual, 2016. „Maintenance Audits Handbook: A Performance Measurement Framework“, Taylor & Francis
- [71] Dinić V. 2014. „Bitkoin kao decentralizovana valuta“, Bankarstvo
- [72] DiPiazza, A. Samuel and Eccles, G. Robert 2015. „The future of corporate reporting“, John Wiley&Sons Inocorporated
- [73] Džeremi Poup 2000. „Antikorupcijski priručnik“ Transparency International Serbia
- [74] Dunn, John 1996 „Auditing – theory and practice“ Pretience Hall International Inc
- [75] Durtschi, C., Hillison W. and Pacini C., 2004. „The Effective Use of Benfords Law to Assist in Detecting Fraud in Accounting Dana“, *Journal of Forensic Accounting*
- [76] Đokić Minja, “Poreski delikti u Srpskom pravu“, 2023, Službeni glasnik
- [77] Đorđević M., Novićević-Čečević, B. 2014. „Synergistic effects of internal audit and lean - six sigma concept on business process improvement“, *Facta Universitatis, Series: Economics and Organization*
- [78] Dow S. 2013. „Formalism, rationality and evidence: the case of behavioural economics“ *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*
- [79] Endaya, K. 2014. „Coordination and Cooperation between Internal and External Auditors“, *Research Journal of Finance and Accounting*
- [80] Epstein, J. Barry and Abbas ali Mirza 1998. „Interpretation and application of international accounting standards“, John Wiley&Sons Inocorporated
- [81] Eulerich, M., Theis, J., Velte, P. 2013. „Self-perception of the internal audit function within the corporate governance system - empirical evidence for the European Union, Problems and Perspectives in Management“

- [82] European Central Bank 2012. „Virtual money schemes“, Frankfurt: Eurosystem
- [83] Felix I. Lessambo 2018. „Auditing, Assurance Services and Forensic“
- [84] Fichman, H. Neil 2000. „Signs of fraud“ The CPA Journal
- [85] Fichman, H. Neil 2001. „Signs of fraud: a case by case review“ The CPA Journal
- [86] Fiona Campbell, Jane Hamilton, Robyn Moroney, 2017. „Auditing: A Practical Approach“, Wiley and Sons
- [87] Ford, P. 2013. „Bitcoin may be global economy's last safe heaven“, *Businessweek*
- [88] Fusaro, P.C. and Miller, R.M. 2003. „What Went Wrong at Enron“, John Wiley & Sons Inc., New York
- [89] George C. Christy, 2009. „Free Cash Flow: Seeing Through the Accounting Fog Machine to Find Great Stocks“, John Wiley and Sons
- [90] Ghosh A. 2012. „Managing risk in commercial and retail banking“, Singapore: John Wiley and Sons
- [91] Gkoutzinis A. 2010. „Internet banking and the law in Europe“ Cambridge: Cambridge University Press
- [92] Grant, M. R. and Visconti, M, 2006. „The Strategic Background to Corporate Accounting Scandals“, Long Range Planning, USA
- [93] Greenough, J., Camhi, J. 2016. „Here's why some are calling the Internet of Things the next industrial Revolution“, BussinesInsider
- [94] Greuning, van Hennie i Koen, Marius 2000. „Međunarodni računovodstveni standardi – praktični vodič“, Hrvatska zajednica računovođa i finansijskih djelatnika, Zagreb
- [95] Golden, T., Skalak, S. and Clayton, M. 2006. „A Guide to Forensic Accounting Investigation“, John Wiley & Sons, USA;
- [96] Hayes, Rick, Schilder, Arnold with Dassen, Roger nad Wallage, Philip 2002. „Principi revizije – Međunarodna perspektiva“, Savez računovođa i revizora Republike Srpske, Banja Luka
- [97] Hopwood, W., Leiner, J. and Young, G., 2009. „Forensic Accounting“, McGraw-Hill, New York
- [98] International Federation of Accountants 2021 „IFAC Handbook on international auditing, assurance and ethic pronouncements“, www.ifac.org
- [99] Institut internih revizora BiH 2011. „Interna revizija - priručnik za interne revizore“
- [100] Ignacio de la Torre 2009. „Creative Accounting Exposed“, Palgrave Macmillan, London
- [101] Ilić-Popov, Gordana 2004. „Poresko pravo Evropske unije“ Službeni glasnik, Beograd
- [102] IMF Staff Discussion Note 2016. „Virtual currencies and beyond“, IMF
- [103] Ivanković Željko, Slučaj Agrokor, 2018, Jesenski i Turk
- [104] Jenni, G. dr Ernest i NiNidermyer, Georg 2003. „Zloupotrebe u knjigovodstvu – patologija u knjigovodstvu“, Adižes, Novi Sad
- [105] Jerry J. Weygandt, Paul D. Kimmel, Donald E. Kieso, 2015. „Accounting Principles“, John Wiley & Sons, England
- [106] John D. O'Gara. 2004. „Corporate fraud: Case studies in detection and prevention“
- [107] Jones, M., 2011. „Creative Accounting, Fraud and International Accounting Scandals“, John Wiley & Sons, England
- [108] Kamau., C., Nduati, S., Mutiso, A. 2014. „Exploring internal auditor independence motivators: Kenyan perspective“, International Journal of Economics, Finance and Management Sciences,
- [109] Karajović Miloš, Kaličanin Zoran, Kaličanin Milica, „Primena veštacke inteligencije u reviziji ifnansijskih izveštaja“, 2023, Lemima konferencija
- [110] Ketz, J. Edward 2003. „Hidden financial risk: Understanding off-balance sheet accounting“, John Wiley&Sons Incorporated

- [111] Kapoor, G., Brozzetti, M. 2012. „The Transformation of Internal Auditing - Challenges, Responsibilities and Implementation“, The CPA Journal
- [112] Kodeks korporativnog upravljanja 2012. Službeni glasnik RS, br. 45/02, 107/03, 44/05, 29/09, 35/11, 46/11 i 103/11
- [113] Krstić, B., Bonić, Lj. 2013. „Upravljanje vrednošću za vlasnike preduzeća“, Ekonomski fakultet u Nišu
- [114] Kwok, B. 2005. „Accounting Irregularities in Financial Statements – A Definitive Guide for Litigators, Auditors and Fraud Investigators“, Gower Publishing Limited, Great Britain
- [115] K.H. Spencer Pickett, 2007. „Corporate fraud: A Manager’s Journey“
- [116] Laudon, K., Traver, C. 2014. „E-commerce: Business, technology, society (10th edition)“, New Jersey, NJ: Prentice Hall,
- [117] Lawrence, D. 2015. „An Identity Thief Explains the Art of Emptying Your Bank Account“, Bloomberg
- [118] Louwers, Blay, Sinason, Strawser, Thibodeau, 2018. „Auditing and Assurance Services“, McGraw Hill
- [119] Lux, A. and Fitiani, S. 2002. „Fighting Internal Crime Before It Happens“, Information Systems Control Journal
- [120] Laxman, S., Randles, R., Nair, A. 2014. „The Fight against Fraud“, Internal Auditor
- [121] Mankiw, G. 2015. „Macroeconomics (9th edition)“, New York, NY: MacMillan education
- [122] Manić S. 2019. „Kontroverze o ekonomskoj metodologiji“ Admiral Books
- [123] Maria Krambia-Kapardis 2016. „Corporate Fraud and Corruption: A Holistic Approach to Preventing Financial Crises“
- [124] Marie Loughran 2010. „Auditing for dummies“, John Wiley and Sons Inc.
- [125] Mark Jickling 2009. „Barriers to Corporate Fraud“
- [126] Mark Nigiri 2021. „Benford’s Law: Application for Forensic Accounting, Auditing and Fraud Detection“
- [127] Mark Nigiri 2011. „Forensic Analytics: Methods and Techniques for Forensic Accounting Investigations“
- [128] Martić dr Slavoljub 1987. „Kontrola i revizija“, Ekonomski fakultet, Beograd
- [129] Martin Quest 2018. „Cryptocurrency Master Bundle: Everything You Need To Know About Cryptocurrency and Bitcoin Trading, Mining, Investing, Ethereum, ICOs, and the Blockchain“, CreateSpace Independent Publishing Platform
- [130] Mary-Yo Kranacher, Richard Riley, Joseph T. Wells 2019. „Forensic Accounting and Fraud Examination“
- [131] Marvin Neuefeind, Marcin Kacperczyk, 2018. „Cryptocurrency - A Trader’s Handbook: A Complete Guide On How To Trade Bitcoin And Altcoins“
- [132] Marshall B. Romney, Paul J. Steinbart, 2017. „Accounting Information Systems, Pearson
- [133] McClure Ben 2004. „Z Marks The End“ www.investopedia.com
- [134] McMillan, R. 2013. „Trojan turns your PC into Bitcoin minning slave“, Wired
- [135] Međunarodni okvir profesionalne prakse 2011. Udruženje internih revizora Srbije, Beograd
- [136] Međunarodni standardi revizije, Rešenje o utvrđivanju prevoda Međunarodnih standarda revizije („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 100 od 19.12.2018.
- [137] Meigs, F. Robert i Meigs, B. Walter 1999. „Računovodstvo: Temelj poslovnog odlučivanja“, Mate, Zagreb
- [138] Messier, F. William Jr 2000. „Revizija – priručnik za revizore i studente“, Faber & Zgombić, Zagreb

- [139] Melanie Swan, 2015. „Blockchain: Blueprint for a New Economy“, O'Reilly Media
- [140] Mezrich, Ben, 2019. „Bitcoin Billionaires: A True Story of Genius, Betrayal and Redemption“ Flatiron Books
- [141] Mike Kegerreis, Mike Schiller, Chris Davis, 2020. „IT Auditing Using Controls to Protect Information Assets“, McGraw-Hill Education
- [142] Miller, G., Cafaggi, F. 2013 „The Governance and Regulation of International Finance“, Cheltenham, UK: Edward Elgar
- [143] Milojević S. Dr Dušan 1997. „Revizija: jaz u očekivanju i kako ga ublažiti“, Savez računovođa i revizora Srbije
- [144] Milošević, Miloš 2006. „Načelo pravičnosti u oporezivanju“, Pravo i privreda, 5-8/2006
- [145] Monisola, O. 2013. „Effect of Internal Audit On Prevention of Frauds, Errors And Irregularities In Corporate Organisation“, Research Journal of Finance and Accounting
- [146] Milojević, S. Dušan 2001. „ Revizori u znaku Justicije“, Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd
- [147] Mulford, W. Charles and Comskey, E. Eugene, 2002. „The financial numbers game: detecting creative accounting practices“, John Wiley&Sons Incorporated
- [148] Nakajima, M. 2011. „Payment systems technologies and functions“, Hershey, PA: Business Science Reference
- [149] Nathaniel Popper, 2015. „Digital Gold: Bitcoin and the Inside Story of the Misfits and Millionaires Trying to Reinvent Money“, Harper
- [150] OECD (2017), OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations 2017, OECD Publishing, Paris
- [151] Paul Vigna, Michael J. Casey, 2015. „The age of cryptocurrency: how bitcoin and digital money are challenging the global economic order, St. Martin's Press
- [152] Patrick Ambrose, 2020. „ISO 9001:2015 Audit Guide and Checklist“
- [153] Petrascu, D., Tieanu, A. 2014. „The Role of Internal Audit in Fraud Prevention and Detection“, 21th International Economic Conference IECS 2014, Procedia Economids and Finance
- [154] Pravilnik o transfernim cenama i metodama koje se po principu „van dohvata ruke“ primenjuju kod utvrđivanja cene transakcija među povezanim licima, Službeni glasnik RS 61/2013, ... 95/2021
- [155] Privredni savetnik – grupa autora 2021. „Priručnik za primenu kontnog okvira za privredna društva, zadruge i preduzetnike“, Privredni savetnik, Beograd
- [156] Pickett, S. 2005. „The Esential Handbook of Internal Auditing“, John Wiley and Sons, Ltd, England
- [157] Popović, Dejan 2003. „Komentar Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji“, CEKOS-IN,Beograd
- [158] Popović, Dejan 2011. „Poresko pravo“, Pravni fakultet, Beograd
- [159] Popović, Dejan 2006, „Poresko pravo-opšti deo“, CEKOS-IN, Beograd
- [160] Popović, Dejan – Aleksić, Stevan „Primena Zakona o porezu na dodatu vrednost“, CEKOS-IN, Beograd
- [161] Radenković-Jocić, D., Sekulić, V., 2013. „Korporativno upravljanje“, Ekonomski fakultet u Nišu
- [162] Ranković, dr Jovan 1992. „Teorija i politika bilansa“, Ekonomski fakultet, Beograd
- [163] Raymond Pompon 2016. „IT Security Risk Control Management: An Audit Preparation Plan, Apress
- [164] Rezaee, Zabihollah 2002. „Financial statements fraud: prevention and detection“, John Wiley&Sons Incorporated

- [165] Reed, B., Schumann, E., Jain, P., Thakkar, R. 2012. „Developing the Internal Audit Strategic Plan – Practice Guide“, Institute of Internal Auditors
- [166] Regoliosi, C., d'Eri, A. 2014. „Good Corporate Governance and Quality of Internal Auditing Departments in Italian listed firms. An Exploratory Investigation in Italian listed firms“, Journal of Management & Governance
- [167] Richard E. Cascarino. 2007. „Auditor's Guide to Information System Auditing“, John Wiley & Sons
- [168] Robin Banerjee 2021. „Corporate Frauds“
- [169] Saifedean Ammous 2018. “The Bitcoin Standard: The Decentralized Alternative to Central Banking”, John Wiley & Sons
- [170] Schenk, Alan – Oldman, Oliver 2007. „Value Added Tax, A Comparative Approach“ Cambridge University Press, Cambridge
- [171] Schillit, M. Howard 2002 „Financial shenanigans“ Mc-Graw-Hill Companies
- [172] Sherman, H. David, Young, S. David and Collingwood, Harris, 2003. „Profits you can trust: spotting & surviving accounting landmines“, Financial times prentice hall
- [173] Shirin, A.K., Prianka, N.T. 2013. „Information Technology in Banking“, Dhaka: Institute of Bankers Bangladesh
- [174] Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. and Lindquist, R. 2006. „Fraud auditing and Forensic Accounting“, Johne Wiley & Sons
- [175] Slović-Krčadinac, I. 2005. „Revizija i krizni menadžment“, Preduzeće za finansijske ekspertize i izdavačku delatnost „FINEKS— ad Beograd
- [176] Stanišić, M. 2014. „Interna kontrola i revizija“, Univerzitet Singidunum, Beograd
- [177] Stephen Pedneault, Frank Rudewicz, Howard Silverstone, Michael Sheetz 2012. „Forensic Accounting and Fraud Investigation for Non-Experts
- [178] Stuart A. McCrary 2010. „Mastering financial accounting essentials: the critical nuts and bolts“, John Wiley & Sons
- [179] Susane E. Squires, Cynthia J. Smith, Lorna McDougal, William R. Yeack, Inside Arthur Andersen: Shifting Values, Unexpected Consequences, 2003, Prentice Hall Financial Times
- [180] Sutton, H. Michael 2002. „The rise and fall of Enron“, Journal of accountancy
- [181] Šefers Mark, Pakaluk Majkl, „Razumevanje računovodstvene etike“, 2009, Službeni glasnik
- [182] Tapscott, Don, Tapscott, Alex 2018. „Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies Is Changing the World“, Portfolio
- [183] Taylor, H. Donald and Glezen G. William 1997. „Auditing – an assertions approach“, John Wiley&Sons Incoorporated
- [184] Toby J. Bishop, Frank E. Hydoski 2009. „Corporate Resiliency: Managing the Growing Risk of Fraud and Corruption“
- [185] Tommie W. Singleton, Aaron J. Singleton 2010. „Fraud Auditing and Forensic Accounting“
- [186] Tomić, Z. 2009. „Opšte upravno pravo“, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
- [187] Veronika Solilova, Danuse Nerudova 2018. „Transfer Pricing in SMEs Critical Analysis and Practical Solutions“, Springer International Publishing AG
- [188] Wanlin Aries Wang, 2018. „Crypto Economy: How Blockchain, Cryptocurrency, and Token-Economy Are Disrupting the Financial World“ Skyhorse Publishing
- [189] Wells, T. Joseph 1997. „Occupational fraud and abuse“, Association of Certified Fraud Examiners
- [190] Wells, T. Joseph 2002. „Encyclopedia of fraud“, Obsidian Publishing Co
- [191] Wells, T, Joseph, 2017. „Corporate fraud handbook: prevention and detection“
- [192] Zaric S. 2016. „Knowledge for Contemporary Values“ Knowledge

- [193] Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, Službeni glasnik RS 97/2008
- [194] Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, Službeni glasnik RS broj 80/2002, ... 144/2020
- [195] Zakon o porezu na dobit pravnih lica, Službeni glasnik RS broj 25/2001, ... 118/2021
- [196] Zakon o porezu na dodatu vrednost, Službeni glasnik RS broj 84/2004, ... 153/2020
- [197] Zakon o privrednim društvima, Službeni glasnik RS broj 36/2011, ... 109/2021
- [198] Zakon o privrednim prestupima, Službeni glasnik RS broj 101/2005
- [199] Zakon o reviziji, Službeni glasnik RS broj 73/2019
- [200] Zakon o računovodstvu, Službeni glasnik RS broj 73/2019 i 44/2021
- [201] Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma, Službeni glasnik RS broj 20/2009, 72/2009 i 91/2010
- [202] Zakon o tržištu kapitala, Službeni glasnik RS broj 31/2011, ... 153/2020,
- [203] Zbirka smernica interne revizije, MOPP, Stanovišta, Modeli 2015, Udruženje internih revizora Srbije